

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Науковий журнал

*Заснований у 1998 році
Виходить двічі на рік*

№ 1 (38) 2018

Полтава • 2018

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Науковий журнал

Засновано 1998 року

Засновник та видавець:

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 23452-13292 ПР від 22 червня 2018 року.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії
(наказ МОН України від 07. 10. 2015 року, № 1021).

Редакційна колегія:

Головний

редактор:

Заступник

головного редактора:

Відповідальний

редактор:

Члени редакційної

колегії:

Сігарчук Р. А., д. і. н., професор (м. Полтава)

Бабенко Л. Л., д. і. н., доцент, (м. Полтава)

Коваленко О. В., к. і. н., доцент, (м. Полтава)

Амрахов Маіс Ісраїль оглу, д. і. н., професор
(м. Баку, Азербайджанська Республіка)

Войналович В. А., д. і. н., професор (м. Київ)

Год Б. В., к. і. н., д. п. н., професор (м. Полтава)

Киридон А. М., д. і. н., професор; (м. Київ)

Киридон П. В., д. і. н., професор; (м. Полтава)

Мезга М. М., д. і. н., професор (м. Гомель, Республіка Беларусь)

Мокляк Я., доктор габілітований (м. Краків, Республіка Польща)

Петренко І. М., д. і. н., професор; (м. Полтава)

Ресніт О. П., д. і. н., професор, член-кореспондент НАН України (м. Київ)

Стрілець В. В., д. і. н., професор; (м. Київ)

Чуб Н., магістр археології (м. Берлін, Німеччина)

Шаравара Т. О., д. і. н., професор; (м. Полтава)

Адреса редакції:

кафедра історії України,

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка,

вул. Остроградського, 2, Полтава, 36003, Україна

e-mail: poltava.history.journal@gmail.com

*Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка (протокол № 4 від 29 листопада 2018 р.)*

HISTORICAL MEMORY

Scientific journal

Print from 1998

Founder and publisher:

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

Certificate of registration of print media
Series KV 23452-13292 number PR of June 22, 2018.

According to the Order of MES of Ukraine issued on 10/07/2015, № 1021
this academic journal is included in the list of scientific specialized publications of Ukraine,
the publication of which is credited to the results of dissertations on history

EDITORIAL BOARD:

Editor-in-chief: Sitarchuk R. A., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Vice editor-in-chief: Babenko L. A., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Vice editor: Kovalenko O. V., Ph(D), (Poltava, Ukraine)

Amrakhov Mais Israil oglu, Doctor of History
(Baku, the Republic of Azerbaijan)
Voynalovych V. A., Doctor of History (Kyiv, Ukraine)
Hod B. V., Doctor of Pedagogy, Candidate of History (Poltava, Ukraine)
Kyrydon A. M., Doctor of History (Kyiv, Ukraine)
Kyrydon P. V., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Mezga M. M., Doctor of History (Homel, Belorussian)
Moklyak Yaroslav, Doctor Habilitatus (Krakow, the Republic of Poland)
Petrenko I. M., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Reent O. P., Doctor of History, Corresponding Member of the National
Academy of Science of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Strilets' V. V., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Chub Natalia, master's degree of Archeology (Berlin, Germany)
Sharavara T. O. Doctor of History (Poltava, Ukraine)

Editorial Address:

Department of History of Ukraine,
Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University,
vul. Ostrogradsky 2, Poltava, 36003, Ukraine
e-mail: poltava.history.journal@gmail.com

*Printed according to the decision of Academic Council of Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
(protocol #4, November, 29, 2018)*

ЗМІСТ

6

ВІД РЕДАКЦІЇ

8

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Киридон А. Зміна парадигм? Глобальна історія як напрям історичних досліджень ХХІ ст. 10

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА РАННЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ

Кушнарьова М. «E, T, ET; I, N, IN; B, A, BA» і не тільки: (шкільна освіта у сприйнятті італійців XIV-XV ст.)

Барсук Є. Михаил Грушевский: о конфессиональных отношениях в Речи Посполитой в XVI в.

Коваленко О. «З усякого ремесла бурлацтво»: учні та підмайстри в Гетьманщині ХVІІІ ст.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Бороденко О. Шлюбно-процесуальні особливості сільського соціуму в 50-х роках ХІХ століття (за матеріалами церковних обшуків с. Миколаївки Роменського повіту Полтавської єпархії)

Кізлова А. Тіло св. прп. Іоанна Багатостраждального в соціальних взаємодіях братії Києво-Печерської Успенської лаври (кінець ХVІІІ – перші десятиліття ХХ ст.)

Олянич В. Сировинна база цукрової промисловості в Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Якименко М. «Журнали Полтавського сільськогосподарського товариства» як джерело вивчення модернізаційних процесів в аграрному секторі економіки Полтавщини на рубежі ХІХ – ХХ ст.

Котельницький Н. Проблеми функціонування земських установ та земський лібералізм Північного Лівобережжя (60–80рр. ХІХ ст.)

Сітарчук Р. Опанас Марцинкевич – один із зачинателів місіонерства шпундизму в українських землях.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Романець Н. Насильство як повсякденність: до питання про механізми та наслідки масових репресій в українському селі (1928–1938 рр.).

Веденсєв Д. Фабрикація кримінальних справ проти ієрархів православної церкви в українській РСР під час великого терору 1937–1938 рр.

Лук'яненко О. Колектив педагогічного вишу: еволюція змісту поняття в Україні 1920–1960-х рр.

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ

Дмитренко В. Oleksandr lukyanenko. Myths and legends of de-stalinization: the debris of everyday perception of politicians in the minds of educators of the UKRSSR in 1953–1964: monograph. Poltava. 2018. 298 p.

Метка Л. Овчаренко Л.М. «Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941)». – Опішне: Українське Народознавство, 2018. – 1296 с.

Киридон П. Капелюшний В.П., Коваль О.Ф. «Незламна і нескорена: національна еліта в Українській революції 1917–1921 років. Історіографічний нарис.» Монографія. – К.: «Інтерсервіс», 2018. – 480 с.

НАУКОВІ ПОДІЇ, НОВИНИ

Момот А. Міжнародна літня школа з усної історії для вчителів: навчання, обмін досвідом, презентація здобутків.

Бабенко Л. Міжнародна наукова конференція «Великий терор 1937–1938 рр. : жертви та виконавці» (27–28 вересня 2018 р., Полтава).

Цебрій І. Міжнародні науково-мистецькі читання пам’яті Олени Костянтинівни Наталевич (до 100-ліття з дня народження).

IN MEMORIAM

Щербань А. Пам’яті вчителя: Петро Якимович Гавриш

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Вельмишановні колеги!

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка як засновник і видавець пропонує увазі наукового загалу черговий номер наукового фахового видання «Історична пам'ять». Він має статус рецензованого наукового журналу, що спеціалізується на проблемах історії, археології, спеціальних історичних дисциплін, історичного краєзнавства в Україні та Східній Європі, а також на дотичних наукових дослідженнях провідних учених світу. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23452-13292 ПР від 22 червня 2018 року. Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії (наказ МОН України від 07. 10. 2015 року, № 1021).

Видання публікує історичні дослідження, статті та публікації, огляди, рецензії з широкого кола історичних проблем.

Мета журналу – створення публічної платформи для оприлюднення результатів власних досліджень, наукових дискусій істориків, археологів, етнологів та спеціалістів інших галузей науки з актуальних питань вивчення історії України та світу; залучення молодих дослідників до студіювання історичних проблем.

Перший номер видання присвячений знаменній даті в історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка – 100-річчю з часу заснування історико-філологічного факультету, запроектованого в Полтаві університету. Полтава отримала потужний імпульс у формуванні наукових кадрів, методології історичних досліджень, розширення науково-дослідних зв'язків з центрами української й світової університетської та академічної науки. Сучасний історичний факультет та його науково-педагогічний колектив успішно продовжують столітні традиції.

Номенклатура розділів журналу має таку структуру і зміст:

– основні розділи, сформовані за напрямками поданих історичних розвідок, у яких публікуються результати оригінальних досліджень учених у формі наукових статей. Кожний номер буде присвячений окремій темі, проте лише нею дослідження обмежуватися не будуть.

– допоміжні підрозділи: «Рецензії, відгуки», що містять незалежні рецензії на важливі для обраної проблематики монографії, навчальні посібники та дисертації, попередньо відібрані редколегією. Учені, зацікавлені у виконанні рецензій для публікацій їх у цьому розділі журналу, можуть звертатися до редакції з відповідними запитамі; автори рецензій добираються редколегією з числа компетентних і неупереджених учених; матеріали цього розділу дозволяються до друку головним редактором; «Наукові події, новини» репрезентує звіти про наукові конференції в галузі історичної науки, які мали резонанс у фаховому середовищі України та східноєвропейського регіону; матеріали цього розділу не проходять процедуру незалежного рецензування. Для публікацій, що не потребують рецензування, виділено також допоміжний підрозділ «Від редакції».

До публікації приймаються:

- дослідницькі статті, які містять результати власних наукових досліджень з широкого кола проблем історії та археології;
- публікації архівних матеріалів, історичних джерел;
- теоретичні статті, які пропонують цілісні історичні концепції, методологічні розробки, пошуки, напрацювання;
- практичні статті, у яких висвітлюються власні методичні напрацювання у сфері

викладання історії та спеціальних історичних дисциплін.

Перевага надається аналітичним роботам, сучасним авторським науковим інтерпретаціям, якісному опрацюванню нових джерел, міждисциплінарним дослідженням. Журнал «Історична пам'ять» застерігає від подавання статей, у яких присутній плагіат або подані матеріали, здобуті незаконним шляхом. Журнал дотримується принципів Комітету редакційної етики (COPE), до ознайомлення з яким закликає своїх потенційних авторів.

До публікації приймаються матеріали, які раніше не були опубліковані, у тому числі іншою мовою. Подані, але не опубліковані матеріали не будуть використані рецензентами та членами редколегії в особистих цілях. У разі фінансування проекту, частиною якого є поданий до публікації матеріал, просимо вказувати це в тексті статті. Передбачено, що видавець буде залучати до оцінювання рукописів фахівців з усіх названих спеціальностей. Сфера розповсюдження видання – широкий спектр установ із різних напрямів історичних дисциплін. Редакцією також передбачено видання журналу як у друкованій, так і електронній формі.

*З повагою та шанобою,
редакційна колегія.*

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 930.1 "20"

Киридон Алла

доктор історичних наук, професор,
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»
akyrydon@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4375-5350

ЗМІНА ПАРАДИГМ? ГЛОБАЛЬНА ІСТОРІЯ ЯК НАПРЯМ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ХХІ СТ.

Характерною особливістю періоду постнекласичного наукового знання є тенденція взаємопроникнення та міждисциплінарний синтез у структурі не лише соціального, але й знання в цілому; зближення ідеалів пізнання природничих і соціально-гуманітарних наук; цивілізаційна парадигма розвитку соціальних систем; глобальний еволюціонізм тощо. Сучасний стан гуманітарних досліджень визначається появою та еволюцією нових дослідницьких парадигм, розмиванням меж традиційних дисциплін, активним розвитком міждисциплінарних студій, широким тематичним і методологічним різноманіттям. У ХХ столітті історична наука пережила кілька «поворотів», які змінили і розширили предметне поле та методологічний арсенал. Йдеться про фундаментальну перебудову всього корпусу соціальних наук, закладання нових принципів і когнітивних установок. У історіографічній практиці це означає вихід за межі національних кордонів і зростаючу тенденцію розглядати Захід лише як один із численних культурних і інтелектуальних світів. У процесі інституціоналізації глобальної історії увиразнилося три основні вектори: освітні програми; створення нового часопису; організація міжнародної дослідницької мережі.

Ключові слова: глобальна історія, наукова парадигма, історична наука, постнекласичне наукове знання, міждисциплінарність, методологія.

У кожному епоху зі зміною умов існування суспільства по-своєму розкриваються природа і можливості людини, її відносини з навколишнім світом, соціальні взаємодії, ціннісні орієнтації, пізнавальні пріоритети, провідні тенденції в розвитку культури. Кардинальні зсуви, що відбуваються на історичній межі тисячоліть практично в усіх основних сферах суспільного буття, динамічність та невизначеність зовнішнього середовища, зростання ймовірності появи ризиків, прискорення швидкості руху матеріальних, трудових, фінансових та інформаційних потоків, зростання уваги до політичних, соціальних, ідеологічних, культурних і цивілізаційних аспектів глобалізації тощо зі всією невідворотністю викликають нагальну необхідність пошуку принципово нової парадигми їх осмислення. Метою цієї парадигми виступає забезпечення цілісного світорозуміння й формування сучасного наукового світогляду, уявлень про світ, про закони розвитку, які є спільними для природи, людини і суспільства. Її застосування на практиці зумовлене необхідністю інтеграції знань, глобалізацією соціальних проблем і потребами нового синтезу. Вирішення цих проблем обумовлює відповідну зміну парадигми досліджень. Парадигма будь якої науки включає в свою структуру основні наукові категорії, які інтерпретують природу об'єкту даної науки, і по-перше, дозволяють змістовно відрізнити дану парадигму від іншої а, по-друге, можуть служити основою для побудови різних видів теорії в рамках даної парадигми.

Мета дослідження полягає в розгляді сутності та специфіки нового напрямку історичних досліджень – глобальної історії, реконструкції епістемологічного поля останньої й виявлення передумов міждисциплінарного синтезу на основі модифікації її теоретичного простору. При цьому ми свідомі того, що порушена проблема потребує подальшого поглибленого аналізу й узагальнень, що видається завданням на перспективу.

Теорія та методологія виникають у певний час і у визначеному місці для вирішення конкретних задач та залишаються затребуваними допоки володіють прогностичною силою. Відтак на виклики й кризи формулюються і пропонуються суспільству конструктивні «відповіді», зокрема й нові образи культури й нові моделі інтелектуального досвіду. Разючі зміни, що відбулися в світі за останні десятиліття, перетворили і простір соціогуманітарного знання, включаючи сучасну історіографію, тенденції якої різноманітні і неоднозначні.

Дослідники завжди ангажовані певним станом науки, тобто певною науковою парадигмою і конкретними дискурсивними практиками. Кожна конкретна історична епоха породжує свою специфічну проблематику, яка фіксується вченими і вербалізується ними в нову епістему. Якщо існуючі в науковому середовищі методи не дозволяють розв'язати породжену епохою проблематику чи неспроможні дати відповідь на її (епохи) епістемологічний виклик, то природно створюються нові методи, нові дискурсивні практики і відповідно змінюється існуюча наукова парадигма [5].

Характерною особливістю періоду постнекласичного наукового знання є тенденція взаємопроникнення та міждисциплінарний синтез у структурі не лише соціального, але й знання в цілому; зближення ідеалів пізнання природничих і соціально-гуманітарних наук; цивілізаційна парадигма розвитку соціальних систем; глобальний еволюціонізм тощо. У цих умовах вже недостатньо класичних схем пізнання, згідно з якими кожна конкретна наука мала свій предмет, який вивчала за допомогою спеціально вироблених у просторі предмета методів. Відтак сучасний стан гуманітарних досліджень визначається появою та еволюцією нових дослідницьких парадигм, розмиванням меж традиційних дисциплін, активним розвитком міждисциплінарних студій, широким тематичним і методологічним різноманіттям.

У ХХ столітті історична наука пережила кілька «поворотів», які змінили і значно розширили і її предметне поле, і її методологічний арсенал. Продовжує зростати корпус мікроісторичних досліджень, водночас стають інтенсивнішими зусилля з історичного осмислення глобальних процесів. Політичні й соціально-культурні трансформації другої половини ХХ – початку ХХІ ст. (крах колоніальних систем, закінчення «холодної війни», розвиток інтеграційних процесів тощо) посилили увагу до всесвітньої й глобальної історій [19; 20; 21; 23; 37; 38]. Йдеться про фундаментальну перебудову всього корпусу соціальних наук, закладання нових принципів і когнітивних установок. У історіографічній практиці це означає вихід за межі національних кордонів і зростаючу тенденцію розглядати Захід лише як один із численних культурних і інтелектуальних світів [1].

У процесі інституціоналізації глобальної історії увиразнилося три основні вектори: освітні програми, створення нового часопису, організація міжнародної дослідницької мережі [18, р. 99]. Особливістю Global History (як і паралельних проєктів – Big History, World and Transnational History, Crosscultural Studies, Environmental History та ін.) стало те, що інституціоналізація напрямку відбувалася передусім у межах освітніх програм, а потім вже й у рамках спеціалізованої періодики та професійних асоціацій [15, с. 78].

Перші навчальні курси з глобальної історії з'явилися в середині 1990-х рр. у Великій Британії, а згодом і в інших країнах Європи і в США. Одним із найбільших центрів глобальної історії став Лондон. Саме тут Патрік О'Брайєн (на той час – директор Інституту історичних досліджень Лондонського університету (Institute of Historical Research, University of London) і Алан Мілворд (очолював кафедру економічної історії в Лондонській школі економіки і політичних наук (London School of Economics & Political Science) організували перший семінар із проблематики глобальної історії. Тут же започатковано і першу магістерську програму (London School of Economics & Political Science) з глобальної історії, створено дослідницьку мережу в галузі глобальної економічної історії (Global Economic History Network). Схожі семінари від 2009 р. проводяться в Кембриджі (World History Workshop) і Оксфорді (Oxford Transnational and Global History seminar). Ряд цікавих проектів на розвиток глобальної історії (Global Arts, Global Commodities, Global Textiles, Global Fashion, Global Technology і ін.) здійснив Центр всесвітньої історії та культури історичного факультету Уорвікського університету (Global History & Culture Centre, Department of History, University of Warwick).

В Україні теоретико-методологічні семінари з питань глобальної історії організовано лише в другій половині 2010-х рр. (у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка в травні 2017 р. відбувся українсько-німецький методологічний семінар на тему: «Глобальна і транснаціональна історія». Теоретико-методологічний семінар «Глобальна історія, національні наративи та професія історика з перспективи теорії й практики» організовано в жовтні 2017 р. і в Інституті історії України НАН України.

Обумовленість організаційного становлення глобальної історії викликана:

- внутрішніми чинниками розвитку наукової думки (яка природньо вимагає постійної модернізації не тільки змісту, але й форми);
- чинниками зовнішніми (передусім йдеться про глобальні зміни системи міжнародного порядку на зламі 1980-1990-х рр. і активізацію процесів глобалізації від середини 1990-х рр.)

Перше періодичне видання з проблем глобальної історії («Journal of Global History» [30]) засноване в Лондоні [15, с. 78]. Журнал слугує міждисциплінарним форумом для дискусій представників соціальних і природничих наук із питань глобального розвитку». Окрім цього, інституалізацію напряму «глобальна історія» пов'язують зі створенням у 2002 р. Європейського співтовариства дослідників універсальної і глобальної історії (ENUGH) і проведенням в Лейпцігу I-го Конгресу з всесвітньої та глобальної історії (2005 р.) [40]. У лютому 2008 р. в Гарварді вперше відбувся спеціальний науковий форум «глобальних істориків» під девізом «Global History, Globally». Проблеми глобальної і транснаціональної історії були також в центрі уваги XXII Міжнародного конгресу історичних наук, який відбувся 22-29 серпня 2015 р. в Китаї [13].

Окреслимо термінологічну складову та основні характеристики нового напрямку досліджень. «Глобальна історія» (Global History) – це напрям історичної науки, що виник в кінці ХХ ст. як відповідь на виклик процесу глобалізації, через незадоволення традиційною «загальною історією» і прагненням подолати обмежену практику національно-державної історії. Глобальна історія. передбачає «універсальність за формою, глобальність за масштабом і науковість за методами» (D. Christian) [4, с. 79].

З другої половини ХХ в. європоцентрична модель «загальної історії» все частіше піддавалася критиці істориками, які намагалися знайти відповідь на виклики часу, зокрема й пов'язані з процесом деколонізації, але не знаходили їх ні в марксистській концепції історії,

ні в теорії модернізації, європоцентристській за своєю суттю. «Постколоніальна історія» стала антиєвропоцентричною, що не дозволяло вивчати історію всього світу навіть на тому рівні, на якому це робила традиційна «загальна історія». Тому, з кінця XX ст. історики задалися пошуком нової моделі «універсальної історії», «нової світової історії», «нової міжнаціональної історії», «нової глобальної історії» і «транснаціональної історії». Пропонована нова концепція «універсальної історії» як поля міждисциплінарного синтезу й орієнтована на подолання бар'єрів між гуманітарним і природничо знанням не посіла центрального місця в номенклатурі сучасних версій макроісторических аналізу. Натомість увиразнилися менш амбітні варіанти «глобальної», «світової», «міжнаціональної» історії. Однак і самі ці терміни, і аналітичний багаж «нової світової/всесвітньої» і «нової глобальної» історії то протиставляються, то сприймаються в тандемі. Від початку XXI ст. дослідники сперечаються про визначення та розмежування предметних областей «нових історій», що відповідають принципам «універсальної історії» (С. Bayly, S. Beckert, M. Connolly, I. Hofmeier, W. Kozol, P. Seed). Відсутність єдності у назвах зумовлює й різне наповнення предмету дослідження. Для «нової міжнаціональної історії» пропонується дослідницьке поле історії міграційних процесів. Для «транснаціональної історії» виділяють проблематику широкомасштабних соціокультурних процесів, до якої було б включено не тільки народи світу, а й різні континенти й частини світу (наприклад, європейська колонізація XV-XX ст.). Глобальну історію пов'язують з історією процесів глобалізації, які починаються в пізньому середньовіччі або ранній новий час [4, с. 79-80]. Сучасний лідер світової історії Дж. Бенглі до відповідного предметного поля включає міграції та економічні флуктуації, крос-культурний трансфер технологій, поширення інфекційних захворювань, світову торгівлю, поширення релігійних вірувань, ідей, ідеалів тощо.

Між тим можна констатувати, що у процесі осмислення наслідків глобалізації в сучасному світі сформувався новий напрям і нова наукова дисципліна – глобальна історія, яка спирається на уявлення про структурну когерентність світового історичного процесу і взаємозалежність усіх його локальних акторів; спрямована не на пізнання деяких загальних принципів або сенсу історії, а на опис подій і порівняльний аналіз процесів [12, с. 14].

Предметом глобальної історії є історія становлення соціальної єдності світу, розглянута в контексті глобальних соціоприродних процесів. Вона вивчає генезис стійких в довготривалих історичній перспективі систем культурно-господарських зв'язків між різними народами. Найважливішими чинниками стабільності цих систем в концепті глобальної історії виступають природні особливості, що зумовили характер і спрямованість відповідних соціальних зв'язків [15, с. 78]. Глобальна історія вивчає казуси взаємодії культур, частково спираючись на традицію історії локальних цивілізацій з її метафізикою [2, с. 144; 3, с. 33-60].

Сутність сучасної глобальної історії Л. Репіна пов'язує зі специфікою «перехресних», «переплетених» або «пов'язаних» історій, що приходять на місце традиційної компаративістики. Ці форми історії фокусуються на вивченні синхронних зрізів, «вивченні динаміки міжкультурних інтеракцій (як між різними товариствами, країнами, регіонами, так і між інтелектуальними традиціями і науковими дисциплінами)» [12, с. 21]. Глобальна історія розглядається як чергова спроба «на новому теоретичному рівні повернутися до інтегруючого погляду на історію» [9, с. 177-179].

Загалом ідеться про вироблення методики вивчення глобальних інтеракцій через кроскультурні впливи. Зокрема глобальна історія (попри нечіткість чи розмитість контурів предметного поля) фокусує увагу на таких проблемах: міграції, заселення територій, торгівельні маршрути, поширення матеріальної культури, духовні взаємовпливи цивілізацій, інтелектуальні традиції тощо.

Попри те, що зарубіжна історіографія має значний доробок методології глобальної і транснаціональної історії [24; 29; 37], у західній історіографії тривають термінологічні дискусії; у новому контексті переглядається і зміст таких звичних понять, як «всесвітня історія» і «європейська історія» [10]; активно обговорюється питання про співвідношення глобальної історії та цивілізаційного аналізу, акцентованого на різноманітність і унікальність локальних цивілізацій. Паралельно відбувається перевищення внутрішньодисциплінарної ієрархії, налагодження міждисциплінарних зв'язків історичної науки, активізуються зусилля істориків і представників суміжних наук з їх осмислення і оптимізації [7; 39].

Дослідження з транснаціональної і глобальної історії в зарубіжній історіографії активізуються від середини 1990-х років. Однак глобальна історія (попри привабливість і активне використання її як бренду) як напрям сучасної історичної науки все ще залишається на периферії наукового інтересу вітчизняних істориків. На жаль, у просторі вітчизняної історіографії крім власне назви напряму здебільшого не оприсутнено понятійний апарат і напрацьовані зарубіжними вченими методологічні підходи [14, с. 286-287].

Звісно, «глобальна і світова історія сьогодні – це не колекція національних і регіональних наративів». Прихильники нових макроісторичних підходів мають різні точки зору з багатьох методологічних і інших питань, включаючи періодизацію світової історії, баланс між західними і незахідними товариствами в різні періоди історії, співвідношення між глобальною історією і регіональними або національними історіями, але сходяться в розумінні нагальної потреби особливої форми історії для дослідження глобальних процесів в їх історичній ретроспективі [12, с. 16]. Ідеологія глобальної історії враховує принцип «відмінності і багатоманітності», пошук універсального в історії цивілізацій і культур, подолання євроцентризму, затвердження цінності діалогу культур та історій, вбудовування локальних історій в глобальну історію.

Отже, можемо констатувати суттєву модифікацію дослідницької парадигми сучасного пізнання. Посилення динамізму процесів, соціальної мобільності, виявлення суперечливості тенденцій розвитку, наростання глобалізованих процесів і т. д. вимагає адекватного осмислення й вивчення цих тенденцій усім спектром соціогуманітарних наук. Тут вже недостатньо класичних схем пізнання, за якими кожна окрема наука, маючи свій предмет – ту чи іншу сторону суспільного життя – вивчає тільки його, за допомогою спеціально розроблених відповідно до специфіки цього предмета методів. Виникнення глобальної історії може слугувати прикладом такого пошуку.

Водночас варто нагадати тезу А. Мегілла: «Кожні кілька років висувуються пропозиції того чи іншого нового синтезу. Однак потрібно бути пильними – усі заклики до синтезу – це спроба нав'язати інтерпретацію» [6, с. 256-257]. Очевидно не випадковими є й упередження стосовно глобальної історії або й несприйняття з огляду на те, що «максимально повно розкрити свій потенціал глобальна історія зможе лише використавши матеріал отриманий в результаті ретельних «локальних» історичних досліджень, які відбуваються в рамках національної історії». Відтак автор висновує: «Альтернативність глобальної історії іншим історичним дисциплінам є сумнівною. Як вельми сумнівною є і здатність її окремих прихильників запропонувати сучасному світові зразки прийняттого «планетарного мислення» і «універсальних моральних цінностей» [8, с. 20].

Становлення напряму глобальної історії має власне проблемне поле, оприявлене низкою дискусійних або нечітко окреслених позицій щодо предмету й методу, змісту основних категорій, цілей і завдань, джерел з напряму глобальних досліджень тощо.

За всієї альтернативності тлумачень, підходів і оцінок, варто зважати й на те, що глобальна історія проходить лише становлення як інноваційна дисципліна. Відтак слабо окресленим видається предметне поле глобальної історії як інноваційної дисципліни; увиразнення останньої в дисциплінарній матриці історичних наук. Потребує детального вивчення питання методології досліджень у цій парадигмі. Зокрема, П. Меннінг новий напрям світової історії визначив як «науково-гуманітарний» (scientific cultural) і пов'язав його з освоєнням неархівних джерел і методів еволюційної біології, екології, палеонтології, археології та хімії [32, р. 36]. Застосування варіативного інструментарію багатьох наук до проблемного поля глобальної історії сприятиме передусім напрацюванню теоретичних проблем.

Серед актуальних завдань – визначення статусу глобальної історії та її змістового навантаження; приведення термінологічного ряду предмету в певну систему; пошук відповідного інструментарію й розробка методологічної матриці, адже методи та методологія дослідження є основою об'єктивного наукового аналізу. З огляду на міждисциплінарність глобальної історії виникає необхідність відповідного увиразнення і визначення пріоритетних підходів до вивчення проблем, процесів і явищ. Вагомою видається потреба вироблення й формування мови міждисциплінарного спілкування, розробка й уточнення ключових понять і категорій, обговорення комплексності нової дисципліни тощо.

У контексті розвитку цього напрямку виникає низка інших запитів. Як змінюється статус історії в системі наукових дисциплін і яке місце вона займає в ієрархії цінностей сучасної культури? Що відбувається з функціями історичного знання в умовах поглиблення соціальних трансформацій й прискорення глобалізаційних процесів? Як не втратити особливостей розвитку історії як науки в потоці міждисциплінарних включень? та ін.

Попри все не виникає сумнівів у потребі долучення до опанування новим напрямом – глобальною історією, не лише на рівні «культурного запозичення» (Е. Доманська) світових надбань, а й активного включення в обговорення міждисциплінарного напрямку.

Джерела та література

1. Воробьева О.В. (2011). Истории историографии конца XVIII – начала XXI в. в свете книги Г. Иггерса и Э. Вана «Глобальная история современной историографии». Диалог со временем, Вып. 37, 45-65.
2. Ионов И.Н. (2011). Глобальная история и изучение прошлого России. Общественные науки и современность, № 5, 139-153.
3. Ионов И.Н. (2009). Новая глобальная история и постколониальный дискурс. История и современность, № 2, 33-60.
4. Ким О.В., Маловичко С.И. (2014). Глобальная история. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь, Москва, 79-81.
5. Костов С.В. Отечественная социальная история: вопросы историографии и методологии. Электронный ресурс: <http://www.kostov.ru/Works%20on%20History%20in%20Russian/Russian%20Social%20History>
6. Мегилл А. (2007). Историческая эпистемология, Москва, 479 с.
7. Междисциплинарные подходы к изучению прошлого: до и после «постмодерна» (2005). ред. Л. П. Репина, Москва, 306 с.
8. Мотенко Я.В. (2017). Глобальна історія як альтернатива історії національній. Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я, Ч. IV, 20.
9. Репина Л. П. (2008). Всемирная история как история глобальная. Теории и методы исторической науки: шаг в XXI век, Москва, 177–179.
10. Репина Л.П. (2010). Интегративные исследовательские стратегии в современной исторической науке. Запад-Россия-Восток в исторической науке XXI века: Матер. междунар. конф. в честь 100-летия СГУ (Саратов, 14–16 мая 2009 г.), Саратов, Ч. 1, 8-19.

11. Репина Л. П. (2011). Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и исследовательская практика, Москва, 560 с.
12. Репина Л.П. (2008). Новые исследовательские стратегии в российской и мировой историографии, Москва, 32 с.
13. Самойленко Н. XXII Міжнародний конгрес історичних наук. Україна модерна. Електронний ресурс: <http://uamoderna.com/event/22-congress-historical-sciences>
14. Стельмах С. (2017). Південна Європа через призму транснаціональної і глобальної історії. Європейські історичні студії, № 8, 286-291.
15. Шестова Т. Л. (2012). Истоки и перспективы глобальной истории. Универсальная и глобальная история: Эволюция вселенной, земли, жизни и общества, Волгоград, 77-82.
16. Across Cultural Borders. Historiography in a Global Perspective / Eds. E. Fuchs, B. Stuchtey (2002). Lanham.
17. AHR Conversation: On Transnational History: Participants: C. A. Bayly, S. Beckert, M. Connelly, I. Hofmeyr, W. Kozol, P. Seed (2006). The American Historical Review, Vol. 111, No. 5, 1441-1464.
18. Austin G. (2007). Global History and Economic History: a view of the L.S.E. experience in research and graduate teaching. Global Practice in World History: Advances Worldwide. Princeton, 99-111.
19. Bentley J.H. (1996). Cross-Cultural Interaction and Periodization in World History. American Historical Review, Vol. 101, № 3, 749-770.
20. Bentley J.H. (2002). The New World History. A Companion to Western Historical Thought Maiden, 393-416.
21. Bentley, J.H. World History. A Global Encyclopedia of Historical Writing, New York, 968-970.
22. Between National Histories and Global History (1997). Ed. by S. Thunneson et al. Helsingfors.
23. Sachsenmaier D. (2006). Global History and Critiques of Western Perspectives. Comparative Education, Vol. 42, No. 3, August 2006, 451-470.
24. Conrad S. (2016). What is Global History, Oxford, 299 p.
25. Fait O. K. (1997). Global History, Cultural Encounters and Images. Between National Histories and Global History, Helsingfors.
26. Geyer M., Bright Ch. (1995). World History in a Global Age. American Historical Review, Vol. 100, № 4, 1034-1060;
27. Global History: Interactions between the Universal and Local (2006), Basingstoke.
28. Haines B.H. (1994). The Contradiction of World History. Paper presented at New England Regional World History Association conference, April 23, 1994. Електронний ресурс: <http://www.hartford-hwp.com/archives/10/039.html>
29. Iriye A. (2013). Global and transnational history: the past, present, and future, Basingstoke, 88 p.
30. Journal of Global History. Електронна ресурс: <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-global-history/all-issues>
31. Kossock M. (1993). From Universal to Global History. Conceptualizing Global History, Boulder, 93-112.
32. Manning P. (2003). Navigating World History: Historians Create a Global Past, New York.
33. Mazlish B. (1998). Comparing Global History to World History. Journal of Interdisciplinary History, Vol. 28, № 3, 385-396.
34. Mazlish B. (2006). The New Global History, NY..
35. O'Brien P.K. (2006). Historical Traditions and Modern Imperatives for the Restoration of Global History. Journal of Global History, Vol. 1, № 1, 3-39.
36. Perspectives on Global History: Concepts and Methodology: a) Is Universal History Possible; b) Cultural Encounters Between the Continents Over the Centuries. (2000). Proceedings Acts. 19th International Congress of Historical Sciences, Oslo, 3-52.
37. Sachsenmaier D. (2011). Global Perspectives on Global History. Theories and Approaches in a Connected World, Cambridge, 331 p.
38. Sachsenmaier D. (2007). World History as Ecumenical History? Journal of World History, Vol. 18, № 4, 465-490.
39. What is History Now? Ed. by D. Cannadine. (2002), Chippenham and Eastbourne.
40. World and Global History. (2005). First European Congress. Pre-Program, Leipzig, 43 p.

References

1. Vorobeva O.V. (2011). *Istorii istoriografii kontsa XVIII – nachala XXI v. v svete knigi G. Iggersa i E. Vana «Globalnaya istoriya sovremennoy istoriografii»*. Dialog so vremenem, Vyip. 37, 45-65. [In Russian].
2. Ionov I.N. (2011). *Globalnaya istoriya i izuchenie proshlogo Rossii. Obschestvennyie nauki i sovremennost*, # 5, 139-153. [In Russian].
3. Ionov I.N. (2009). *Novaya globalnaya istoriya i postkolonialnyi diskurs. Istoriya i sovremennost*, # 2, 33-60. [In Russian].
4. Kim O.V., Malovichko S.I. (2014). *Globalnaya istoriya. Teoriya i metodologiya istoricheskoy nauki. Terminologicheskii slovar*, Moskva, 79-81. [In Russian].
5. Kostov S.V. *Otechestvennaya sotsialnaya istoriya: voprosyi istoriografii i metodologi*. Elektronnyy resurs: [http: www.kostov.ru/Works on History in Russian/Russian Socia/](http://www.kostov.ru/Works on History in Russian/Russian Socia/) [In Russian].
6. Megill A. (2007). *Istoricheskaya epistemologiya*, Moskva, 479 s.
7. *Mezhdistsiplinarnyye podhodyi k izucheniyu proshlogo: do i posle «postmoderna» (2005)*. red. L. P. Repina, Moskva, 306 s. [In Russian].
8. Motenko Ya.V. (2017). *Hlobalna istoriia yak alternatyva istorii natsionalnii. Informatsiini tekhnologii: nauka, tekhnika, tekhnolohiia, osvita, zdorovia*, Ch. IV, 20. [In Ukrainian].
9. Repina L. P. (2008). *Vsemirnaya istoriya kak istoriya globalnaya. Teorii i metody istoricheskoy nauki: shag v XXI vek*, Moskva, 177–179. [In Russian].
10. Repina L.P. (2010). *Integrativnyie issledovatel'skie strategii v sovremennoy istoricheskoy nauke. Zapad-Rossiya-Vostok v istoricheskoy nauke XXI veka: Mater. mezhdunar. konf. v chest 100-letiya SGU (Saratov, 14–16 maya 2009 g.)*, Saratov, Ch. 1, 8-19. [In Russian].
11. Repina L. P. (2011). *Istoricheskaya nauka na rubezhe XX-XXI vv.: sotsialnyie teorii i issledovatel'skaya praktika*, Moskva, 560 s. [In Russian].
12. Repina L.P. (2008). *Novyye issledovatel'skie strategii v rossiyskoy i mirovoy istoriografii*, Moskva, 32 s. [In Russian].
12. Reptyna L.P. (2008). *Novyy yssledovatel'skye stratehiyy v rossiyskoi y myrovoi ystoryohrafyy*, Moskva, 32 s. [In Russian].
13. Samoilenko N. *XXII Mizhnarodnyi konhres istorychnykh nauk. Ukraina moderna. Elektronnyy resurs: <http://uamoderna.com/event/22-congress-historical-sciences>*. [In Ukrainian].
14. Shestova T. L. (2012). *Istoki i perspektivy globalnoy istorii. Universalnaya i globalnaya istoriya: Evolyutsiya vselennoy, zemli, zhizni i obschestva*, Volgograd, 77-82. [In Russian].
15. *Across Cultural Borders. Historiography in a Global Perspective / Eds. E. Fuchs, B. Stuchtey (2002)*. Lanham.
16. *AHR Conversation: On Transnational History: Participants: C. A. Bayly, S. Beckert, M. Connelly, I. Hofmeyr, W. Kozol, P. Seed (2006)*. *The American Historical Review*, Vol. 111, No. 5, 1441-1464.
17. Austin G. (2007). *Global History and Economic History: a view of the L.S.E. experience in research and graduate teaching*. *Global Practice in World History: Advances Worldwide*. Princeton, 99-111.
18. Bentley J.H. (1996). *Cross-Cultural Interaction and Periodization in World History*. *American Historical Review*, Vol. 101, № 3, 749-770.
19. Bentley J.H. (2002). *The New World History. A Companion to Western Historical Thought* Maiden, 393–416.
20. Bentley, J.H. *World History. A Global Encyclopedia of Historical Writing*, New York, 968–970.
21. *Between National Histories and Global History (1997)*. Ed. by S. Timmeson et al. Helsingfors.
22. Sachsenmaier D. (2006). *Global History and Critiques of Western Perspectives*. *Comparative Education*, Vol. 42, No. 3, August 2006, 451–470.
23. Conrad S. (2016). *What is Global History*, Oxford, 299 p.
24. Fait O. K. (1997). *Global History, Cultural Encounters and Images*. *Between National Histories and Global History*, Heisingfors.
25. Geyer M., Bright Ch. (1995). *World History in a Global Age*. *American Historical Review*, Vol. 100, № 4, 1034-1060;
26. *Global History: Interactions between the Universal and Local (2006)*, Basingstoke.
27. Haines B.H. (1994). *The Contradiction of World History*. Paper presented at New England Regional World History Association conference, April 23, 1994. *Электронний ресурс: <http://www.hartford-hwp.com/archives/10/039.html>*

28. Iriye A. (2013). *Global and transnational history: the past, present, and future*, Basingstoke, 88 p.
29. *Journal of Global History*. Електронна ресурс: <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-global-history/all-issues>
30. Kossock M. (1993). *From Universal to Global History. Conceptualizing Global History*, Boulder, 93-112.
31. Manning P. (2003). *Navigating World History: Historians Create a Global Past*, New York.
32. Mazlish B. (1998). *Comparing Global History to World History. Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 28, № 3, 385-396.
33. Mazlish B. (2006). *The New Global History*, NY..
34. O'Brien P.K. (2006). *Historical Traditions and Modern Imperatives for the Restoration of Global History. Journal of Global History*, Vol. 1, № 1, 3-39.
35. *Perspectives on Global History: Concepts and Methodology: a) Is Universal History Possible; b) Cultural Encounters Between the Continents Over the Centuries. (2000). Proceedings Acts. 19th International Congress of Historical Sciences, Oslo, 3-52.*
36. Sachsenmaier D. (2011). *Global Perspectives on Global History. Theories and Approaches in a Connected World*, Cambridge, 331 p.
37. Sachsenmaier D. (2007). *World History as Ecumenical History? Journal of World History*, Vol. 18, № 4, 465-490.
38. *What is History Now? Ed. by D. Cannadine. (2002)*, Chippenham and Eastbourne.
39. *World and Global History. (2005). First European Congress. Pre-Program, Leipzig, 43 p.*

Alla Kyrydon

CHANGING OF PARADIGM? GLOBAL HISTORY AS THE DIRECTION OF HISTORICAL STUDIES OF XXI CENTURY

The cardinal shifts occurring on the historical boundary of the millennia in practically all the main spheres of social existence, the dynamism and uncertainty of the environment, the growth of the probability of occurrence of risks, the acceleration of the speed of material, labor, financial and information flows, the increase of attention to political, social, ideological, cultural and the civilization aspects of globalization, etc., with all the inevitability, cause the urgent need to find a fundamentally new paradigm of their comprehension. The purpose of this paradigm is the provision of a holistic worldview and the formation of a modern scientific worldview, ideas about the world, and laws of development that are common to nature, human beings and society. Its application in practice is conditioned by the need for the integration of knowledge, the globalization of social problems and the needs of a new synthesis. The solution to these problems results in a corresponding change in the paradigm of research.

The purpose of this article is to examine the essence and specifics of a new direction of historical research – global history, the reconstruction of the epistemological field of the latter and the identification of the preconditions for interdisciplinary synthesis based on the modification of its theoretical space. At the same time, we are conscious that the problem that needs to be addressed requires further in-depth analysis and generalizations that seem to be a challenge to the future.

The striking changes that have taken place in the world over the past decades, new knowledge syntheses have transformed the space of socio-humanitarian knowledge, including modern historiography, whose trends are diverse and ambiguous. The characteristic feature of the period of post-classical scientific knowledge is the tendency of interpenetration and interdisciplinary synthesis in the structure of not only social but also knowledge in general; convergence of the ideals of knowledge of natural sciences and socio-human sciences; civilizational paradigm of the development of social systems; global evolutionism, etc. In these conditions, there are already insufficient classical schemes of knowledge, according to which each particular science had its own subject, which studied with the help of specially developed objects in the space of the methods. Consequently, the current state of humanitarian research is determined by the emergence and evolution of new research paradigms, blurring of the limits of traditional disciplines, the active development of interdisciplinary studies, wide thematic and methodological diversity. In the XX century, the historical science has experienced several "turns", which have changed and significantly expanded its subject field, and its methodological arsenal. It is a fundamental restructuring of the entire corps of social sciences, laying new principles and cognitive settings. In historiographic practice, this means going beyond national boundaries and the growing tendency to view the West as one of the many cultural and intellectual worlds.

The contingency of the organizational formation of global history is caused by:

- internal factors of the development of scientific thought (which naturally requires the continuous modernization of not only content but also forms);

- external factors (above all, it is about global changes in the international order system at the turn of the 1980s and 1990s, and the intensification of the processes of globalization since the mid-1990s).

According to the definition given in the terminology dictionary, «global history» (Global History) is the direction of historical science that arose at the end of the 20th century, as a response to the challenge of the globalization process, because of dissatisfaction with the traditional «general history» and the desire to overcome the limited practice of national-state history. Global History envisages «universality in form, global in scale and scientific method by methods» (D. Christian).

The subject of global history is the history of the formation of the social unity of the world, considered in the context of global socio-natural processes. It examines the genesis of systems of cultural and economic ties between different peoples, which are stable in the long-term historical perspective. The most important factors of the stability of these systems in the concept of global history are the natural features that predetermined the nature and orientation of the corresponding social ties. Global history studies the incidents of interaction between cultures, partly based on the tradition of the history of local civilizations with its metaphysics.

In general, it is about developing a methodology for studying global interactions through cross-cultural influences. In particular, the global history (in spite of the fuzzy or fuzzy contours of the subject field) focuses on the following issues: migration, settlement of territories, trade routes, distribution of material culture, spiritual interactions of civilizations, intellectual traditions and others.

Of course, global and world history today is not a collection of national and regional narratives. Proponents of new macro-historical approaches have different points of view on many methodological and other issues, including the periodization of world history, the balance between Western and non-Western societies in different periods of history, the relation between global history and regional or national histories, but converge in the sense of the urgent need of a special form of history to study global processes in their historical retrospective. The ideology of global history takes into account the principle of "diversity and diversity", the search for a universal in the history of civilizations and cultures, overcoming of euro-centrism, the adoption of the value of the dialogue of cultures and histories, the embedding of local histories into global history.

Consequently, we can state the significant modification of the research paradigm of modern cognition. Strengthening the dynamism of processes, social mobility, revealing the contradictory tendencies of development, the growth of globalized processes, etc. requires an adequate reflection and study of these trends in the entire spectrum of socio-humanities. There is not enough classical schemes of knowledge, according to which each separate science, having its subject - this or that side of social life – studies only it, with the help of specially developed methods in accordance with the specifics of this subject. The emergence of global history can serve as an example of such a search.

Key words: global history, scientific paradigm, historical science, post-nonclassical scientific knowledge, interdisciplinarity, methodology.

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА РАННЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ

УДК 94:371(450)"13/14"

Кушнар'ова Марія

кандидат філософських наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського,

mkusznarivova@yahoo.com.

ORCID: 0000-0003-3361-8838

«E, T, ET; I, N, IN; B, A, BA» І НЕ ТІЛЬКИ (ШКІЛЬНА ОСВІТА У СПРИЙНЯТТІ ІТАЛІЙЦІВ XIV-XV СТ.)

У статті охарактеризовано шкільне навчання в італійських містах зазначеної доби: типи шкіл (комунальні, приватні, церковні, граматичні та школи абаку), деякі риси політики міської влади щодо шкіл, статус вчителя в очах сучасників, особливості тодішнього процесу навчання та типові методи, література, яку залучали, ставлення учнів до навчання та вчителів.

Особливості психологічного портрету людини, у поєднанні з наявними тепер свідченнями сучасників, доби є основою припущення, що, за винятком надто жорстоких тілесних покарань, навчання для дітей не було підґрунтям спротиву, протесту, постійним джерелом негативних емоцій. Попри наявність теоретичних творів італійських гуманістів, загалом методи та характер навчання, література, яку використовували вчителі, у XIV-XV ст. були тими самими, що і у попередні часи, тому твердження, що у цей час у відбулися якісь докорінні зміни, є перебільшеними.

Ключові слова: Італія, пізнє середньовіччя, Ренесанс, місто, освіта, школа, навчання, вчитель, дитина.

Кожна доба в історії людства, з часом, стає об'єктом міфологізації, наслідком якої стереотип, яким часто оперують. Доба Ренесансу теж стала об'єктом міфологізації, своєрідним способом якої було та, до певної міри, залишається, поляризоване протиставлення попередньому періоду – Середньовіччю. У цьому протиставленні не останню роль відіграє освіта доби Ренесансу. Недооцінений та взагалі майже невідомий сучасній науковій спільноті П. Фрідолін ще наприкінці 20-х рр. минулого століття зазначав, що, на думку дослідників, «як гуманізм – великий розумовий рух XIV, XV, XVI ст. – виплекав «нову» людину, антитезу «середньовічній» людині, так і теоретична педагогіка часу гуманізму заклала основи виховання «нової» людини. Протиставлення «нової» людини «середньовічній» проходить червоною ниткою через усі праці та дослідження, присвячені аналізу Відродження» [15, с.41]. Попри те, що між нами та автором – майже століття, становище не змінилося докорінно. Тому, оскільки будь-яка освіта формує людину, то можна припустити, що й освіта Ренесансу так само мала зазнати якихось революційних змін.

Педагогічним ідеям італійського Ренесансу та їхньому втіленню присвячена величезна наукова література. Праці, що мають узагальнюючий характер (П.П.Фрідолін, Б.В.Год), доповнюються роботами дослідників, об'єктами наукового інтересу котрих є педагогічні ідеї, висловлені тодішніми теоретиками, які були переважно гуманістами (Н.В.Ревякіна), та ренесансна система навчання як така (Р.Блек, П.Грендлер, П.Денлі).

Втім, поза увагою дослідників залишилося ставлення тогочасних учнів до школи та навчання, відповідно, відсутні спроби реконструювати стан учнів, з'ясувати, як вони почувалися. Стереотипне бачення сучасною традицією зубріння як основного методу навчання у середньовічних школах веде до висновку про те, що й навчання як таке було «затхле та задущливе», воно могло означати хіба що нестерпну нудьгу та страждання, а учні в такій школі були «забиті та нещасні». Відповідно, виходячи зі згаданого вище поляризування, з початком Ренесансу школа стає світлою і радісною, а учні – веселими і задоволеними. Мета даної статті з'ясування, чи справді учням у середньовічній школі було так погано і так добре у ренесансній? Що учні думали про навчання? Як вони ставилися до школи та вчителів? Оскільки найповніше ренесансний тип культури проявився в Італії, постільки цілком логічно видається спроба проаналізувати особливості ставлення учнів та, ширше, суспільства до школи, навчання та вчителів на матеріалі XIV-XV ст.

На дослідника, який вирішив шукати відповіді на ці питання, втім, як і на будь-кого, хто цікавиться схожими проблемами, чатує головна перешкода – брак джерел, тобто свідчень безпосередніх учасників. Особистих згадок про шкільне навчання чи описів шкільного життя тих часів майже немає, тому висновки щодо зазначених питань доводиться робити опосередковано, в кращому випадку – на матеріалі висловлювань дорослих колишніх учнів, коли писали власні твори – трактати, листи, записки, – у яких іноді згадували власне шкільярство. Також матеріал для спостережень дають біографічні твори, статистичні дані щодо кількості учнів, шкіл, твори гуманістів, тощо.

XIV-XV ст. в Італії – час розквіту традиції міських шкіл. Це явище не є суто ренесансним надбанням, воно насправді глибоко вкорінене у Середньовіччі, сягаючи корінням IX ст. В італійських містах школи були переважно двох типів: граматичні та школи абаку (пристрій на кшталт рахівниці), хоча існували ще початкові школи, які інколи працювали окремо, а іноді – як нижча ланка граматичної школи. В граматичних вчили читати та писати латиною, в школах абаку – рахувати та ще деяких навичок необхідних для купецької діяльності. За джерелом фінансування школи поділялися на комунальні, церковні та приватні. Приватні школи утримували особи, які виконували функції директора та вчителя, отримуючи платню від батьків. Як суб'єкти комунального устрою, власники шкіл повинні були виконувати розпорядження міської влади, зокрема вчителі абаку залучалися до виконання певних завдань. Одним з найпоказовіших прикладів міської політики щодо освіти був прояв своєрідного протекціонізму – вимога міської влади до шкіл, аби вони брали більшу платню з учнів, з інших міст. Те саме стосувалося і комунальних закладів, але там йшлося не про те, що платня з «чужинців» мала бути більшою, а про те, що вона взагалі мала бути, оскільки «свої», принаймні ті, що відвідували класи початкового рівня, вчилися безкоштовно (наприклад, у Фельтре, Ареццо, С'єні) [22, р. 105].

Церковними слід вважати соборні школи, які існували в італійських землях, хоча типовими вони були для північніших від Італії територій. Втім, собори все одно залишалися своєрідним осередком освіти, оскільки зазвичай мали книгозбірні. Також до церковних належать монастирські школи (саме в такій школі в камальдольському монастирі Санта Марія дель Анджелі наприкінці XIV ст. отримав початкову освіту Козімо Медічі [24, р. 37]. Формою церковної освітньої діяльності також було навчання невеликих груп дітей початкових навичок читання та письма місцевим священником, у дуже невеликих навіть на ті часи містечках (так отримав перші знання, наприклад, Е.С. Пікколоміні, майбутній папа Пій II, чие дитинство пройшло у Корсіньяно [16, р.6]).

Міські комуни фінансували школи зі своїх бюджетів, мотивуючи необхідність цього тим, що «місцевим хлопчикам слід бути письменними», «діти мають не вештатися вулицями, а вчитися», «молодь має бути добропорядною» [18, р. 296]. Флоренція відрізнялася від інших міст тим, що вона школи не субсидувала [18, р.325]. Дж. Віллані у своїй «Хроніці», зазначаючи кількість всього населення Флоренції у 90 тис. людей (на 1330-40-ві рр.), вважає, що дітей, які вміли читати, було 8-10 тис., а саме на той час у місті навчалися близько 600 хлопчиків у 4 граматичних школах та близько 1200 у 6 школах абаку. До цих цифр можна ставитися обережно, адже, наводячи дуже детальний перелік статей видатків міського бюджету, Віллані не зазначив серед них утримання шкіл (XI, 93, 94) [30, р.419]. Перевага в бік шкіл абаку є передбачуваною, враховуючи підприємницький характер флорентійської економіки з акцентом на торгівлі. Відповідно, відрізнялося ставлення до вчителів: більшість вчителів шкіл абаку у Флоренції були місцевими мешканцями, а більшість вчителів граматичних шкіл – чужинцями (в тодішньому розумінні, тобто уродженцями інших міст), очікувано відрізнявся і рівень заробітної платні. В інших комунах Тоскани ситуація була протилежною: там більшою була кількість граматичних шкіл, відповідно, статус вчителя цих шкіл був вищим.

Ремісничий характер виробництва з його організацією по майстернях та відповідним набором посад «майстер–учень», (в італійській тогочасній традиції, на відміну від північної, підмайстрів як таких майже не було, за виключенням Венеції), обумовив сприйняття школи теж як майстерні: Недаремно Дж. Мореллі пише: «майстерня, тобто школа» (*bottega cioi iscuola*) [27]. Головним завданням учителя, як і ремісничого майстра, було навчити учня певних навичок, тому вчителів згаданих шкіл загалом називали так само, як і майстрів-ремісників – *maestro*. Це є показовим і свідчить про бачення тогочасним суспільством вчителів як осіб, які представляють найвищий рівень володіння певною ремісничою спеціальністю. Це цілком вкладається у рамки тодішнього світобачення та цехового устрою, хоча окремого цеху вчителів, на відміну від представників інших «інтелектуальних» спеціальностей – суддів, нотаріусів або лікарів – зазвичай не мали. Виключення з цього правила були, наприклад, у Генуї приватні вчителі заснували свою гільдію у 1298 році. Вона регулювала кількість учнів, захищала фінансові інтереси вчителів та боролася з конкуренцією з боку церковних шкіл [22, р.99].

Вчителі тоді переважно не претендували на окреме місце у соціальній структурі, оскільки вчителюванню часто займалися тимчасово або «за сумісництвом»: священники, студенти, інші тодішні інтелектуали (гуманісти), або священники і студенти, які згодом ставали гуманістами¹. За рівнем статків учителі належали до тодішнього «середнього класу»; за даними, наведеними П.Ф. Грендлером, зарплата вчителів була в 3-4 рази вищою від тієї, що отримували некваліфіковані працівники, в 1,5-2 рази більшою, ніж платня кваліфікованих, але відчутно меншою, ніж у більшості університетських професорів права та медицини [23, р.196], не кажучи вже про статки багатих купців та представників знаті.

Ставлення до вчителя загалом відрізнялося від сучасного, оскільки в наш час його ознакою є принаймні формальна повага. Тоді якогось особливого пієтету суспільство до вчителів не виказувало. Вчитель був, якщо він тримав школу, пересічним «власником майстерні», яких було багато, або пересічним найманим робітником, яких так само було багато. Оскільки вчителі не є героями тогочасних хронік або новел, можна зробити висновок, що вони

¹ Веспасіано да Бістиччі зазначає, що відомий гуманіст Зембіно да Пістойя був «пістойським священником [...] навчав перших представників молоді міста не тільки грамоти, а й звичаїв [17, р. 503], а Томмазо Парентучеллі, майбутній Папа Миколай V, через брак коштів змушений був припинити навчання у Болоньї, працював учителем у Альбіцці та Строцці, а заробивши необхідну суму, повернувся до університету [17, р. 21].

були «середнім класом» не лише у майновому розумінні, а й у тогочасній ієрархії соціальної ваги та престижу. Тому й не дивує висловлювання вчителя граматики сера Командо ді Симоне Команді: *«Мое ремесло – вчити граматики, ремесло сьогодні зневажене та малодохідне»* (*L'arte mia и d'insegnare gramatica, vile arte oggi e piccolo guadagno*) [Цит. за: 18, р.423]. Скарга скиглія Команді перегукується з набагато свідомішою позицією Джованні Конверсіні да Равенна, який на початку XIV ст. зазначив недостатність та невідповідність специфіці праці учителя суто грошовим відносинам між учнем (чи його батьками) та учителем, обстоюючи необхідність поваги, шани, навіть любові до вчителя [12, с. 51-52].

Ніяких жорстких правил відвідування шкіл, так само як і навчальних програм та атестатів, тоді не було, учні починали навчатися у різному віці. Зокрема, за флорентійським кадастром 1480 р. з 1035 дітей, які ходили до шкіл, близько 40 було від 4 до 6 років, а більшості – від 10 до 16 [12, с. 14]. Наприклад, згаданий Дж. Мореллі, вираховуючи дату народження одного свого родича, узяв за орієнтир рік, коли той пішов до школи, припускаючи, що він мав тоді 5 чи 6 років, але розповідаючи про свого батька, зазначив, що той почав навчання, коли йому було 12 років [27]. Е.С. Пікколоміні, за його власним свідченням, *«маючи вісімнадцять років, переїхав до міста [С'єни, – М.К.] та [...] став слухати граматиків, потім жадібно слухав поетів і ораторів і, нарешті, присвятив себе цивільному праву»* [10, с. 237], але, як зазначено вище, читати і писати він навчився в Корсіньяно, тобто, швидше за все, просто мала місце тривала перерва, приблизно років шість-вісім, між початковою освітою та подальшим навчанням. Ф. Віллані взагалі стверджував, що один з шанованих ним видатних флорентійців лікар Таддео вирішив піти до школи, *«маючи близько тридцяти років, ... загорівся бажанням опанувати науку і, як дитина, вчити початкові елементи письменності з великою старанністю», щоправда, він досягнув своєї мети «у найкоротший час»* [29, р.27]. Схоже, що тут йдеться про випадок, схожий на попередній.

Навчання тривало стільки і відбувалося у такий спосіб, як вважали за потрібне батьки або учні. Майбутнього «титана» Мікеланджело батько віддав до граматичної школи Франческо да Урбіно, але вчитися Мікеланджело не бажав, уроки прогулював (бо фрески по церквах змальовував), латини так і не опанував, тому батько змушений був забрати його зі школи та віддати у навчання до майстерні Гірландайо і там справи пішли набагато жвавіше. Показовим є перебіг навчання Нікколо Мак'явеллі. Судячи з записок його батька, він почав учитися грамоті у 7 років, у 11 його віддали до школи абаку, а у 12 він почав читати латинську літературу [21, р. 5]. Те саме було зі шкільництвом Боккаччо: Ф. Віллані зазначає, що той *«вчився під керівництвом Джованні, батька Занобі [да Страда, – М.К.], він це не встигнув опанувати граматику, коли, керуючись міркуваннями доходу, батько Боккаччо змусив його ходити до школи абаку»* [29, р. 16]. Грегоріо Даті (кін. XIV – поч. XV ст.), котрий належав до купецької родини, яка вела жваву торгівлю шовком, у своїх спогадах-записках зазначає, що він *«встав з-за абаку»* та *«став у лавці»*, коли мав 13 років [20, р.14], що, ймовірно, було пов'язано зі смертю батька і потребою братися до справ «фірми». Хоча Даті не зазначає, що він вчився у початковій школі, але припустити, що хтось міг в ті часи вести торговельні справи, не вміючи читати і писати хоча би на елементарному рівні, неможливо, тож, мабуть, Даті навчався за тією самою схемою, що і Боккаччо з Мак'явеллі, хіба що останній пішов далі, а Боккаччо надолужував нестачу знань самостійно. Загалом, можна констатувати наявність поширеного у ті часи явища досить вільного, навіть індивідуального ставлення до початку та термінів навчання.

Схоже, що через ці два етапи – початкове навчання грамоті та абаку – проходила більшість учнів і на цьому шкільне навчання для переважної більшості закінчувалося. Це було зумовлено практичними потребами життя, хоча не у всіх викликало захват. Л.Б. Альберті

у діалозі «Про родину» заявив, що йому «зовсім не подобається звичай, засвоєний деякими молодими людьми, які вважають, що цілком достатньо вміти підписатися та підрахувати, який ти матимеш прибуток» [8, с. 381]. Тієї ж думки дотримувався Дж. Конверсіні да Равенна, який скаржився, що венеційські юнаки кидають школу заради торгівлі [12, с. 22]. Втім, Альберті не займався торгівлею, а Конверсіні сам учителював, тож недивно, що у поглядах на необхідність класичної освіти вони розходилися із більшістю пересічних громадян. Отже, схоже, слід прийняти тезу про те, що переважна більшість тодішнього міського населення італійських земель була письменною [22, р. 99]. Втім, той самий Конверсіні додав до цього меду уїдливу ложку дьогтю, зауважуючи, що, наприклад, у Венеції нема неписьмених, але мало освічених [12, с. 22].

Популярність шкіл абаку в італійських землях пояснюється потребою в математичних знаннях, обумовлених розвитком ремесла та торгівлі. Уявлення про особливості навчання в них дає «Книга абаку» Леонардо Пізанського (Фібоначчі) початку XIII ст. Батько Леонардо був купцем, що торгував зі східними землями та брав сина з собою у подорожі, тому хлопець опановував математику під орудою арабських вчителів. Тож недивно, що у своєму творі Леонардо запроваджує арабську нумерацію, доводячи її переваги перед поширеною на той час римською, пропонує спосіб здійснення порозрядних арифметичних дій та їхній запис, відомий тепер усім як «у стовпчик», подає способи дій з дробами та розв'язання лінійних та квадратних рівнянь. Але особливо показовими є задачі, які він пропонує, наприклад, на зважування за допомогою гирь певної ваги; розрахунок пропорцій та розподіл суми у заданому співвідношенні, що використовувалося для визначення частки кожного компаньйона у загальній сумі прибутку в залежності від його частки у капіталі підприємства; задачі на змішування, що покликані були допомогти визначити склад сплавів та, зокрема, частку дорогоцінних металів у монеті; підрахунок суми рядів та зворотного ряду могли прислужитися при вираховуванні відсотків на вкладений у підприємство чи у банк капітал; від'ємні числа та операції з ними, котрі пояснювалися за допомогою боргових відносин. Очевидно, що ці задачі присвячені вирішенню завдань, нагальних для купця, тобто у випадку шкіл абаку та, відповідно, опанування математики зв'язок між навчанням та потребами життя простежується дуже виразно. І хоча твір Леонардо Пізанського тодішні вчителі не використовували як шкільний підручник через складність, задачі з нього вони брали охоче, деякі були відомі та популярні по всій Європі (хоча би задача про кролів, яка допомогла Фібоначчі запропонувати свою знамениту послідовність), а наприкінці XV ст. саме «Книга абаку» стала основою для популярного посібника «Суми арифметики» Луки Паччолі, [4, с. 261-262].

У граматичних школах доби раннього Ренесансу вчили читати латинською мовою, потім знайомили з частинами мови, потім читали прості тексти, потім – писати, далі опановували синтаксис, komponували власні тексти, згодом переходили до читання складніших текстів відомих авторів, а закінчували – складанням власних. Своєрідною особливістю такого навчання латиною. Читати і писати італійською їх взагалі не вчили, ці навички вони набували самостійно, а більш-менш систематичне навчання читанню та письму італійською поширилося лише у XVI ст. [19, р. 104]. Це означає, що учнів у початковій школі вчили не мови, а читати і писати латинські літери, згодом ці навички вони застосовували до читання та письма італійською мовою, чи, як тоді казали, на *volgare*. Це пояснює наведену вище фразу Конверсіні про те, що «не було неписьмених», та поширені випадки простого перемальювання латинських фраз, зокрема, художниками та скульпторами, які латини, насправді, за виключенням Ф. Брунеллескі та Л.Б. Альберті, не знали.

Складання переліку навчальних предметів, добір текстів, які використовувалися під час навчання, тощо вирішував учитель на свій власний розсуд, але, зважаючи на притаманну тим часам вірність традиції, навчання у граматичних школах відбувалося за наведеною усталеною схемою, що склалася ще в часи Середньовіччя. Найуживанішими методами навчання були читання вголос і заучування напам'ять. Саме заучування напам'ять або, як це часто називають, зубріння довгий час вважали ознакою середньовічної школи та освіти, та міцно пов'язували з появою схоластики. Заучування напам'ять, як вважає Н. Ревякіна, було актуальним у ті часи з огляду «на відсутність книжок і паперу» [12, с.23], точніше, через відсутність потрібної кількості книжок і паперу. Також, слід зважати на те, що латина була для італійців хоч і не зовсім, але все-таки іноземною, тому заучування напам'ять сприяло вивченню граматики та лексики. Заучування напам'ять веде до формування певного способу мислення та роботи з текстом. При цьому словосполучення, звороти, фрази перетворюються на шаблони, які за потреби можна легко видобути з пам'яті та використати; якісні шаблони можуть стати запорукою складання якісного тексту. Це було особливо важливо посадовців (як Леонардо Бруні), секретарів (як Поджо Браччоліні) чи *dictatore* – авторів офіційних та приватних листів (як Брунетто Латіні). Слід також звернути увагу на те, що учні заучували якісні тексти відомих авторів, що, за умови розуміння, формувало певні уявлення про стиль письма та сприяло виникненню літературного смаку.

Це свідчить про певну «філологічну» орієнтацію, що можна розцінити як своєрідне звуження інтелектуальної перспективи, але іншої орієнтації тоді просто не було. І вона ще не скоро з'явиться. Навіть Ян Амос Коменський у 30-х рр. XVII ст. у «Великій дидактиці» не відмовився від цього методу навчання, єдине його зауваження – заучування має бути свідомим. Читанню вголос завченого напам'ять тексту тоді надавали надзвичайно великого значення. Здатність вразити слухачів у такий спосіб свідчила про високий рівень освіти. На наш погляд, це більше нагадує опанування акторської майстерності, але з огляду на тодішній високий ступінь уваги до красномовства та взагалі інші вимоги до освіченої людини – виглядає природним. Опосередковано різне читання може дати уявлення про ступінь розуміння тексту, але малоімовірно, що тоді це розуміли. Але декламація виглядала ефектно і легко надавалася до публічного демонстрування. Зокрема, саме якість виголошення спадкоємцем Гонзаго завченого тексту стала причиною захвату присутніх та підставою для вшанування його вчителя гуманіста Вітторіно да Фельтре [3, с. 247].

На початковому етапі після вивчення літер головними навчальними текстами ставали ті, що відігравали цю роль на той час вже майже десять століть – граматики Прісціана, яку Е.Р. Курціус навіть у середині XX ст. вважав «найдетальнішою розробкою предмета загалом» [6, с. 53], і Доната, до яких у XIII ст. додалася «*Doctrinale*» а також – поза часом – Псалтир, з якого учні вчили напам'ять псалми. Ця середньовічна традиція трималася дуже міцно, принаймні, саме за цими книжками навчали гуманісти, зокрема, згаданий Вітторіно да Фельтре у першій половині XV ст. [11, с. 131].

Втім, стосовно другої половини XV ст. цю традицію вже не можна вважати монолітом, принаймні, формуючи план навчання для свого сина, високоосвічений Аламанно Рінуччіні у 70-ті рр. XV ст. наполягав на використанні Прісціана, але не згадував Псалтир [13, с. 244]. Схожа ситуація стала причиною конфлікту Лоренцо Медічі з його дружиною Кларіче, яка не поділяла захоплення свого чоловіка класичними авторами, не вітала його друзів і коли вона – істинна римлянка, котра не прагла ніяких новацій, – з'ясувала, що Поліціано вчить її сина Джованні читати не за Псалтиром, а за античними текстами, спалахнула запекла сварка. «Дидактичний екстремізм» Поліціано призвів до того, що його усунули з посади, він був змушений «*залишити Каффаджіоло [маєток Медічі – М.К.]*» [26, р. 244]. Лоренцо не став віддаляти від себе поета, чіткими творами він захоплювався, тому залишив його при собі, але не зміг чи не схотів наполягати на поверненні Поліціано на посаду. На кінець XV ст. практика вже виокремила певні усталені

набори (Вергілій – Цицерон – Овідій та Августин – Ієронім – Григорій), котрі, задовольняли смакові та світоглядні вподобання батьків. Наприклад, згаданий Рінуччіні зауважував: «*Я хотів би, аби хлопчики якомога раніше починали читати Вергілія, Горація, Цицерона та св. Ієроніма*» [13, с. 244]. Загалом, між цими двома уявними полюсами, уособленням яких є позиції Кларіче Медічі та Аламанно Рінуччіні, і формувався зміст тогочасної освіти.

На заключному етапі навчання, коли учні починали вправлятися у складанні власних текстів, за зразки правили тексти Вергілія, Овідія, Цицерона, тощо [6, с. 60-61]. Отже, ніяких революційних змін у змісті навчання у ренесансні часи, порівняно з попереднім середньовіччям, не відбулося, тому має рацію Б. Год, стверджуючи, що в цілому італійські школи XIV-XV ст. залишалися традиційними як за програмою, так і за методами [2, с. 184].

Загалом навчання в різних школах і в різних містах відбувалося майже однаково, тому можна припустити, що реакція на нього учнів теж була приблизно типовою. Можемо припустити, що майже тотальне заучування напам'ять подобалось тільки окремим поодиноким особам. Також нам видається, що тодішнє шкільне навчання з його тотальною латиною та заучуванням напам'ять було справою надзвичайно нецікавою і просто нудною, отже, тяжкою, що справляло відповідне враження на учнів. Проте, це припущення, адже діти, як тоді, так і тепер, були різні. Згаданий Мікеланджело вочевидь нудгував у школі, а Лоренцо Медічі, як пише його мати Лукреція його батькові П'єро, «*вчить вірші, які йому дає вчитель і потім навчає їх Джуліано [брата, який був на три роки молодший, – М.К.]*» [26, р. 60].

Діти Лоренцо Медічі П'єро та Лукреція, маючи відповідно 7 та 9 років, аби добре навчитися писати, ймовірно, на задум вчителя, влаштували змагання: писали листи рідним з проханням прислати у подарунок певні речі. Лукреція від бабусі отримувала все, що просила, а от П'єро, його заклопотаний політичними справами та вишуканими розвагами, батько ніяк не міг доправити омріяного поні. Коли нарешті поні прибув, щастя не мало меж і хлопчик писав батькові: «*Він такий красивий і такий досконалий, що сурми Марона недостатньо, аби освітити його*» [26, р. 221]. Згадка про Вергілія, безперечно, була результатом занять, і якби, знову-таки, це було нудно й тяжко, в такий момент про нього дитина згадувати би не стала. Можна припустити, що це підказка хитруна-вчителя, який знав, чим можна потішити такого батька, як Лоренцо, але умовою змагання була саме самостійна робота.

Навчання у школі було тяжкою працею і далеко не всі могли з нею легко впоратися. В той час майже не звертали уваги на здібності, причому це стосується як шкільної науки, так і ремесла. Вірогідно, базовою настановою батьків було: «*Віддали тебе в науку – вчись*». Більшість батьків та вчителів не зважала на наявність чи відсутність здібностей, при визначенні майбутнього фаху бралися до уваги родинні традиції, очікуваний рівень добробуту, особисті міркування, але не здібності (про здібності та їхнє значення тоді згадували хіба що деякі гуманісти [13, с. 244; 7, с. 368]). За тодішніми уявленнями, успіхів у навчанні (шкільному та ремісничому) досягав не здібний, а старанний, отже, якщо учень не виконує завдання – це означало, що він не старається, а отже, лінивий, за що слід карати. Карали так за відсутність старанності, так і за порушення дисципліни, чи то задля профілактики, або ж просто через поганий настрій вчителя. Надто жорстокі тілесні покарання – єдина риса тодішньої школи, котра, як буде зрозуміло з подальшого викладу, викликала протест учнів та опозицію гуманістів.

Характерний для того суспільства традиціоналізм, на рівні свідомості, не був сприятливим ґрунтом для незгоди чи протесту. Звичаяєвість та патріархальність (до певної міри) були синонімами життя, тому напевно, що учні навчання сприймали як завдання, яке треба виконати, а оціночними категоріями вони, переважно, не оперували. Те, що нам здається мо-

ральним знуцанням, наприклад, постійне заучування напам'ять псалмів чи Доната, для них було просто завданням, яке старший, а відтак – досвідчений, розумний, поважний, молодшому наказав зробити. Тоді учні ще не знали, що вони – особистістості, що їх не можна примушувати, а слід лише зацікавлювати, тому сприймали все як належне. Тому *«те, що сучасній психології видається таким, що стоїть на межі патології, при погляді «зсереди» видається звичайним життям, не позбавленим приємних моментів»* [14, с. 292].

Безумовно, окремі особи, коли дорослішали, могли давати якісь оцінки чи висловлювати незадоволення. Показовим є опис шкільної атмосфери, що його подав Петрарка. Він згадує *«пил, гамір, змішані з благаннями та слізьми, крики учнів, що верещать під ферулою», «невпевнені пальці, блудні погляди та плутане дитяче белькотіння»* [9, с. 487]. Петрарку аж ніяк не можна запідозрити у відсутності бажання та здібностей до вивчення латини, отже, у тому, що він погано вчився, за що його карали. Ймовірно, він намагався переконати адресата, граматику Зиновія (Занобі да Страда) відмовитися від викладання та присвятити себе науці, тож темні фарби тут можна розцінити як засіб переконання чи маніпуляції. На рутинний характер праці вчителя звертає увагу також Маттео Франко. В сонеті, зверненому до Кларіче Орсіні, він подав замальовки рутинних та неприємних моментів вчительської праці: *«e, t, et; i, n, in; b, a, ba»* як образ постійного повторення-втовокмачування; учнівських бійок *«що, до диявола, відбувається?»*; брудних учнів, котрі харчуються цибулею та часником, тощо (LXI) [28, р. 61]².

Петрарка також висловив дуже скептичне ставлення до свого навчання: *«я засвоїв початки граматики, діалектики та риторики, скільки дозволяв мій вік або, точніше, скільки зазвичай викладають у школах, – що, як ти розумієш, любий читачу, небагато»* [9, с. 678]. Проте, він був по-перше, одним з найосвіченіших людей того часу, по-друге, відкритим до інтелектуальних новацій, зрештою, не даремно пізніша наукова традиція присвоїла йому неофіційний титул «першого гуманіста». Також нагадаємо, що десятьма роками раніше Петрарка згадував своє шкільництво з протилежним настроєм: *«Я досі дякую Творцю, який подарував мені такий спокійний відрізок часу, щоб я вдалині від усякої смуті пив ніжне молоко дитячої науки, підходящої для ще незміцнілого розуму»* [5, I, с. 84]. Нам залишається лише гадати, у якому випадку Петрарка був відвертий, хоча, можливо, в обох. Ми не знаємо достеменно, чи карали самого Петрарку, принаймні, схоже, що це не було для нього приводом для тяжких страждань, адже опис, доволі відсторонений і не подібний до вкоріненого в особистому досвіді.

Наведемо приклади справжнього протесту дітей проти своїх вчителів-мучителів. Згаданий Паголо, батько Джованні Мореллі (друга половина XIV ст.), який, до 12 років школи не відвідував, потім *«сам себе записав до школи, щоб навчитися читати і писати. І оскільки він мало вмів, та ще й соромився, що він все робить набагато повільніше за інших, вчитель його побив, тому він пішов і більше не повернувся»* [27]. Втім, П. Мореллі справді хотів учитися, був впертою людиною, тому уклав угоду, що його не битимуть і став освіченою людиною. Джованні да Равенна, майбутній гуманіст, свого часу був учнем школи пансіонного типу Філіппіно да Луго, про яку він казав: *«школа жорстока та, я би сказав, залізна»*. Опис да Равенна жажливих тортур, яким піддавав цей учитель учнів, вражає, зрозуміло чому Джованні, *«потерпаючи від шаленої жорстокості Філіппіно»*, кілька разів тікав зі школи [7, с. 352].

Втім, були й інші приклади. Маттео Франко, дізнавшись, що сер Франческо, який тримав у Флоренції школу для хлопчиків, помер, вигукував: *«Я сумую за ним»* [26, р. 272]. Лука Ландуччі у «Щоденнику» описав свого вчителя абаку Каландро як людину *«дуже хо-*

² На заваді якнайповнішого використання дослідниками цієї, безперечно, унікальної пам'ятки стоїть її незрозумілий остаточно навіть дуже авторитетним вченим зміст, з приводу чого висловлюються полярні думки, втім, як і стосовно всіх сонетів Франко та його статусу вчителя дітей Лоренцо Медічі.

рошу та доброзвичайну» (molto buono e costumato) і вважав його одним зі «знатних і достойних людей» Флоренції (nobili e valenti uomini) [25, р. 3]. До речі, з огляду на тодішні традиційні уявлення, такі відгуки учнів про вчителів зовсім не обов'язково означають, що вчителі їх не били, це може означати, що вони не били надто сильно та надто жорстоко.

Гуманісти не заперечували застосування різок у навчанні, але вважали за потрібне вдаватися до них «в межах розумного» та вибірково [7, с. 104; 8, с. 421]. Схоже, що гуманісти, які у XV ст. задля задоволення почасти власних амбіцій, почасти фінансових потреб почали активно вчителювати, не зловживали тілесними покараннями, зокрема, Вітторіно да Фельтре, судячи зі спогадів його учнів, вдавався до них лише у випадках порушення релігійних норм та богохульства [7, с. 366-380].

Гуманісти, попри ще поширене в наш час уявлення про їхню нібито революційну, порівняно з ретроградним середньовіччям, прогресивність, не вважали, що навчання має бути цікавим, що в учнів треба розвивати креативність і власне бачення, що вони мають право на власну думку. Навпаки, зокрема, Боккаччо у досить різкій формі радить «пам'ятати про Піфагорове правило, яке забороняло всім, хто вступив до його школи, відкривати рота для розмови про філософські предмети, не прослухавши спочатку н'ятирічного курсу» [1, с. 138]. За сто років М. Пальмієрі наполягав на тому ж, лиш зменшив термін мовчання до двох років [8, с. 417].

Моральне обличчя тодішніх вчителів часто справляло вкрай неоднозначне враження на сучасників³, тілесні покарання вже у той час викликали надто суперечливе ставлення, далеко не всі вчителі мали достатній рівень освіти, подекуди компенсуючи її нестачу самовихвалянням та позерством, батьки ж, часто були не в змозі оцінити справжню кваліфікацію вчителя своїх спадкоємців. Гуманісти не могли не звертати уваги на такі явища, але стосовно питань освіти, втім, як і щодо усіх інших, вони не вдавалися до аналізу реальної дійсності, вони просто намагалися уявити нову, кращу. У своїх творах вони, вочевидь отримуючи задоволення від цього, подавали розлогі описи уявного «правильного» вчителя, пропонували більш або менш конкретні програми уявного «правильного» навчання. Наприклад, М. Веджо вважав, що вчителі мають бути «серйозними, вільними від усіляких проступків, а також пречудово освіченими», переважно «мати спокійну та м'яку вдачу» [7, с. 211], Рінуччіні вважав, що наставників слід обирати таких, які «відрізняються не стільки знанням наук та вченістю, скільки чеснотами», адже «людина порочна гірша, ніж необізнана з якоюсь дисципліною» [13, с. 244]. Але всіх їх, навіть, до певної міри, всю добу залишає позаду Е.С. Пікколоміні, який зауважує: «Я би хотів, аби вчителі були освічені (це було би краще), або знали, що вони неосвічені» [7, с. 217]. Цей вислів можна розцінити як аллюзію до відомого афоризму Сократа. А можна – як свідчення утоми від споглядання та вислуховування претензій на всезнайство, висловлюваних обмеженими людьми.

Наведені думки гуманістів про те, яким має бути вчитель, можна, за наявності бажання, вважати проявом нового розуміння сенсу освіти та ролі вчителя. Втім, у історії світової думки досить важко знайти автора, який би наполягав на тому, що вчителем має бути обмежена, неосвічена, свавільна людина. У своїх школах гуманісти (В. да Фельтре, Г. да Верона) намагалися реалізувати свої ідеї і ці школи користувалися славою, але, вони залишилися спорадичними явищами, які не змінили докорінно загальної картини тогочасної шкільної освіти. Прекрасні ідеї гуманістів про ідеальну освіту ще років чотириста залишатимуться ідеями. Проте вони стануть підґрунтям поглядів та діяльності згаданого Я.А. Коменського, а також Й.Г. Песталоцці, А. Дістервега, К.Д. Ушинського, Х.Д. Алчевської, В.О. Сухомлинського.

Ренесансна школа була тією стежкою, якою пройшло людство. Після неї тілесні покарання ще років чотириста будуть неодмінним елементом шкільного життя, вчителями ще теж років чотириста ставатимуть переважно випадкові люди⁴, але при цьому діти та підлітки все

³ Докладніше про непоодинокі випадки педофільії та судові справи за участі вчителів див.: 18, р. 370-375.

⁴ Див. хоча би «Життя та пригоди Ніколаса Ніккльбі» Ч.Діккенса, «Джен Ейр» Ш.Бронте, «Очерки бурси» М.Г.Пом'яловського, «Грицева шкільна наука» І.Франка.

одно залишатимуться дітьми та підлітками і в їхньому житті будуть приємні моменти. Але саме Ренесанс доклався до того, що з часом внаслідок дії багатьох чинників людство зрозуміло, що жорстокість та невігластво дорослих можуть істотно зменшити кількість цих митей.

Джерела та література

1. Боккаччо Дж. (1985). Генеалогія язических богів. Библиотека в саду. Писатели античности, средневековья и Возрождения о книге, чтении, библиофильстве. сост. В.А.Эльвова, Москва : Книга, 135-138.
2. Год Б.В. (2008). Європейське Відродження: історія, політика, педагогічна думка (нариси), Полтава : АСМІ, 220 с.
3. Графтон Э. (2008). Гуманист за чтением. История чтения в западном мире от античности до наших дней. сост. Г.Кавалло, Р.Шартье, Москва: ФАИР, 225-265.
4. История математики с древнейших времен до начала XIX века. (1970). ред. А.П. Юшкевича, Москва: Наука, Т.1, 350 с.
5. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения. (1984), Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 190 с.
6. Курціус Е.Р. (2007). Європейська література і латинське середньовіччя, Львів: Літопис, 752 с.
7. Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.). сост. Н.В.Ревякина, О.Ф.Кудрявцев (1999). Москва: Изд-во УРАО, 1999, 402 с.
8. Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: Быт, нравы, идеалы (1996). Москва: Юристь, 575 с.
9. Петрарка Ф. (1997). Канцоньере. Моя тайна или Книга бесед о презрении к миру. Книга писем о делах повседневных. Старческие письма, Москва: «РОСАД», 736 с.
10. Пикколомини Э.С. (1997). Записки о достопамятных деяниях Пия II. Средние века, Вып.59, 235-251.
11. Ревякина Н.В. (2015). Гуманистическое воспитание в Италии XIV-XV вв., Москва–Берлин: Директ-Медиа, 259 с.
12. Ревякина Н.В. (2002). Библиотека Витторино да Фельтре. Книга в культуре Возрождения. Москва: Наука, 129-137.
13. Ринуччини А. (2001). Письмо к сыну Филиппо. Человек в культуре Возрождения. Москва: Наука, 242-252.
14. Шкуратов В.А. (1997). Историческая психология. Москва: Смысл, 505 с.
15. Фридолин П.П. (1929). Педагогические идеи италийского Возрождения. Известия педагогического факультета, Баку: Издание АГУ, Т. XIV, 42-60.
16. Ady C. (1913). Pius II (Aeneas Silvius Piccolomini). The Humanist Pope, London, 307 p.
17. Bisticci Vespasiano da. (1859). Vite di uomini illustri del secolo XV Firenze, 564 p.
18. Black R. (2007). Education and Society in Florentine Tuscany: Teachers, Pupils and Schools, Leiden, Boston, V.1, 838 p.
19. Black R. (2015). First Steps in Latin: the Teaching of Reading and Writing in Renaissance Italy. Learning Latin and Greek from Antiquity to the Present. Ed. by E.Archibald, W.Brockliss, J.Gnoza, Camb. Univ. Press, 99-117.
20. Dati G. (1869). Il libro segreto. Bologna, 120 p.
21. De Grazia S. (1994). Machiavelli in Hell, New York, 467 p.
22. Denley P. (1990). Governments and Schools in Late Medieval Italy. City and Countryside in Late Medieval and Renaissance Italy, London, A&C Black, 93-108.
23. Grendler P.F. (1985). The Organization of Primary and Secondary Education in the Italian Renaissance. The Catholic Historical Review, V.LXXI, № 2, 185-205.
24. Hibbert C. (1980). The House of Medici. Its Rise and Fall, New York, 364 p.
25. Landucci L. (1883). Diario fiorentino dal 1450 al 1516, Firenze, 377 p.
26. Lives of the Early Medici as Told in Their Correspondence. Trans. and edit. by Janet Ross. (1910), London, 352 p.
27. Morelli Giovanni di Pagolo. Ricordi. Biblioteca italiana. Accesso: <http://ww2.bibliotecaitaliana.it/xtf/view?docId=bibit000286/bibit000286.xml> .
28. Sonetti di Matteo Franco e di Luigi Pulci assieme con la Confessione. (1759), 183 p.
29. Villani F. (1847). Le vite di uomini illustri fiorentini. Firenze, 347 p.
30. Villani G. (1857). Cronica. Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani, Trieste, V.1, 597 p.

References

1. Bokkachcho Dzh. (1985). *Genealogiya yazyicheskikh bogov*. Biblioteka v sadu. Pisateli antichnosti, srednevekovya i Vozrozhdeniya o knige, chtenii, bibliofilstve. sost. V.A.Elvoa, Moskva:Kniga, 135-138. [In Russian].
2. God B.V. (2008). *Evropeyske Vidrozhennya: Istoriya, politika, pedagogichna dumka (narysi)*, Poltava: ASMI, 220 s. [In Ukrainian].
3. Grafton E. (2008). *Gumanist za chteniem. Istoriya chteniya v zapadnom mire ot antichnosti do nashih dnevy*. sost. G.Kavallo, R.Sharte, Moskva: FAIR, 225-265.
4. *Istoriya matematiki s drevneyshih vremen do nachala HIIH veka*. (1970). red. A.P. Yushkevicha, Moskva: Nauka, T.1, 350 s. [In Russian].
5. *Italyanskiy gumanizm epohi Vozrozhdeniya*. (1984), Saratov: Izd-vo Saratovskogo un-ta, 190 s. [In Russian].
6. KurtsIus E.R. (2007). *Evropeyska literatura i latinske serednovichchya*, Lviv: LItopis, 752 s. [In Ukrainian].
7. *Obraz cheloveka v zerkale gumanizma: myisliteli i pedagogi epohi Vozrozhdeniya o formirovanii lichnosti (XIV-XVII vv.)*. sost. N.V.Revyakina, O.F.Kudryavtsev (1999). Moskva: Izd-vo URAO, 1999, 402 c. [In Russian].
8. *Opyit tyisyacheletiya. Srednie veka i epoha Vozrozhdeniya: Byit, nravyi, idealy* (1996). Moskva: Yurist', 575 c. [In Russian].
9. Petrarka F. (1997). *Kantsonere. Moya tayna ili Kniga besed o prezrenii k miru. Kniga pisem o delah povesdnevnyih. Starcheskie pisma*, Moskva: «ROSAD», 736 s. [In Russian].
10. Pikkolomini E.S. (1997). *Zapiski o dostopamyatnyih deyaniyah Piya II. Srednie veka*, Vyip.59, 235-251. [In Russian].
11. Revyakina N.V. (2015). *Gumanisticheskoe vospitanie v Italii XIV-XV vv.*, Moskva, 259 p. [In Russian].
12. Revyakina N.V. (2002). *Biblioteka Vittorino da Feltre. Kniga v kulture Vozrozhdeniya*. Moskva: Nauka, 129-137. [In Russian].
13. Rinuchchini A. (2001). *Pismo k syinu Filippo. Chelovek v kulture Vozrozhdeniya*. Moskva: Nauka, 242-252. [In Russian].
14. Shkuratov V.A. (1997). *Istoricheskaya psihologiya*. Moskva: Smyisl, 505 s. [In Russian].
15. Fridolin P.P. (1929). *Pedagogicheskie idei italianskogo Vozrozhdeniya. Izvestiya pedagogicheskogo fakulteta*, Baku: Izdanie AGU, T. XIV, 42-60. [In Russian].
16. Ady C. (1913). *Pius II (Aeneas Silvius Piccolomini). The Humanist Pope*, London, 307 p.
17. Bisticci Vespasiano da. (1859). *Vite di uomini illustri del secolo XV Firenze*, 564 p.
18. Black R. (2007). *Education and Society in Florentine Tuscany: Teachers, Pupils and Schools*, Leiden, Boston, V.1, 838 p.
19. Black R. (2015). *First Steps in Latin: the Teaching of Reading and Writing in Renaissance Italy. Learning Latin and Greek from Antiquity to the Present*. Ed. by E.Archibald, W.Brockliss, J.Gnoza, Camb. Univ. Press, 99-117.
20. Dati G. (1869). *Il libro segreto*. Bologna, 120 p.
21. De Grazia S. (1994). *Machiavelli in Hell*, New York, 467 p.
22. Denley P. (1990). *Governments and Schools in Late Medieval Italy. City and Coutryside in Late Medieval and Renaissance Italy*, London, A&C Black, 93-108.
23. Grendler P.F. (1985). *The Organization of Primary and Secondary Education in the Italian Renaissance. The Catholic Historical Review*, V.LXXI, № 2, 185-205.
24. Hibbert C. (1980). *The House of Medici. Its Rise and Fall*, New York, 364 p.
25. Landucci L. (1883). *Diario fiorentino dal 1450 al 1516*, Firenze, 377 p.
26. *Lives of the Early Medici as Told in Their Correspondence*. Trans. and edit. by Janet Ross. (1910), London, 352 p.
27. Morelli Giovanni di Pagolo. *Ricordi*. Biblioteca italiana. Accesso: <http://ww2.bibliotecaitaliana.it/xtf/view?docId=bibit000286/bibit000286.xml> .
28. *Sonetti di Matteo Franco e di Luigi Pulci assieme con la Confessione*. (1759), 183 p.
29. Villani F. (1847). *Le vite di uomini illustri fiorentini*. Firenze, 347 p.
30. Villani G. (1857). *Cronica. Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*, Trieste, V.1, 597 p.

Alla Kyrudon

CHANGING OF PARADIGM? GLOBAL HISTORY AS THE DIRECTION OF HISTORICAL STUDIES OF XXI CENTURY

The paper's focus is on attempt to reconstruct Italians of XIV-XV centuries' view on school, teacher and education to get answers on questions like "Was school in the late Middle ages really so boring as it is used to think?", "How did students feel about their teachers?", etc.. The study bases on original texts of the period (letters, diaries (ricordi), chronicles, biographic literature and humanists' treatises) and uses statistic and other data which modern research literature contains, as well as achievements of historical psychology.

In analysis of school education in Italian towns of the period accents are on types of schools (communal, private, church; grammar and schools of abacus), certain points of towns' authorities' policy to school, teacher's status in the society, characteristics of educational process and method applied, didactic materials, students' attitude to education and teachers.

Handicraft production, its workshop organization and "master-apprentice" relations determined typical for that period perceiving of school as a workshop as well. Teacher's main task was to teach student certain skills (to read, to write, to count, etc.) so teachers usually were called "maestro", i.e. the person who presents the highest level of mastery.

Certain features of psychological portrait of a person could represent the period and his/her contemporaries' opinions allow to presuppose that, with exclusion of too cruel corporal punishments, education and school in that period didn't make ground for protests, resistance, or permanent source of negative emotions for kids. Italian humanists in their opuses gave their view of some education issues but it resembles just a kind of dream or wish in its best. Despite these nice wishes, methods and character of education, literature used by teachers, in XIV-XV centuries were still the same as in previous time. The time of change has not come yet. Therefore, state that in this period basic changes in the sphere of education were occurred is to go too fast and to modernize the period.

Keywords: Italy, late Middle Ages, Renaissance, town, school, education, teacher, child.

УДК 930(476+477):282

Барсук Елена

кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории и обществоведческих дисциплин Мозырского государственного педагогического университета

Elena.moz1577@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2804-975X

МИХАИЛ ГРУШЕВСКИЙ О КОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЯХ В РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ В XVI В.

Подана характеристика поглядів Михайла Грушевського на історію конфесійних відносин на українських та білоруських землях у складі Речі Посполитої. Передумови та причини виникнення та розповсюдження уніатства, подіях та наслідках Брестського церковного собору 1596 р., ролі церковних ієрархів у підготовці конфесійної унії (Г. Балабан, М. Копистенський, І.Потій, К. Терлецький, М. Рогоза).

Ключові слова: Річ Посполита, конфесійні відносини, Брестська церковна унія, католицизм, православ'я, уніатство.

В начале XVI в. в Европе церковь переживала идеологический кризис, наиболее ярко проявившийся в Реформации, которая обусловила широкую общественную полемику не только по религиозным, но и социально-политическим и культурным вопросам. Контрреформация рассматривалась не исключительно как средство борьбы с протестантизмом, но и как возможность реорганизации и консолидации католической церкви. Поиски путей разрешения конфессиональных противоречий в Европе в XVI в. способствовали распространению идей церковного единства.

Истории конфессиональных отношений в Речи Посполитой посвящена седьмая глава пятого тома «Історії України – Руси» Михайла Грушевського. Основу исследования составил критический анализ широкого круга источников и историографии. Изложение событий накануне и после Брестской церковной унии, как одного из ключевых событий конфессиональной борьбы на белорусских и украинских землях и выводы исследователя подтверждаются многочисленными ссылками на многотомные археографические издания, религиозно-полемическую литературу XVI – XVII вв.

Грушевским были использованы серийные издания документов: «Акты, относящиеся к истории Западной России» в 5-ти томах (1846 – 1853 гг.); «Акты, издаваемые Виленской археографической Комиссией» в 39-ти томах (1865 – 1915 г.); «Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов» в 37-ти томах (1859 – 1914 гг.), «Памятники полемической литературы в Западной Руси» и др.

Среди предпосылок популярности идей межконфессиональной унии в Речи Посполитой исследователь выделяет внешнеполитические условия (негативное отношение православной аристократии к Москве вследствие опричнины царя Ивана Грозного, подрыв военного престижа Московского государства после кампании короля Стефана Батория и окончания Ливонской войны) и внутренние причины (Контрреформация, кризис православной церкви и вмешательство константинопольского патриарха Иеремии в дела Киевской православной митрополии) [1, с. 541, 549, 561].

По мнению М. Грушевського, внутренние противоречия православной церкви на белорусских и украинских землях в составе Речи Посполитой обострились вследствие реформирования братского движения и пожалования статуса ставропигии Львовскому и

Виленскому братствам, отстранение Киевского митрополита Онисифора Девочки и назначение вместо него Михаила Рогозы, а в противовес ему – назначение экзархом патриаршим Кирилла Терлецкого [1, с. 552-555]. Нежелание православной иерархии признавать юрисдикцию Константинопольской патриархии, утратившей свое влияние в связи с подчинением ее османским властям, вызвало оппозицию вновь назначенному митрополиту четырех епископов Луцкого (К. Терлецкий), Пинского (Л. Пелчицкий), Львовского (Г. Балабан), Холмского (Д. Збируйский) [1, с. 562-564, 567].

Историк утверждал, что именно Г. Балабан, был инициатором признания верховенства римского папы как средства разрешения конфликта с Львовским братством. В доказательство цитировал слова Ипатия Потоя, что «чыноначальникомъ до одступенья патрыарховъ» был львовский епископ, приводил выдержки из письма Новгородского воеводы, Гродненского старосты Федора Скумина-Тышкевича митрополиту Михаилу Рогозе: «*владыка Львовский, будучи тамъ в остатней томи от братства не только до такого отщепенства кинутися мусиль, але, верю, душного неприятеля рад бы собъ на помощь взял! Чого и доказал и других за собой потянул*» и цитаты из «Протестации» Холмского владыки Дионисия Збируйского против заявления Львовского владыки Гедеона Балабана относительно бланкетов данных епископами Кириллу Терлецкому от 7 июля 1595 г., о том, что епископы, не желая расширения юрисдикции митрополита, постановили признать подданство Папе: «*chcac sie poddac pod posluszenstwo nycza swietego Papieza rzymskiego*» [2, с. стб. 617-618; 3, № 65, с. 91; 4, с. 366]

По мнению М. Грушевского, И. Потей присоединился к сторонникам церковного единства не позднее 1593 г., после назначения на епископскую кафедру во Владимире, поскольку в мае 1594 г. К. Терлецкий заложил церковное владение в 2000 польских злотых «на покрытие издержек на путешествие в Рим» вместе с Потием [«Арендный лист, данный епископом Кириллом Терлецким...»: 5, № 101, с. 426-433]. Михаил Копыстенский, ставший Перемышльским епископом в 1594 г. против воли патриарха, также поддержал идею «згьедночнення» церкви [2, стб. 591; 1, с. 572].

На основании письма Потоя (январь 1595 г.), в котором тот просит митрополита высказать свое мнение об унии и «Пунктов Киевского митрополита Михаила Рогозы к польскому гетману Замойскому», переданных Кириллу Терлецкому «с изъявлением желанія приступить к унии» исследователь приходит к выводу, что М. Рогоза узнал о Декларации унии не ранее ноября 1594 г., а присоединился к ней не позднее марта 1595 г. Под Декларацией унии митрополит Рогоза поставил свою подпись 2 апреля 1595 г. [3, № 54, с. 78-79, 1, с. 577, 580, 585].

Грушевский поддержал тезис православных полемистов XVI – XVII вв., распространившийся в православной историографической традиции, что владыки исходили из своих личных амбиций и эгоистичных интересов: «*подумати про потреби церкви... ci пани в рясах ніколи не журились*» [1, с. 569].

Учёный проанализировал предложенные владыками-униатами условия принятия унии, опубликованные в IV части «Актов Западной России» под названием «Наказ литовских православных епископов посланнику, отправленному к Польскому королю Сигизмунду с изложением договорных статей, на основании коих они соглашаются приступить к унии» [3, № 55, с. 79-81]. Так, Декларация, предназначенная для короля Речи Посполитой, отличалась от Декларации, подготовленной для римского папы.

«Артикулы» унии были подписаны епископами: И. Потеем (Брестским и Владимирским), К. Терлецким (Луцким и Острожским), Г. Балабаном (Львовским и Галицким), Д. Збируйским (Холмским и Бельским), М. Копыстенским (Перемышльским) и переданы королю Терлецким в феврале 1595 г. Свое решение епископы обосновывали необходимостью

наведения порядка в православной церкви и устранения возможности вмешательства патриархов в дела церкви. Владыки выдвигали следующие условия: сохранение прежней иерархии и обрядов православной церкви, старого календаря; назначение епископов королем и посвящение митрополитом, избрание митрополита епископами и утверждение его папой римским; лишение юрисдикции на территории Речи Посполитой греческих духовных лиц, соответственно признание недействительными грамот, выданных патриархами братствам и другим лицам. Отдельно было оговорено право на место в Сенате и Сейме и получение епископатом тех же прав и привилегий, что и католическое духовенство [1, с. 577].

Король утвердил «Артикулы», оговорив, что места в Сенате могут быть определены только с согласия Сейма, запрет на передачу православных монастырей и храмов может быть введен королем только в королевских владениях. Одновременно он запретил «греческим духовным» пересекать границу государства, и гарантировал пожизненное «держание урядов» епископам [3, № 78, с. 109-111].

Грамота, адресованная римскому папе, датируется 12 июня. Подписи на грамотах собраны в том же порядке и, по мнению Грушевского, в одно время: М. Рогоза, И. Потей, К. Терлецкий, Г. Балабан, М. Копыстенский, Г. Загоровский (Полоцкий епископ), Збируйский, Пелчицкий и Гоголь (Туровский епископ и его преемник, архимандрит Кобринский) [1, с. 586]. Артикулы унии были согласованы с латинским духовенством: календарь новый; церемонии и обряды прежние; разрешались смешанные браки; православное духовенство освобождалось от подати и допускалось до урядов (должностей) и в Сенат. Православные принимали латинские догматы о снисхождении Святого Духа и чистилище, причастие под обоими видами, разрешен брак священников. Оговаривался порядок выдвижения кандидатов на вакантную духовную должность: духовенство выбирало 4-х кандидатов «русской или греческой» религии, из которых один утверждался королем, в епископы посвящал митрополит, митрополита выбирали епископы и утверждал папа римский, светские чины не могли вмешиваться в духовные дела, запрещен переход православных в католичество. Братства сохранялись при условии принятия унии, ликвидировалась юрисдикция патриарха и запрещался въезд в государство духовных лиц как представителей патриархата. Папский нунций признал условия составленными корректно [1, с. 586-589].

Несмотря на то, что обстоятельства принятия унии держались в тайне, нарастала оппозиция православным иерархам. Это вызывало особое беспокойство у инициаторов церковного единства, особенно позиция Константина Острожского, назвавшего действия владык «*интриганством*» и настаивавшего на проведении Собора, который должен утвердить положения объединения церкви [1, с. 587]. Через канцлера Сапегу он просил об этом короля, но Сигизмунд III в просьбе князю отказал. За поддержкой Острожский обратился к протестантам, отправив своего посланца на протестантский съезд в Торунь.

Проанализировав переписку Острожского и Сапеги, полемические произведения «Антиризис», «Апокризис», грамоту короля к Острожскому с «убеждением его приступить к Унии и содействовать в сем деле духовным властям», Грушевский приходит к выводу, что инициаторы унии всерьез опасались оппозиции, особенно со стороны Киевского воеводы, князя Острожского. По этой же причине Терлецкий и Потей были делегированы в Рим без согласования их действий на Соборе [1, с. 590, 593-594].

Дальнейшие события стали основанием для православных полемистов утверждать, что только два православных епископа Г. Балабан и М. Копыстенский не поддерживали планов введения унии. Грушевский убедительно доказал обратное. Он утверждал, что Балабан, считывая на поддержку князя Острожского в конфликте с львовскими братчиками, стал от-

рицать свою причастность к унии и заявил, что не подписывал Декларацию унии. Терлецкому были переданы чистые «мамрамы под печатми и подписми рук» Балабана, Пелчицкого, Збируйского для подачи жалоб королю на притеснения православных. Терлецкий написал на этих чистых листах с подписью и печатью «Артикулы» унии без ведома владык. В присутствии К. Острожского и шляхты, это заявление было занесено во Владимирские городские книги. То же самое сделал М. Копыстенский, занеся протест в книги города Перемышля. Збируйский, в упоминавшейся выше «Протестации», заявил, что если бы речь шла о жалобах на притеснения православных, то их не подавали бы без участия митрополита и других владык [1, с.591-592]. Байка о подделанных декларациях унии использовалась противниками унии, была популяризована автором «Перестороги» и закрепились в православной историографии.

Грушевский, проанализировав письма Потей и Терлецкого к Балабану и папские протоколы, описывавшие процедуру перевода «греческой веры в латинскую», сделал вывод, что особенности конфессиональной ситуации в Речи Посполитой не были учтены папской курией и церемония проходила по обычному сценарию с учетом решений Тридентского собора, следовательно требования православной иерархии сохранить все традиции и обряды восточной церкви были проигнорированы [1, с.602-604].

Инициаторы унии в Речи Посполитой прибыли в Рим 15 ноября 1595 г., передали папе Клименту VIII «Артикулы» унии. Церемония признания церковной унии состоялась 23 декабря. В начале февраля 1596 г. И. Потей и К. Терлецкий отправились домой и вернулись в Польшу в начале марта 1596 г. («Письмо К. Терлецкого и И. Потей Г. Балабану») [5, № 116, с. 480-485, 1, с. 597-600].

Послания папы к Киевскому митрополиту датируются 7 и 21 февраля 1596 г. Папа разрешил ему созвать Синод и предоставил право посвящения на епископскую кафедру. В грамотах к королю Речи Посполитой папа поручал созвать Собор и просил предоставить униатам право заседать в Сенате.

Решение о принятии унии стало явным. В связи с этим на белорусских и украинских землях, складывалась оппозиция «епископам-схизматикам», которые без обсуждения на Соборе инициировали принятие унии. Для низложения православных иерархов, присоединившихся к унии, необходимо было согласно традиции созвать Собор, проведение которого возможно только с позволения короля и разрешения Константинопольского патриарха. Грушевский указывал на тот факт, что православные не воспользовались возможностью обсуждения правомочности унии на Соборе, созванном в январе 1596 г. в Новогрудке. Там обсуждались лишь споры между митрополитом и виленским духовенством, Балабаном и Львовским братством («Соборная грамота Киевского митрополита и духовенства») [3, № 91, с. 125-126; 1, с.601]. Свое недовольство православная шляхта высказывала на Вальном сейме, созванном на день Благовещения 1596 г. Требования православных послов о сохранении религиозной свободы, предоставленной Варшавской конфедерацией 1573 г. были поддержаны протестантами. Не получив желаемого результата, земские послы от украинских и белорусских земель составили Декларацию о не признании власти «владык-схизматиков» над подданными на собственных землях, в связи с нарушением свободы вероисповедания, признания римского Папы главой церкви, без их согласия, внесение изменений в догматы веры и введение нового календаря. От имени князя Острожского протест был вписан в Варшавские городские книги («Протест против епископов, подчинившихся папской власти») [5, с. 533-537; 1, с.602].

Православные пытались найти поддержку в Константинополе. Однако после смерти патриарха Иеремии в 1594 г. патриархат был озабочен своим непрочным положением под властью Османов и частой сменой патриархов. К. Острожский обратился к протосинкелу

Никифору, имевшему определенный авторитет и влияние, однако по распоряжению короля Речи Посполитой, Никифор был арестован как «шпигун» и через несколько месяцев бежал («Следственное дело об экзархе Никифоре...» [3, № 117, с.162; 1, с.610].

По мнению Грушевского, еще до начала работы Собора произошел раскол на два противоположных лагеря. Православные рассматривали Собор как способ легального уничтожения унии, католики – как способ официального провозглашения условий церковного единства, утвержденных иерархией [1, с.603-606].

Симпатии автора «Історії України – Руси» находились на стороне православных. Он подробно описал события, происходившие в Бресте 6-9 октября 1596 г., доказывал правомочность действий православных на Соборе на основании анализа полемической литературы католических, униатских и православных авторов, а также грамот униатского и православного Соборов, опубликованных в «Актах Западной России» и «Архиве Юго-Западной России». Опровергал тезисы католических и униатских авторов-полемистов о незаконности Собора из-за присутствия светских лиц и протестантов, так как делегаты Православного собора были разделены на два «кола» (круга): духовное и светское. Решения в отношении духовенства, принявшего унию, принимало духовное «коло» [1, с.606-614].

Королевской грамотой утверждалась дата созыва Собора – на праздник св. Николая, 6 октября, в Бресте, в нем запрещалось принимать участие иноверцам и иностранцам. Католический епископат на Соборе представляли архиепископ Львовский Ян Димитр Соликовский, Луцкий епископ С. Мацейовский, епископ Холмский С. Гомолицкий, иезуит П. Скарга. Королевскими послами были Трокский воевода Николай Радзивил Сиротка, канцлер Л. Сапега, Брестский староста Халецкий. Православных представляли патриарший протосинкел Никифор, Александрийский патриарх Кирилл Лукарис, епископы Львовский и Перемышльський Г. Балабан и М. Копыстенский, около 200 священников, воевода киевский Константин Острожский и его сын Александр, воевода Волынский, каштелян Новгородский Полубенский, земские послы, шляхта без «мандатов», представители мещан и братств Вильно, Львова, Бельска.

Протосинкел Никифор и патриарх Кирилл Лукарис выслали М. Рогозе приглашение прибыть на Собор. Не получив разъяснений где и когда будет проходить Собор, православные делегаты решили собраться отдельно в доме князей Острожских. 6 октября епископам и митрополиту было выслано соборное воззвание (Парагностик) с приглашением прибыть на Собор. На следующий день, 7 октября в Брест прибыли королевские послы, которых Острожский просил обеспечить проведение общего Собора. Однако православные иерархи, принявшие унию, не желали отчитываться за свои действия перед представителями патриархата, а греческое духовенство не могло явиться на митрополичий Собор из-за королевского запрета въезжать в державу [1, с.608].

Королевские послы проигнорировали православный Собор. 8 октября представители короля через К. Острожского и земских послов передали приглашение прибыть на митрополичий Собор для проведения религиозного диспута. Православное сообщество отказалось в нем участвовать без патриархов, заявив, что не выступает против единения Церкви законным способом. Таким образом, идея провести единый Собор провалилась. Униатский и православный съезды проходили отдельно [1, с.609-610].

Духовное «коло» (представители духовенства) православного Собора провозгласило лишение духовного сана митрополита М. Рогозу и пятерых владык за нарушение канонов веры, не подчинение Собору и самовольный переход в унию. Анафема не распространялась на духовенство, подчиненное епископам-«схизматикам» («Синодальный универсал о собы-

тиях на Брестском Соборе»; «Окружная благословенная грамота Константинопольского патриаршего экзарха Никифора» [5, № 123, с. 518-530; 3, № 111, с. 151-152; 1, с.611]. Светское «коло» (делегаты шляхты и мещан) постановило отправить королю послов с наказом просить его не нарушать постановление Варшавской конфедерации 1573 г., составило универсал для поветовых сеймиков о проведении Собора, не признании юрисдикции владык-униатов и поддержке «старой веры православной» («Предложения, присланных на Собор депутатов от духовенства и дворянства, протест и обязательство противодействовать Унии» [5, № 123, с. 518-530].

Собор униатский начал работу 8 октября, утвердил Декларацию унии, подписанную митрополитом, епископами Владимирским, Луцким, Пинским, Полоцким, Холмским, тремя архимандритами, запретил духовенству, не принявшему участие в собрании, выполнение церковных функций. После праздничных богослужений в соборной церкви св. Николая с участием католиков униатский Собор завершился [3, № 103, с.139-141].

Православные вынесли протест, признав Акт унии недействительным, поскольку он был принят низложенными православным Собором иерархами и без его согласия. Однако этот протест не был признан в Брестском градском суде и позднее вписан в акты книги города Владимира от имени князя Друцкого-Горского («Протест против епископов...») [5, № 123, с.532].

Акты православного собора были высланы Константинопольскому патриарху Мелетию Пегасу, который их утвердил, назначил патриаршими экзархами Кирилла Лукариса, князя К. Острожского и Г. Балабана. Король решения православного Собора не утвердил, признав его незаконным, наказал верующим не признавать юрисдикцию епископов, не принявших унию, а властям – привлекать к ответу за противодействие постановлениям митрополичьего собора. Противоположные решения двух Соборов вызвали острую религиозно-литературную полемику, еще глубже раскололи общество и обострили межконфессиональную борьбу в Речи Посполитой.

Таким образом, Михаил Грушевский выявил предпосылки и причины возникновения и реализации идеи церковного единства, проанализировал события, предшествовавшие Брестской унии, определил последствия церковного собора 1596 г., оспорил тезисы православной историографической традиции о роли Г. Балабана и М. Копыстенского в распространении унии. Сделал выводы о том, что требования православной иерархии сохранить все традиции и обряды восточной церкви при заключении унии Ватиканом были проигнорированы, о фактическом разделе православной церкви на две униатскую и православную и обострении конфессиональной борьбы в Речи Посполитой в XVII в.

Джерела та література

1. Грушевський, М. С. (1994). *Історія України-Руси*. Київ: Наук. думка, Т. 5. 704 с.
2. Потей, И. (1903). *Антиризис или Апология против Христофора Филалета. Памятники полемической литературы в Западной Руси*. Санкт-Петербург: Сенатская тип. Кн. 3. Стб. 477–982.
3. *Акты, относящиеся к истории Западной России (1851)*. Санкт-Петербург: Тип. Э. Праца. Т. 4: 1588–1632. 317 с.
4. *Акты, издаваемые Виленской археографической Комиссией (1892)*. Вильно: Тип. А.Г. Сыркина. Т. XIX: Акты, относящиеся к истории бывшей Холмской епархии. 584 с.
5. *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (1859)*. Киев: Унив. тип. Ч. 1: Т. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-западной России. LXXXVII, 555 с.

References

1. Hrushevskiy, M. S. (1994). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Kyiv: Nauk. dumka, T. 5. 704 s. [In Ukrainian].
2. Potey, I. (1903). *Antirizis ili Apologiya protiv Hristofora Filaleta*. Pamyatniki polemicheskoy literatury v Zapadnoy Rusi. Sankt-Peterburg: Senatskaya tip. Kn. 3. Stb. 477–982. [In Russian].
3. Aktyi, odnosyaschiesya k istorii Zapadnoy Rossii (1851). Sankt-Peterburg: Tip. E. Pratsa. T. 4: 1588–1632. 317 s. [In Russian].
4. Aktyi, izdavaemyie Vilenskoj arheograficheskoy Komissiey (1892). Vilno: Tip. A.G. Syirkina. T. XIX: Aktyi, odnosyaschiesya k istorii byvshey Holmskoj eparhii. 584 s.
5. Arhiv Yugo-zapadnoy Rossii, izdavaemyiy vremennoy komissiey dlya razbora drevnih aktov, vysochayshe uchrezhdennuyu pri Kievskom Voennom, Podolskom i Volyinskom general-gubernatore (1859). Kiev: Univ. tip. Ch. 1: T. 1: Aktyi, odnosyaschiesya k istorii pravoslavnoy tserkvi v Yugo-zapadnoy Rossii. LXXXVII, 555 s. [In Russian].

Barsuk A.

M. HRUSHEVSKYI: CONFESSIONAL RELATION IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH OF THE XVI CENT.

Characteristics of views of historian M. Hrushevskiy on the history of confessional relation in Ukraine and Belorussia as a part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The prerequisites and reasons for the emergence and spread of the Uniate, the events and consequences of the Brest Church Council of 1596. The importance of the Orthodox hierarchs in the preparation of the confessional union (H. Balaban, M. Kopystenskiy, I. Potii, K. Terletskiy, M. Rogoza.

Key words: *Polish-Lithuanian Commonwealth, confessional relationships, Brest Church union, catholicism, orthodoxy, the uniat church.*

УДК 334.782 «17»

Коваленко Оксана

кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Інституту керамології НАН України, докторант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

kovksana@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0980-2870

«З УСЯКОГО РЕМЕСТВА БУРЛАЦТВО»: УЧНІ ТА ПІДМАЙСТРИ В ГЕТЬМАНЩИНІ ХVІІІ СТ.

В статті розглядаються проблеми ремісницького учнівства в містах Гетьманщини ХVІІІ ст. Проаналізовані строки навчання, вік учнів різних спеціальностей, їх кількість в одного майстра та інші показники. Пропонується та обґрунтовується теза, що учні ремісників, підмайстри склали специфічну категорію населення міст Гетьманщини, яка мешкала поза своєю родиною, опановувала ази ремісництва, не мала прав у цеховому братстві та характеризувалася спільним способом життя. Максимальний вік представників цієї хлопчачої субкультури обмежується часом завершення навчання, фінансовою спроможністю сплатити вступний внесок до цеху та шлюбним віком.

Ключові слова: Гетьманщина, ХVІІІ ст., ремесло, учнівство, цех, підмайстер, учень.

В міському соціумі Гетьманщини була присутня значна група населення, яку складали учні ремісників та молоді підмайстри. Ремесло у домодерну добу було спадковим: майстер, який вступав до цеху, автоматично забезпечував це право своїм дітям, якщо вони наслідували йому у професії. Це обумовлювалося Магдебурзьким правом, цеховими статутами. Це зауважувалося і при записах про вступ до цеху до цехових книг. Наприклад, у записах 1753 р., про вступ до полтавського бондарського цеху використовували таку формулу: «*Поєдналхъ цехъ полтавский житель Павло Ключникъ цехъ бондарскій и дітямъ своимъ во вечность*», або «*и его потомство*» [8, арк.5, 6 зв.].

Решта городян, бажаючи стати ремісниками, мали йти в учнівство до майстра певного цеху. Його тривалість була різною, від 1 до 10 років, при цьому термін навчання абсолютно не залежав ні від фаху, ні від міста проживання. У таблицях 1, 2 представлений розподіл учнів за строком учнівства за даними з різних міст Гетьманщини.

Таблиця 1.

Розподіл кількості учнів ткацького цеху м. Києва (1764–1790 рр.) [7, арк. 1-22].

К-ть років навчання	К-ть учнів
1	5
2	22
3	17
2,5	1
4	23
4,5	2
5,5	2
5	17
6	19
6,5	2
7	11
8	13
9	6
10	7
Всього	148

Строк навчання у цехах м. Переяслава (1766 р.) [15, арк. 3-303].

К-сть років навчання	К-ть учнів					всього
	шевці	ковалі	кушніри	кравці	ткачі	
1	1		1			2
2	2			4	1	8
3	3		1			3
4	5	3	3	1		11
5	5	2	2	1		10
6		1				1
7	1		1			2
8						—
9			1		1	2
10						—

Завершення учнівства фіксувалося в цехових книгах. Воно називалося визволення і відбувалося на загальних зборах: «*при всей братіи*» [6, арк. 2-16], «*при всей сходиці*» [8, арк. 30]. Хлопець ставав вільним від зобов'язань «*и волно ему где пожелает стати воленъ зостае*» [8, арк. 30-31].

Витримавши всі тяготи кількарічного учнівства, отримавши ази фаху, можна було переходити до наступного щабля цехової ієрархії. В підтверджуючому універсалі 1709 р. та в указі полкової канцелярії кобеляцькій старшині 1745 р., щодо таких зауважувалося: «*а якій хлопець выслужитъ, на колко становился, будетъ за млоденца у майстра своего неделъ дванадцять, майстеръ повиненъ ему дати двадцять шаговъ при отклону*» [5, арк. 1; 4, арк. 2]. Тобто учень ставав молодшим майстром, «*младенцем*», й за прописаними в учнівській угоді чи іншому цеховому документі умовами, мав відпрацювати в цій іпостасі певний термін (до року).

В європейських цехах, зокрема, як прослідкувала Елліс Лі Нокс (Ellis Lee Knoks) на прикладі цехів міста Аугсбурга [16, р. 302], підмайстри не могли працювати за контрактом, адже їхня робота повинна була розглядатися як частина навчання. Кількість, як і учнів, була строго обмежена двома підмайстрами. В джерелах щодо цехів Гетьманщини умов роботи підмайстрів та й, власне детальних умов життя і діяльності підмайстрів, фактично немає. Окрім згаданих «*хлопців*», які завершили навчання – «*младенців*», підмайстрів немає, ні в цехових книгах, ні в Рум'янцевському описі Лівобережної України, ні в універсалах цехам, їх навчання та життя не регламентується і навіть назва така не фігурує. Але ця проблема виходить за межі нашого розгляду та потребує додаткового розкриття.

Нам видається, що учні та молоді підмайстри які були ще прив'язані до майстра, оскільки фактично нічим від учнів не відрізнялися, складали окрему категорію міського населення. Такими специфічними молодіжними міськими групами були військові, а також, наприклад школярі. Але якщо повсякдення школярів, спудеїв, їх перебування у школі та поза нею, здійснені історичні студії, уможливленні, в першу чергу, тим, що то були представники освіченого середовища. Ремісники ж, в абсолютній більшості, не вмiли читати й писати, тобто не мали навіть рівня базової грамотності [1, с. 150]. То про іншу хлопчачу субкультуру міст Гетьманщини, у сенсі відмінної від решти соціальної групи, яка чисельне, в багато раз, перевищувала школярську, досліджень на разі немає. Але чи можна говорити, що ця хлопчачо-молодіжна спільнота якось вирізнялася на той час? Тобто, якщо вони склали окрему спільноту, який був її вік, як вона окреслювалася в міському соціумі, як контактували між собою її члени. Тобто, чи можемо ми говорити про формування певної міської «хлопчачої» ремісничої субкультури, у сенсі, визначеної групи, яка відмінна від

решти соціуму, має специфічний спосіб життя та поведінки. Григорій Квітка-Основ'яненко художньо описав цю спільноту, коли на ярмарку вчинився гамір та збурення, адже «...наступало парубоцтво: шевчики, кравчики, ковалі, свитники, гончарі, і зо усякого ремесла бурлацтво» [9, с. 18]. Він описував парубків – учнів, молодих майстрів, підмайстрів

В соціумі Гетьманщини значна група дітей та підлітків була пов'язана з ремеслом. Це хлопці (дівчат, я поки що залишаю поза-увагою, хоча у другій половині XVIII ст. з'явилися й учениці), які проходили шлях від учня до майстра, або в силу різних причин, полишали учнівство, і обирали іншу життєву долю. Попри позірну жорстку цехову ієрархію, спільнота, про яку йдеться, вірогідно, охоплювала як учнів-підлітків так й молодих майстрів, які вже заплатили «визволок», але ще повинні були відпрацювати на майстра. Складається враження, що етапи цехової ієрархії, які розділялися певними ініціаціями, притаманні середньовічному європейському суспільству, в Гетьманщині XVIII ст. не були яскраво відділені. За цеховими книгами, інколи важко зрозуміти про кого йдеться про учня чи підмайстра, про підмайстра чи молодшого брата. А, якщо додати сюди ще учнів та робітників позацехових-майстрів, то межі цієї міської ремісничої парубоцької спільноти ще розширюються.

Отже, виділити цю групу можна, не за приналежністю до певного щабля цехової ієрархії, а за віком та способом життя. Отже, перше зауваження, яке я маю зробити, це про вік членів цієї субкультури. Щодо вікового розподілу учнів ремісників, то наприклад у Ніжині, він коливався у межах 5-19 років [12, с. 3-197]. Найбільше ж було 10-15 річних учнів. Вік полтавських учнів коливався в межах 8-15 років [10, с. 114]. У Стародубі більшість (82%) були віком 12-14 років [14, с. 199], але були й 15-18 річні. Натомість віковий діапазон учнів ремісників м. Переяслава коливається в межах 13-25 років із переважанням 13-18-річних [11, с. 54-58]. Найменші учні – 5-6-річні діти, які звісно мало ще чого могли реально вчитися у фахові, але у більшості, їх в родині майстра було лише по одному. Вірогідно, вони в силу різних обставин потрапляли в родину «*на пропитаніє*». Наприклад, у записах про взяття хлопців до ткацького ремесла у Києві 1768 р. зафіксовано, що майстер Іван Митрофан взяв на 5 років навчатися Лукіяна сироту [7, арк. 6]. Наймолодші учні вели інший спосіб життя ніж підлітки і молоді чоловіки.

Максимальний вік обмежується, не скільки цифрою, кількістю прожитих років, скільки, часом завершення навчання, фінансовою спроможністю сплатити вступний внесок, і також шлюбним віком. Оскільки шлюбні відносини передбачають абсолютно інший спосіб життя, то вочевидь, його слід однозначно вважати віковим максимумом. Повернувся до вищенаведеної цитати Квітки-Основ'яненка, у якій він називає розглядувану групу населення бурлацтвом. Попри те, що слово бурлака набуло негативної конотації і фактично зрівнялося із безхатченком. У словнику Бориса Грінченка зафіксовано його значення, в першу чергу, як неодруженого хлопця, що має здатність десь вештатися і вести вільний спосіб життя [2]. Саме, тому, якщо молодий чоловік, ще будучи учнем, вже був одруженим, а такі випадки є, наприклад у Переяславі у 1766 р. був 25-ти річний Прокіп, який ще навчався кушнірству, але вже був одружений на 40 річній Марії [15], то до цієї категорії його відносити не можна. Отже, якщо нам треба якусь умовну вікову межу, то це середній вік вступу до шлюбу у міщанського населення Гетьманщини – 23-25 років.

Друга особливість це відмінний спосіб життя, який полягав у тому, що ще у малому віці діти залишали свою родину і йшли до родини майстра, де відбувалося їх становлення як особистості, де вони набували не лише фаху, але й, вочевидь, переймали норми поведінки та тип відносин, характерний для свого «*нового батька*». Так само й було й із наймитами. Але, я чітко відрізняю наймитів і учнів. Так, вони на перший погляд мало

відрізнялися – діти поза родиною, які жили в іншому домі і працювали. Й, говорити, що учні 5-8 років одразу займалися ремеслом важко, вони працювали, вочевидь, по дому, прибирали у майстернях, поралися з господарством і орали землю. А до «штуки» вони приступали вже пізніше. Але, між наймитами і учнями є великі відмінності. Учні не отримували коштів за роботу. Лише із 80-х років XVIII ст., й то у великих містах, працю учнів могли оплачувати від кількості виробленого товару. Ось наприклад, у київському ткацькому цеху, це регламентувалося так: *«за цехмистра Йосифа Квитковського стал в науку в Петра врядника вижъ Городченка Василь обучатись ремесла ткацкого на восемь годъ, как станет робить от штуки – по копейке. При исходе одежа как хлопцам надлежитъся, вызволокъ хлопячи срокъ годов якъ ведетъ первого николая 1788 года іюня 7 числа второму василю срок годов вйдет в 1789 года іюня 29 числа»* [7, арк. 14].

Учні приходили у родину на довший термін. І, останнє у переліку, але першу в значущості, вони, у підсумку, отримували фах, який визначав їхню подальшу долю і який в той же час ставив їх на кілька щаблів вище за наймитів. На відміну від наймів, а в Гетьманщині вони юридично писемне не оформлювалися (а найм дітей особливо), учнівство оформлювалося офіційно. Умови учнівства прописувалися в окремих «хлоп'ячих книгах», або в загальних цехових книгах, де фіксувалися строки, суми, хто що сплачує, який одяг отримує учень, тощо. Наприклад, *«повинен майстер дати йому Уласу свиту, шапку, рубашку, портки, сапоги»* по завершенню навчання (1787 р.), або прописували в чому прийшов в тому і пішов: *«а на отход не давать нічого»* (1776 р.) [7, арк. 17 зв., 11 зв.].

За зразок були узяті норми європейського права і, це був юридичний документ, який закріплював умови учнівства. Шаблони цих записів, які дожили без змін, лише із незначними варіаціями від другої половини XVII ст. до 30-х років XIX ст. Навіть, вже коли за Російським законодавством цехи замінили ремісничі управи, формула записів не змінилася. Окрім того, слід зауважити, що в цих записах немає батьків дитини. Тут є три юридичні сторони: цех, майстер і учень. Батьки особи у записах з'являються лише у XIX ст.: *«при отцу и матери в книгу записано»* (1844 р.) [3, арк. 5].

Дитина, ставши до учнівства, одразу потрапляла у доволі жорсткі рамки. Бо її життя чітко регламентувалося. В тому числі й поведінка в учнівстві. Ці записи, дуже малочисельні, але вони дають чітке уявлення про характер поведінки, який вимагався – *«слухність»*: *«к мастерству быть прилежным, а не ленимся»*, *взявши до київського ткацького цеху Іова Лося застерігли що він «должен у хозяина годовое время жить спокойно, удалится от худых поступков, не пьянствовать из дому хозяина без спроса никуда не ходитъ в быть послушным»* [3, арк. 5], тощо. Всі вони показують, що учень має коритися майстру. Як майстер кориться цеховим правилам, а дитина – батькові. При цьому зауважу, що кількість таких строгих приписів про послух збільшується до кінця XIX століття.

Коло спілкування було обмежене членами родини майстра – його родичами, робітниками, тими хто ще проживав у домогосподарстві. Коло спілкування міщан було, певним чином, обмежене. Безсумнівно, що найтісніші зв'язки, окрім безпосередньо родини, були в середині корпорації. Майстри збирались відпочивати разом, окрім кількарічних цехових *«сходок»*, обідів, *«канунів»*, могли, наприклад, просто випивати у шинку. І побіжно зауважу, що поширений інститут приймацтва, коли підмайстри одружувалися на доньках майстрів, міг бути викликаний не лише меркантильним інтересом – вступу до цеху, але й дещо обмеженим колом спілкування.

Звісно, вищенаведене могло викликати втечі учнів. Характеризуючи дитячу працю, Ігор Сердюк описує втечі із учнівства в Гетьманщині, зауваживши, що вони мають при-

родний характер, адже дитина була змушена тривалий час перебувати в одному місці [13, с. 322-324]. В полковницьких універсалах цехам проблема втеч також обумовлювалася та декларувалося право на безумовне повернення учня до майстра, у випадку його знайдення. Наприклад, в підтверджуючому універсалі полтавського полковника Івана Черняка від 1709 р. шевцям м. Кобеляк зазначалося: «*хлопець якъ втечетъ от майстра, где его майстеръ найдетъ, волно взяти и на чомъ шкодоватиметъ, тое долженъ отслужити, или на чомъ его, своего майстра, уеднаетъ*» [8, арк. 1].

Отже, оця визначеність, коли дитина, молода людина, знала своє місце у просторі і часі, становище в місті, вважала себе приналежним до братства, бо ще не будучи повноправним майстром, вона вже через майстра відчувала себе приналежним до корпорації. І це не могло не впливати на особу, її поведінку, визначаючи як індивідуальні так і спільні риси цілої групи міського населення – хлопчачої молодіжної верстви, яка здобувала ремісничу освіту.

Джерела та література

1. Волошин Ю. (2008). Писемність серед мешканців Полтави другої половини XVIII століття (за матеріалами Румянцевського опису). Київська академія, Вип. 5, 143-154.
2. Грінченко Б. (1907-1909). Словарь української мови. Електронний ресурс: <http://hrinchenko.com>.
3. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ), ф. І, spr. 261, 8 арк.
4. ІР НБУ, ф. І, spr. 58148, 2 арк.
5. ІР НБУ, ф. II, spr. 27650, 1 арк.
6. ІР НБУВ, ф. I, spr. 2199, 56 арк.
7. ІР НБУВ, ф. I, spr. 251, 22 арк.
8. ІР НБУВ, ф. I, spr. 260, 21 арк.
9. Квітка Основ'яненко Г. (1981). Салдацький портрет. Прозові твори, Київ: Наукова думка, Т. 3, 7-20.
10. Коваленко О. (2010). Гончарські родини Полтави XVIII ст. Краєзнавство, № 3, 109-115.
11. Коваленко О. (2013). Ремісники Переяслава у XVIII ст. Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревеуга, Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 51-60.
12. Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України №2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (2008), Вип. 7 (10), 3-197.
13. Сердюк І. (2018). Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст., Київ: КІС, 456 с.
14. Сердюк І. (2011). Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст., Полтава: АСМІ, 302 с.
15. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 57, оп. 1, кн. 278, 303 арк.
16. Knox Ellis Lee. (1984). The guilds of early modern Augsburg: a study in urban institutions. Doctoral Dissertations. University of Massachusetts Amherst, 1984. – 349 p.

References

1. Voloshyn Yu. (2008). Pysemnist sered meshkantsiv Poltavy druhoi polovyny XVIII stolitia (za materialamy Rumiantsevskoho opysu). Kyivska akademiia, Vyp. 5, 143-154.
2. Hrinchenko B. (1907-1909). Slovar ukrainskoi movy. Elektronnyi resurs: <http://hrinchenko.com>.
3. Instytut rukopysiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho (IR NBU), f. I, spr. 261, 8 ark.
4. IR NBU, f. I, spr. 58148, 2 ark.
5. IR NBU, f. II, spr. 27650, 1 ark.
6. IR NBUV, f. I, spr. 2199, 56 ark.
7. IR NBUV, f. I, spr. 251, 22 ark.
8. IR NBUV, f. I, spr. 260, 21 ark.
9. Kvitka Osnovianenko H. (1981). Saldatskyi portret. Prozovi tvory, Kyiv: Naukova dumka, T. 3, 7-20.

10. Kovalenko O. (2010). Honcharski rodyny Poltavy KhVIII st. Kraieznavstvo, № 3, 109-115.
11. Kovalenko O. (2013). Remisnyky Pereiaslava u XVIII st. Poltavski istorychni studii: yuvileinyi zbirnyk na poshanu Viktora Revehuka, Poltava: PNPU imeni V.H. Korolenka, 51-60.
12. Nizhynska starovyna. Pamiatkoznavstvo Pivnichnoho rehonu Ukrainy №2: Opys mista Nizhyna 1766 roku (publikatsiia arkhivnoi pamiatky). (2008). Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva., Vyp. 7 (10), 3-197.
13. Serdiuk I. (2018). Malenkyi doroslyi: Dytna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st., Kyiv: KIS, 456 s.
14. Serdiuk I. (2011). Polkovykh horodov obyvateli: istoriko-demohrafichna kharakterystyka miskoho naselennia Hetmanshchyny druhoi polovyny XVIII st., Poltava: ASMI, 302 s.
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi, f. 57, op. 1, kn. 278, 303 ark.
16. Knox Ellis Lee. (1984). The guilds of early modern Augsburg: a study in urban institutions. Doctoral Dissertations. University of Massachusetts Amherst, 1984. – 349 p.

Oksana Kovalenko

«A CRAFT AS A WAY TO TURMOIL»:

PUPILS AND APPRENTICES IN HETMANATE IN XVIII.

Workers, apprentices, journeymen, relatives, other persons (co-neighbors etc.) could live in household with family. At the first sight it seems that more people should live in craftsmen families than in burghers' yards. However, in all cases artisans' yards is smaller than average city. The first stage of acquiring the status of full masters was apprenticeship. Craft apprenticeship lasted from 1 till 10 years. Predominantly around 4-5 years. The age of the apprentices was from 5 till 19 years. Predominantly 10-15 years. Division masters according to presence of sons and/or apprentices showed that in the presence of their own sons, the masters in most did not take apprentices to study, and childless men, by contrast, sought to bring apprentices to the family. The importance of playing a role of father, patriarch, and head of the family caused that for master apprenticeship was not only economic way to develop his household, but some specific replacement of missed parenting. Division of masters was according to the presence of sons and/or apprentices. For apprentice that was a stage of life cycle service, after which he received specialization, new social status, and could create his own household and ply a craft.

In most cases, other persons also lived in city yards with owner's family. But journeymen and apprentices lived in craftsmen yards as an exclusion and because of guild corporative structure. Journeyman were not mentioned separately in the General Description. So probably part of servants were journeymen.

Key words: Hetmanate, XVIII century, craft, apprenticeship, shop, apprentice, student.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 347.6:316.334.55: 2-773"185"

Бороденко Олена

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка

elena_bs@ukr.net

ORCID: 0000-0002-0292-9310

ШЛЮБНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГО СОЦІУМУ В 50-Х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕРКОВНИХ ОБШУКІВ С. МИКОЛАЇВКИ РОМЕНСЬКОГО ПОВІТУ ПОЛТАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ)

У статті, на основі маловивчених джерел церковної документації – шлюбних обшуків, зроблено спробу розкрити визначені православним віровченням процесуальні норми шлюбності. За головне джерело дослідження взято книгу Різдва-Богородицької церкви с. Миколаївки Полтавської єпархії Роменського повіту, за якою репрезентовано шлюбно-слідчі дії за 1854-1858 роки. Апелюючи до матеріалів реєстру церковних обшуків, актової та судової документації, означено необхідні до виконання населенню і священикам умови проведення таїнства шлюбу, наведено наявні приклади додаткових листів-дозволів на вінчання, відстежено окремі випадки підробок і порушень матримоніально-процесуальних норм. Проаналізовано: проведення кількісного аналізу майбутніх сімейних союзів за п'ять років і порізно по указаним рокам, викриття гендерно-станових відмінностей шлюбних пар, а також визначення перспективних напрямів майбутніх досліджень.

Ключові слова: *норми шлюбності, таїнство шлюбу, церковні обшуки, Гетьманщина.*

Загальні принципи оформлення сімейних союзів здавна були артикульовані теологічними книгами, які несли в загал людей основи християнської моралі та законослухняності. Церква прагнула регламентувати головні таїнства, передусім, обряд укладання шлюбу. Ще «Требник» П. Могили 1646 р. містив докладний опис і порядок здійснення найрізноманітніших Богослужб, таких як вінчання, хрещення, поховання тощо. Зокрема, наголошувалося на тому, що хлопець і дівчина, які хотіли б поєднатися шлюбом, спочатку оголошують цю звістку людям, а священик повинен перевірити відсутність перепон до такого союзу [12, с. 383]. Відповідно до канонічних умов шлюбності, ще в 1765 р. було встановлено нову форму релігійної документації, яка була покликана запобігти можливим порушенням населенням і парафіяльними священиками матримоніальних вимог.

Документацію нового типу стали називати шлюбними або церковними обшуками («*обыскными книгами*»). Це були спеціальні книги, формуляри яких видавалися консисторіями, укладалися священиком парафіяльної церкви напередодні кожного обряду вінчання і тим самим підтверджували наявність необхідних умов, визначених законом, для

здійснення цього таїнства [10, с. 643]. Офіційне оформлення укладеного шлюбу закінчувалося обрядом вінчання та реєстраційним записом у метричній книзі відповідної церкви переважно такого змісту: «*по учиненіи указанного обыска обвенчанъ...*» [8, арк. 31].

Ззовні такі книги виглядали як зв'язані шнуром листи паперу, міцність і товщина яких помітно слабшала з розвитком паперової галузі, від кінця XVIII ст. до середини XIX ст. З плином часу дещо подібно змінювалася й форма подачі інформації. Спочатку вони представлялися повно в рукописному вигляді, однак вже в 50-х роках XIX ст. зустрічаються книги підшитих друкованих листів-шаблонів із пропусками рядків, які потребували внесення священиком відмінної персоніфікованої інформації стосовно тих хто виявили бажання одружитися. Ця дещо змінена форма реєстрації була введена у 1837 р. [10, с. 643].

У нашому дослідженні спробуємо проаналізувати одну з таких церковних книг – Різдво-Богородицької церкви с. Миколаївки Полтавської єпархії Роменського повіту, яка репрезентує шлюбно-слідчі дії за п'ять років – з 1854 по 1858 рр., стосовно осіб, які планували укласти сімейний союз. Передусім, звернімося до внутрішньої критики джерела: з'ясуємо вказаний у документі необхідний перелік християнсько-процесуальних норм шлюбності, визначений духовним відомством до виконання священикам і населенню. Аналізуючи умови укладання матримоніальних союзів, у підтвердження окремих положень, будемо апелювати до актової та судової документації від початку регламентованого періоду в проведенні шлюбно-обшукових актів священиками, тобто другої половини XVIII ст., й до середини XIX ст. На завершення огляду джерела розкриємо деякі питання історико-демографічного характеру: визначимо загальну кількість вінчань за п'ять років і порізно за указані роки, також охарактеризуємо станово-гендерну структуру майбутніх шлюбних пар.

Документ шлюбного обшуку, як зазвичай, починався з преамбули, яка декларувала наступне: «*Книга выданная изъ Роменского Духовного Правления въ Николаевскую Рождество-Богородичную Церковь для записей обысковъ о бракосочетавшихся*». Указувався час реєстрації осіб у документі: розпочато 17 січня 1854 р. та закінчено 16 квітня 1858 р. [9, арк. 1]. Як бачимо, останній рік був недооблікованим. Далі представлялися аркуші з слідчо-обшуковою інформацією кожної майбутньої шлюбної пари та за потреби окремі документи-дозволи на шлюб, адже додатково впроваджувався інститут відстеження підробок і порушень. Відповідно, якщо такі були виявлені, то вони розслідувалися в судовому порядку. Винні священики і порушники повинні були каратися за недотримання правил ведення церковної документації і зрозуміло невиконання християнських норм шлюбності [13, с. 51].

У разі необхідності, з метою упередження подачі неправдивих свідчень, до таких церковних книг додавалися окремі довідки, які підтверджували право осіб на вінчання. Зокрема, до шлюбного обшуку майбутньої сімейної пари 22-літнього Василя Тимошенка та 24-річної Макрини додавався лист-свідчення священика з сусідньої житнянської парафіяльної церкви Максима Андрієвського такого змісту: «*Села Житнаго козачій сынъ Василій Василіевъ Тимошенко, холост, которій по метричнымъ книгамъ значитъся, что родился въ 1832 году марта 5-го дня, въ исповиди и причастія Св. таинъ смирно бываеетъ, и припятствія навступленіе въ законный бракъ никакого не имеетъ*» [9, арк. 2]. Загалом такі довідки давалися нареченим-мігрантам з інших населених пунктів для підтвердження права на матримоніальний союз і уникнення дво або багатощобності. Доречи, аналіз основного джерела показав, що всі жінки-наречені місцевого, миколаївського походження, а з-поміж чоловіків 13 (28%) були прищлими з сусідніх сіл.

Осібню додавалися листи-дозволи на шлюб від власників кріпосних селян, їхніх опікунів, сільських старост або ж мешканців сільських громад. Зокрема, відповідно до указу духовного відомства за 1800 р., заборонялося вінчати «*девок*» і вдовиць із поміщицькими селянами без надання звільнювальних листів від сільських старост [3, арк. 5]. Такі документи були в церковному діловодстві

ще в XVIII ст. Зустрічаємо свідоцтво і розписку жителів с. Герасимовки Константинівської сотні Лубенського полку від 17 лютого 1777 р. з проханням в Роменське духовне правління про «*милоствиве определение*» на укладання шлюбу козака с. Вовківці (Волковець) із удовою Науменковою [7, арк. 1-1 зв.]. Іншим прикладом є свідоцтво надане на шлюб опікуном поміщиків Навроцьких капітаном Петром Лук'яновичем: «*Дано сіе Гадячскаго уезда хутора Запсельскаго наследниковъ Навроцькихъ крестьянину Кирилу Семенову сыну Бернаницу въ томъ, что дозволяется ему вступитъ въ первый законный бракъ съ крестьянкою наследников Навроцькихъ Роменскаго уезда села Николаевки дѣвицею Агафією... дочерью Домашенковаго, что и удостоверяю собственно... моимъ подписемъ и приложениемъ моеї печати 1855 года января 10 дня*» [9, арк. 10].

Іноді в таких свідченнях-дозволах розкриваються певні особливості сімейного життя осіб, які планували одружитися. Так, у 1856 р. поміщиця Олександра Миколаївна Манджосова давала дозвіл на шлюб своєї 20-річної кріпосної селянки Васси з 27-річним селянином с. Великих Будищ Антоном Афанасьєвим, сином Панасенка, поміщика Роменського повіту титулярного радника Олексія Андрійовича Манджоса. В окремому листі-свідченні власниця кріпосної вказала, що Васса незаконна донька її ж селянки Марії Волощикової [9, арк. 15-15а].

На жаль не у всіх шлюбних обшуках репрезентовані названі документи. Припускаємо, що священники могли їх підшивати в окремий зошит. Одну з таких книг зі свідченнями, доручними листами, присягами, дозволами, роз'ясненнями осібних фактів сімейного життя представників майбутнього подружжя зустрічаємо за 1804-1839 рр. Троїцької церкви м. Лебедина Лебединського повіту Харківської губернії [4].

Опісля подання подібних документів та оголошення наміру «*молодика*» та «*девицы*» одружитися проводилися визначені законом, за певною структурою слідчі дії, які репрезентувалися в церковній книзі у десяти пунктах. На початку аркушу-обшуку кожної шлюбної пари визначалася попередня дата вінчання, указувалася єпархія, відповідний уїзд, населений пункт і назва парафіяльної церкви, в якій робився відповідний запис і планувалося проведення таїнства шлюбу. Далі реєструвалися свідчення особового характеру про кожного учасника шлюбного процесу. Вказувалися імена, по-батькові, іноді прізвища нареченого, як-от, «*Савва Павловъ*» або «*Василий Василевъ Тимошенко*». Майбутню дружину переважно записували за батьком: «*умершаго козака Димитрія Федорова Ягна девица Анастасія*» [9, арк. 2-2а].

Одночасно поряд із найменуванням указувалися станова належність, віросповідання, місце народження та проживання. Так, у шлюбному реєстрі всі особи вказали себе православними. Третім положенням церковного обшуку визначався вік осіб, наголошувалося на досягненні повноліття та здоровому розумовому стані в прийнятті рішення про одруження. Обов'язково повідомлялося про відсутність духовної та кровної спорідненості. Зокрема, у досліджуваному документі порушень цього пункту не встановлено. Далі визначався сімейний стан: «*холостъ/дѣвица*» чи «*вдовъ/вдова*». Шостий пункт документу демонстрував взаємозгоду, добровільність, безпримусовість майбутнього подружжя у виконанні обряду вінчання. Підтверджувалось це приписом-згодою на шлюб у більшості випадків від своїх батьків, родичів, власників поміщицьких селян або ж сукупно батьків і дворян. Для кріпосних додавався лист-згода поміщика на матримоніальний союз або ж власник виступав опікуном, свідком зі сторони одного чи обох представників подружньої пари, а в підтвердження погодженості зрідка ставив особистий підпис.

Щоправда, в досліджуваній церковній книзі за 1857 р. у трьох майбутніх подружніх пар були відсутні приписи миколаївського парафіяльного священника про згоду на шлюб батьків, родичів чи-то власників селян. Так, немає погодження на вінчання «*холостого*»

25-літнього солдата Івана з с. Житнього з 20-річною «девицею» Анною з с. Миколаївка. Подібні записи відсутні відповідно до овдовілого козака Мирона 35 років із с. В'юнки та вдови Параскеви того ж віку з досліджуваного села, а також миколаївських селян-односельців: 21-річного неодруженого сина Мирона з 18-річною незаміжньою Мотроною [9, арк. 28 зв.-29, 31]. Звернімо увагу, що двоє пар наречені з інших парафій, а листів-свідчень про їхній сімейний стан відповідальними парафіяльними священиками не представлено. Звісно, не виключаємо вірогідність помилок у реєстрації або ж не збереженості додаткових документів-дозволів на шлюб, але допускаємо відсутність батьківського, родинного чи власницького дозволу на шлюб у майбутніх сімей. У таких випадках священик йшов на явне порушення матримоніальних норм.

Цікавим є приклад процесуального порушення таїнства шлюбу в 1778 р. священиком м. Вороньки Лук'яном Ващенком. Зі скаргою на останнього до єпископа Переяславського і Бориспільського звернувся сотенний хорунжий Матвій Кардаш за незаконне вінчання у нічний час у Святомиколаївській вороньківській церкві без батьківського дозволу його доньки Анастасії з козачим сином Дмитром Журбою. Позивач вимагав розслідування та заміни існуючого священика на іншого. За скаргою було проведено слідство та напередодні виклику Ващенка до суду сотенний хорунжий уклав мирову з обвинуваченим, про що подано «мирове доношення». Фактично порушник канонічних норм шлюбності залишився без покарання [14, арк. 1,6,7,18, 24 зв].

Найчастіше про такі помилки або не дотримання процедури шлюбності доповідали в духовні відомства колеги священики з прилеглих парафій. Саме з таким донесенням звертався священик Борзаковський 1771 р. на сусіднього ієрея Яцевича. Останній обвинчав без батьківського благословення, «безъ присяги батьківъ обохъ лицъ, ... безъ оголошення о жениху и невесте в обохъ приходахъ» доньку Шостана, яка втекла від своїх батьків [1, арк. 1]. Отже, припускаємо, що священики могли йти на порушення визначених церквою норм шлюбності через співчуття до закоханих, отримання певної грошової винагороди або ж за інших обставин. У підтвердження останньої тези знаходимо судові справи другої половини XVIII ст. зі скаргами про зловживання священиками у збиранні зайвої плати за виконання треб від населення. Для прикладу, із таким донесенням зверталися в духовне правління жителі Хмельівської сотні Лубенського полку на ієрея Леонтія Демчинського в 1755 та 1765 рр. [5, арк. 1-6]. Подібно, в окремії промеморії Роменської сотенної канцелярії за 1766 р. зустрічаємо заборону священику с. Бацмани займатися здирством надмірної плати за виконання обряду вінчання [6, арк. 1-2].

В одному з вище наведених прикладів звертаємо увагу на ще одну умову шлюбності, котру показано в церковних обшуках. Це потрібне оголошення людям у парафіяльній церкві про майбутнє вінчання. За наявності нареченого-мігранта передбачалося озвучення шлюбного волевиявлення в його рідній парафії. Таким оприлюдненням прагнули уникнути можливих перепон щодо ухвали сімейного союзу. Іноді священики вказували один, а скрупульозні – всі три дні оповіщень населення. Останній акт повідомлення, як зазвичай, проходив безпосередньо у день вінчання, перед самим обрядом. За цей час громада могла подавати скарги чи доповідні записки про необхідність заборони, призупинення шлюбної процесії відповідної пари через наявні порушення чи дорозслідування нез'ясованих фрагментів особистого життя.

Подібне донесення Устини Яковенко від 29 квітня 1777 р. було адресоване в духовне правління з вимогою заборонити минулому нареченому Саві Ващенку одружитися з іншою дівчиною. У скарзі зазначалося, що козачий син, «молодикъ» парафії Покровської чор-

нуської церкви, в минулому році обіцяв одружитися на ній і крім того «первія насильственно растлялъ ... ляхилъ девства ... и прижилъ дитя мужеска пола...». Потім покинув її й врешті вирішив взяти за дружину «девицу» Руденкову. Виходячи з таких курйозних обставин, Устина вимагала не допустити вінчання Сави Ващенка з іншою, окрім її самої [2, арк. 1-3].

На завершення в церковних обшуках наголошувалося про те, що таїнство шлюбу означених осіб буде проведене відповідного числа, місяця, року, часу, при наявності свідків. Усе вище зафіксоване наречений і наречена підтверджували своєю згодою та підписами двох-трьох свідків чи-то опікунів. У кінці аркушу обов'язково ставився підпис священика, який проводив слідчі дії. Проте, наголошувалося на відповідальності осіб за порушення церковних правил і цивільного законодавства, за подання завідомо неправдивих показань. Отже, церковний документ насичений інформацією соціокультурного змісту про християнсько-процесуальний порядок проведення таїнства шлюбу на локальному рівні, також квантитативними даними, що створюють можливості для розкриття значного кола питань історико-демографічного характеру.

У продовження дослідження, виходячи з проведених обрахунків, що репрезентовані церковним джерелом, спробуємо проаналізувати деякі історико-демографічні показники шлюбності миколаївської сільської громади. Так, за п'ять декларованих років (1854-1858) виявлено 46 (100%) подружніх пар (див. табл. 1). Обшуки щодо їхньої родинності здійснювалися священиком Різдово-Богородицької миколаївської церкви Андрієм Котовим і дияконом Василем Андрієвським. З'ясовано, що особливо вінчальним був 1857 р. Тоді 16 (35%) «закоханих» пар планували поєднатися сімейними узами. Незначно менше таких бажаючих, по 12 (26%) представників обох статей, було виокремлено у попередньому році та 9 (19%) – у 1854 р. Найменш чисельним став 1855 р. Разом тільки 4 (9%) пари хотіли одружитися. За неповний обліковий 1858 рік, усього три з половиною місяці, оприлюднили свої плани щодо укладання сімейного союзу 5 шлюбних пар. Зрозуміло, що впродовж указанного року їх було більше. Загалом опісля 1855 р. помітне зростання загального числа вінчань.

Аналіз соціальної структури осіб, які планували одружитися, показав наявність представників чотирьох прошарків населення: поміщицького (дворянського), козацького, селянського та окремо виділеного солдатського (див. табл. 1). Узагалі з 92 осіб обох статей найбільше ідентифікували себе представниками козацького стану – це 64 особи (70%), значно менше – 20 (22%), селянського, 5 (5%) осіб, виокремилася у солдатську категорію населення та 3 (3%) – дворянську.

Таблиця 1.

Соціальна стратифікація представників матримоніального союзу с. Миколаївки Роменського повіту Полтавської єпархії (за матеріалами шлюбних обшуків)

[табл. складено на підставі: 9].

К-сть років навчання	К-ть учнів					всього
	шевці	ковалі	кушніри	кравці	ткачі	
1	1		1			2
2	2			4	1	8
3	3		1			3
4	5	3	3	1		11
5	5	2	2	1		10
6		1				1
7	1		1			2
8						—
9			1		1	2
10						—

Характеризуючи гендерну належність до визначених станів населення, правдоподібно є переважання маскулінності з-поміж козацтва – 31 (34%) персону, та солдатства – 4 (4%). Лише один чоловік (1%) указав, що він був поміщиком. Подібно до чоловіків, переважали жінки-козачки – 33 (36%), дві (2%) були дворянського походження та відповідно одна (1%) показала, що вона 20-річна *«солдаская дочь Александра Федорова Баканова девица православнаго исповеданія»* з с. Миколаївки [9, арк. 32]. Помічено, що в більшості випадків шлюб планувався між статями однієї соціальної верстви. Зокрема, вочевидь, поєднуватися в сімейний союз із кріпосними селянами представники інших станів не хотіли за різних обставин, передусім, не бажали перетворюватися на залежних від власників осіб. Тому, виявлено однакову маскулінно-фемінну кількість осіб, по 10 (11%), із-поміж селянства. Записи кріпосних селян у джерелі супроводжувалися позначенням ім'ям їхніх власників. Як-от, 22-річний житель с. Миколаївки *«Колежскаго Асесора Федора Волкова жены Варвары Павловой крестьянинъ Игнатій Трабъ»* хотів укласти шлюб із 19-річною мешканкою цього ж поселення *«Той же Г: Волковой крестьянкою девицею Параскевою Федорова Яременковою»* [9, арк. 6].

Загалом із 46 подружніх пар тільки в 6 (13%) випадках гендерно-станового співвідношення викрито відмінність. Диференційовано, що представники цих шлюбних пар походили з різних соціальних верств населення. Чотири – уособлювали майбутній матримоніальний союз солдата з козачкою. Для прикладу, в 1854 р. 34-річний неодружений солдат Іван Максимов із с. Миколаївка хотів поєднатися шлюбом із 23-річною вже згаданою вище *«девицею»* Анастасією, донькою померлого козака Дмитра Ягна того ж села. Одне подружжя 1858 р. навпаки повинно було складатися з миколаївської солдатської доньки Олександри Федорової 20 років та її однолітка козака Семена Маркова Царка (Зацаренка) з с. Житнього [9, арк. 2а, 32].

Іншими шлюбними персоналіями можна вважати 20-літніх миколаївських жителів: доньку-*«девицу»* померлого дворянина Пантелеймона Паладиченка та козака Федора Яковлева Ленеця [9, арк. 25]. Як бачимо, дворянка йшла заміж за нижче рангом козацького сина, напевно, через вузькість шлюбного ринку і очевидний дефіцит наречених відповідного віку поміщицької верстви. Це ускладнювало пошук собі рівного за становою належністю майбутнього шлюбного партнера. Проте, не виключаємо наявність закоханості з-поміж молодят або навіть підкупності козацького сина матеріальними статками своєї родини, адже невідомо в якому фінансово-економічному становищі опинилася сім'я нареченої після смерті її очільника-дворянина. Всі інші подружні пари – 40 (87%), знайшли собі рівню зі «свого» соціального стану.

Отже, така чимала інформативність джерела, по-перше, демонструє його унікальність; по-друге, створює можливості для дослідження значного кола питань християнсько-етичного та процесуального змісту шлюбності; по-третє, сприяє розкриттю окремих аспектів повсякденності, передусім особистісних подробиць сімейного життя; по-четверте, уможливорює обчислення особливих історико-демографічних показників соціуму, як на місцевому, локальному рівні по різних населених пунктах, так і на загальнодержавному, оскільки сумування квантитативних мікрорівневих показників створює перспективи для проведення історико-порівняльного аналізу особливостей шлюбного ринку окремих регіонів у певні десятиліття, століття. Адже, превалювання у вивченні невеликих об'єктів відкриває нові евристичні можливості в області конструювання соціального, дозволяє побачити соціокультурні практики минулої епохи інакше, ніж це роблять автори макроісторичних робіт [11, арк. 101]. Насамкінець, потрібно зауважити, що на сьогоднішній день цей різновид церковно-облікової документації майже не потрапляв в дослідницьке поле, не був об'єктом зацікавленості вітчизняних науковців.

У підсумку огляду шлюбно-обшукової книги Різдво-Богородицької церкви с. Миколаївки Полтавської єпархії Роменського повіту за 1854-1858 рр., необхідно вказати на те, що церковно-слідчі дії щодо наречених проводилися за визначеним духовним відомством сценарієм за десятьма основними пунктами. Розкриття змісту їхніх положень дозволяє проаналізувати вікову, станову, сімейну структури, віросповідання, місця народження та проживання персоналій майбутнього подружжя, наявність/відсутність кровно-духовної спорідненості, згоди батьків, родичів і власників кріпосних селян на шлюб тощо. Так, за п'ять досліджуваних років виявлено 46 матримоніальних союзів. Особливо вінчальним був 1857 р., найменш чисельним – 1855 р. Соціальна структура осіб, які хотіли одружитися, представлена чотирма прошарками населення: дворянством, солдатством, козацтвом і селянством. Основна частина сімейних союзів укладалася між представниками «своїх» соціальних верств. Тільки шість шлюбних пар представляли виключення гендерно-станового співвідношення. У перспективі історичне джерело дає можливість більш докладно дослідити особливості шлюбного ринку, вікову структуру наречених, сезонність вінчань, різницю в роках між членами подружньої пари тощо.

Джерела та література

1. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 801, оп. 1, спр. 297. – 34 арк.
2. ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 557. – 3 арк.
3. ДАПО, ф. 801, оп. 1, спр. 1475. – 8 арк.
4. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 537, оп. 1, спр. 4. – 137 арк.
5. ДАСО, ф. 960, оп. 2, спр. 782. – 6 арк.
6. ДАСО, ф. 960, оп. 2, спр. 804. – 2 арк.
7. ДАСО, ф. 960, оп. 2, спр. 1206. – 1 арк.
8. ДАСО, ф. 960, оп. 3, спр. 570. – 539 арк.
9. ДАСО, ф. 1036, оп. 1, спр. 27. – 34 арк.
10. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XXIa (1897): Нэшвилль – Опацкий, 643. Электронный ресурс: https://ru.wikisource.org/w/index.php?title=%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Encyclopedicheskii_slovar_tom_21_a.djvu&page=182#filehistory
11. Словарь историка (2011). ред. Н. Оффенштадт, при участии Г. Дюфо и Э. Мазюреля; пер. с фр. Л.А. Пименовой. Москва: РОССПЭН, 222 с.
12. Требник митрополита Петра Могили. (1996). Київ: Інформаційно-видавничий центр Української православної церкви, 860 с.
13. Указатель алфавитный къ Своду законов Россійской Имперіи. (1834). Санкт-Петербургъ: Въ Типографіи Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Вѣличества Канцеляріи, 1007 с.
14. Центральний державний історичний архів України в м.Київ, ф. 990, оп. 1, спр. 1288. – 41 арк.

References:

1. Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti (DAPO), f. 801, op. 1, spr. 297. – 34 ark.
2. DAPO, f. 801, op. 1, spr. 557. – 3 ark.
3. DAPO, f. 801, op. 1, spr. 1475. – 8 ark.
4. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (DASO), f. 537, op. 1, spr. 4. – 137 ark.
5. DASO, f. 960, op. 2, spr. 782. – 6 ark.
6. DASO, f. 960, op. 2, spr. 804. – 2 ark.
7. DASO, f. 960, op. 2, spr. 1206. – 1 ark.
8. DASO, f. 960, op. 3, spr. 570. – 539 ark.
9. DASO, f. 1036, op. 1, spr. 27. – 34 ark.
10. Entsiklopedicheskiiy slovar Brokgauza i Efrona. – Т. XXIa (1897): Neshvill – Opatskiy, 643. Elektronnyi resurs: https://ru.wikisource.org/w/index.php?title=%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Encyclopedicheskii_slovar_tom_21_a.djvu&page=182#filehistory
11. Slovar istorika (2011). red. N. Offenshtadta pri uchastii G. Dyufa i E. Mazyurelya, per. s fr. L.A. Pimenovoy, M.: ROSSPEN, 222 s.
12. Trebnyk mytropolyta Petra Mohyly. (1996). Kyiv: Informatsiino-vydavnychiy tsentr Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy, 860 s.

13. Ukazatel alfavitnyy k Svodu zakonov Rossiyskoy Imperii. (1834), Sanktpeterburg: V Tipografii Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskago Velichestva Kantselyarii, 1007 s.

14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 990, op. 1, spr. 1288. – 41 ark.

Olena Borodenko

THE FEATURES OF MARRIAGE IN THE RURAL SOCIETY IN THE 1850S (BASED ON THE MATERIALS OF CHURCH SEARCHES IN THE VILLAGE OF MYKOLAIVKA, ROMNY UIZD (COUNTY) OF POLTAVA EPARCHY

The concern of the society to the main church needs was markedly increasing in the era of enlightened absolutism, when the Synod or the imperial decrees regulated the changes in doing parish documentation. Changes in the design underwent the documents that legitimized one of the seven main church sacraments in human life – marriage, the purpose of which was to carry on the human race. Recognition of a family was completed by the wedding ceremony and the corresponding entry was made in the marriage registers and metrical books. Thus, the objectives of the research paper are to analyze the church registries and to reveal the procedural rules of marriage determined by the Orthodox doctrine. They are characterized by ten main points that have been analyzed, and they enable us to learn about the anthroponymic features of brides, their place of birth and residence, age, family characteristics, status, religion, their consent to marriage, the consent of their parents, relatives and landlords to matrimonial alliance, the lack of blood-family affiliation, three times notification of the locals about the decision of newlyweds, time and place of marriage registration, etc. The author examined the book of the Church of Nativity of the Blessed Virgin Mary in the village of Mykolaivka of Romny uizd (county), the Poltava Eparchy. The book covers the marriages registered in 1854-1858. The church registries, acts and forensic documents specify the requirements for administering the holy matrimony, the available examples of additional letters of permission to the wedding, some cases of forgery and violations of the matrimonial-procedural norms. The information contained in the above mentioned resources analyses the issues of historical and demographic nature. The article makes a quantitative analysis of perspective families for five years and in some cases for the specified years, reveals gender differences of marital couples; and defines prospects for the future research

Key words: marriage norms, sacrament of marriage, church searches, Hetmanate.

УДК: 94 (477-25):2

Кізлова Антоніна

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ant_kiz@ukr.net

ORCID: 0000-0002-2056-3834

ТІЛО СВ. ПРП. ІОАННА БАГАТОСТРАЖДАЛЬНОГО В СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЯХ БРАТІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ УСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XX СТ.)

В статті визначено особливості соціальних взаємодій стосовно мощів св. прп. Іоанна Багатостраждального, до яких долучалися насельники Лаври. Провідники по печерах та, ймовірно, інші насельники Лаври частково поділяли народні вірування, пов'язані з тілом святого та його речами. Намісник (як, отже, і решта лаврської адміністрації) знав про побутування серед провідників легенди про Страшний суд і мощі св. прп. Іоанна, але не вживав заходів проти цього. Саме тіло визнавали справжнім пам'ятником благочестя й важливим символічним фокусом у сакральному просторі Лаври. Настоятель, намісник та інше керівництво робили все від них залежне, аби розвивати шанування святині. Перспективним є порівняння взаємодій при мощах св. прп. Іоанна Багатостраждального та інших нетрадиційно розміщених реліквіях.

Ключові слова: *Києво-Печерська Успенська лавра, кінець XVIII – перші десятиліття XX ст., св. прп. Іоанн Багатостраждальний, мощі, соціальна взаємодія.*

Тіло св. прп. Іоанна Багатостраждального, на відміну від інших мощів у печерах Києво-Печерської Успенської лаври, на кінець XVIII – початок XX ст. не лежало у відкритій чи навіть закритій труні, а стояло вкопане в землю [10, с. 98–104, 115, 118–126; 59, с. 272–278, 291–301]. Незвична поза, багаті облачення та головний убір угодника привертати увагу іноземців, навіть тих, котрі не змогли запам'ятати його ім'я чи плутали його зі св. Антонієм (М. Холдернесс) або зі «святим Угрином» (М. Анджелкович) [74, р. 138; 78, р. 204; 79, р. 21; 84, р. 144; 87, р. 169]. Поети й письменники з Російської імперії вводили мощі до творів [25, с. 40; 28, с. 165] як один із образів. І. Анненський, включаючи до вірша рядки «Что-то по самым плечи / В землю сейчас уходило» [2, с. 25], мав бути цілком упевнений, що читачі зрозуміють, про що йдеться. Отже, святиня є яскравим прикладом комунікативного вузла в соціальній мережі святого місця [60, с. 110–176], тому потребує всебічного дослідження.

Виявивши брак досліджень, присвячених проблемі, А. Кізлова розглянула шанувальні практики з шапочкою св. прп. Іоанна Багатостраждального [18, с. 10–14], втім загалом мощам угодника історики належної уваги не приділяли.

Мета статті – визначити на мікроісторичному рівні особливості соціальних взаємодій стосовно мощів св. прп. Іоанна Багатостраждального, до яких долучалися насельники Лаври. Було поставлено такі завдання: простежити, як регулювалися доступ до них об'єктів та їх опорядження, проаналізувати фактори, котрі впливали на формування при святині специфічних практик

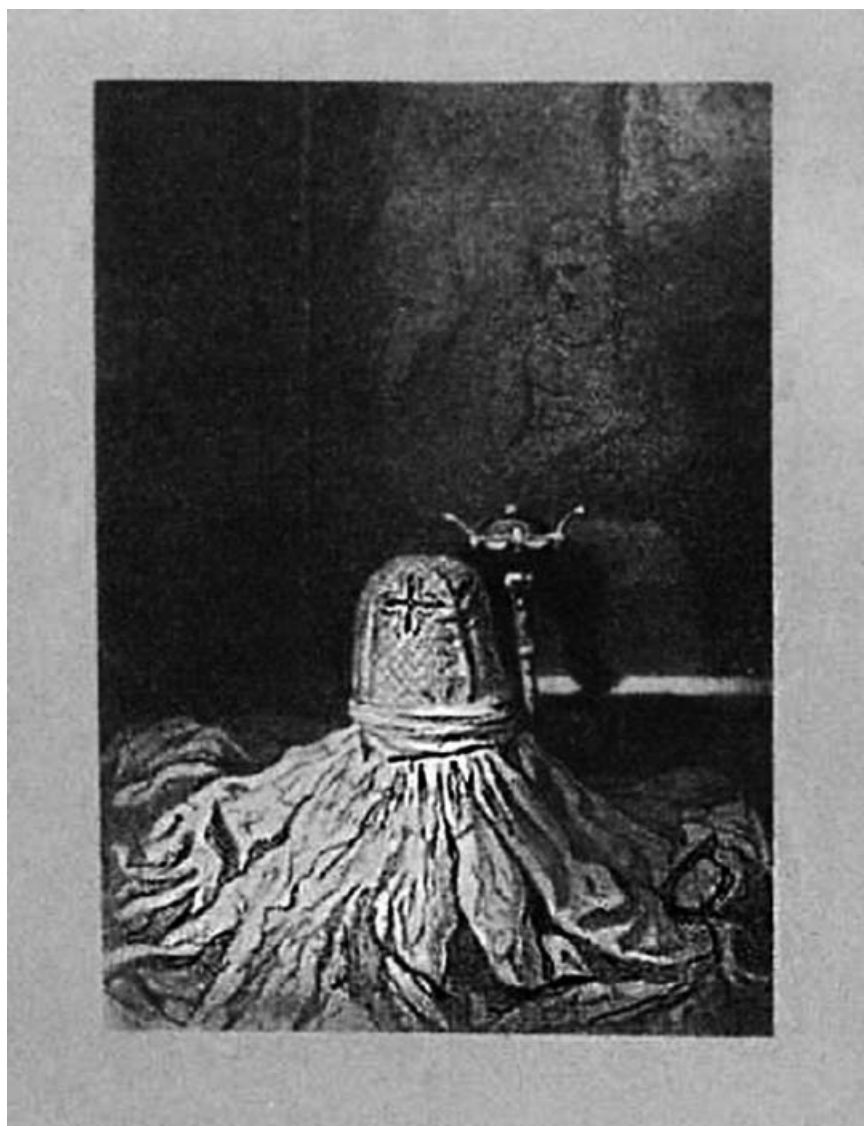
По-перше, варто проаналізувати спроби Лаври пов'язати відомі їй братії дані про благочестиве життя св. прп. Іоанна Багатостраждального, його жажливу смерть та посмертну

славу. І. Максимович відзначив, що тіло угодника стоїть «*какъ нѣкій памятникъ славної побѣды высочайшаго самоотверженія и благодати Божіей*» [24, с. 13–14]. М. Анджелкович відвідав Ближні печери в складі великої групи інших вірян і дав таке визначення: «... как неки “столп” утверженъ вѣре и чистоте» («*як такий собі “стовп” підтвердження віри й чистоти*») [1, с. 35]. М. Анджелкович переплутав св. прп. Іоанна Багатостраждального з «преподобним Угрином» у тому самому нарисі [1, с. 35]. Тож він не був обізнаний з подробицями житій угодників Печерських. Св. прп. Мойсей Угрин лежав у труні якраз навпроти тіла св. прп. Іоанна Багатостраждального [22, с. 34, іл. 17], що й могло безпосередньо спричинити помилку. Відповідно, М. Анджелкович, швидше за все, переказав те, що почув від монаха-провідника. Отже, вислів із вранішньої служби до дня святого: «*Столпъ цѣломудрія, вражіми бореньми непобѣдимъ сый, аки столпъ, многострадальное водруженно оставилъ еси намъ тѣло твое*» [37, л. 103 об.], – був актуальним і під час повсякденного відвідування печер. 1909 р. священник П. Беляєв занотував таке пояснення провідника про розміщення мощів св. прп. Іоанна Багатостраждального: «*такъ боролся преподобный противъ грѣха смертнаго!*» [6, с. 42–43]. Отже, навіть без прямого цитування вислову зі служби посилення на тіло як на пам'ятник благочестю було одним з популярних серед провідників.

З іншого боку, 2 грудня 1836 р. Духовний собор розглядав листа від поміщиці з м. Орел Єлизавети Іваненкової з додаванням 100 руб. ас. «*на устроєніє гробницы Іоанна Многострадальнаго*» [50, арк. 425] та проханням повідомити про те, що «*будетъ устроена рака преподобному Іоанну*» [50, арк. 425]. Ймовірно, жінка не була в Лаврі, тож не зовсім правильно уявляла розміщення мощів. Втім, за резолюцією Духовного собору, її мали «*увѣдомить, что пожеланіе ея будетъ исполнено*» [50, арк. 425], а не ознайомити з винятковістю святині. Простежити, використання грошей, не вдалося.

Варті уваги й інші деталі з життя святого, про котрі розповідали відвідувачам. В. Ізмайлову, якого 1799 р. по печерах водили окремо від натовпу, монах розповів щось на зразок: «*Это мощи... Іоанна многострадальнаго, которой закопался въ землю до самыхъ плечъ, и такъ окончилъ жизнь свою. Теперь онъ переселился на небо; но тѣло его сохранилось нетлѣнно*» [35, с. 116]. О. Мілюков близько 1877 р. відзначив, що провідник іноді виголошував уголос написи на гробницях з короткими поясненнями, і навів приклади, серед яких: «*вотъ окутанный покрывами торсъ Іоанна-многострадальнаго, который заживо закопалъ себя поясъ въ землю!*» [26, с. 32]. 1916 р. студент університету, котрий показував визначні місця М. Тодд, прошепотів їй, що тіло, вкопане в землю, належало Іоаннові Хрестителю. Мандрівниця занотувала: «*It did not seem so unreasonable then. Later I found out that the head once belonged to a certain John the Longsuffering*» («*Тоді це не здалося надто безпідставним. Згодом я з'ясувала, що голова колись належала такому собі Іоанну Багатостраждальному*») [86, р. 19]. Швидше за все, провідник групи М. Тодд назвав лише ім'я святого. Отже, провідники могли інформувати про мощі св. прп. Іоанна Багатостраждального залежно від свого рівня підготовки та ставлення до послуху, часом обмежуючись констатацією очевидного.

Р. Пірс 5 липня 1915 р. записала таке пояснення: «*Це – святий, котрий 25 років стояв так, як його досі можна бачити, похований у землю глибше, ніж до пояса. Він ніколи не говорив, а їв лише хліб з водою двічі на тиждень*» [79, р. 21]. Щоправда, монах, котрий супроводжував групу, відверто поділився з Р. Пірс думкою, що розповідає дурниці, аби лише не мовчати. Іноді мандрівники 1910-х рр., причому не лише іноземні, відзначали (як з прямим посиленням на провідників, так і без), що святий жив закопаним цілих 30 [36, с. 4; 65,



Моці св. прп. Іоанна Багатостраждального в шапочці поверх покрыву
[13, с. 226, фрагмент].

р. 109; 78, р. 204; 80, р. 383; 82, р. 27; 80, р. 383; 88, р. 100] або ж 20 [64, р. 42; 68, р. 130] років. Натомість Дж. Джеймс, котрий мандрував між 1813–1814 рр., запам'ятав, що угодник закопався через єпитимію, яку наклав на себе, й помер через 40 днів [71, р. 472]. Отже, тлумачення подвигу св. прп. Іоанна Багатостраждального, доступне відвідувачам печер, не залишалось незмінним. Воно могло залежати від рівня підготовки або відповідальності провідника. Помітно, що навіть попри брак часу [16] провідники переважно намагались хоча б коротко пояснити вірянам, як саме святий боровся проти гріха.

1869 р. автор статті про Київ у виданні «Всемирная иллюстрация» наголосив на тому, що популярна легенда про занурення святого в землю як про ознаку близького Страшного Суду – це лише народний забобон [15, с. 89]. 1894 р. про те саме згадав у «Киевских епархиальных ведомостях» автор повчальної статті до дня св. прп. Іоанна Багатостраждального [34, с. 395]. У спогадах О. Барвінського та в описі паломництва вихованок Одеського епархіального жіночого училища переказ про те, що св. прп. Іоанн Багатостраждальний провіщає своїм зануренням у землю кінець світу, подано як народну легенду [5, с. 346; 29, с. 589]. І. Морріс 1891 р. її переповів російський друг-скептик [77, р. 52–53]. Втім, деякі відвідувачі посилалися на цей переказ як на частину оповіді монаха-

провідника. П. Коваленко, попри юний вік на час перебування в Лаврі, пригадав у мемуарах такі слова монаха про святого: «*ще за життя сам себе закопав у землю і тепер щороку лише на макову зернинку заглиблюється в землю, як тільки він заглибиться весь, тоді настане кінець світу*» [19, с. 46]. Спогади І. Ясинського (був у Києві семирічним 1857 р.) містять ту саму інформацію, хоча й іншими словами [61, с. 25]. Обидва автори не були дуже релігійні. Вони тільки зафіксували деякі прикметні деталі й не шукали додаткової інформації про Печерських угодників, коли готували свої праці. Ці тексти було написано після Жовтневого перевороту й видано поза впливом церковної цензури, як і описи нещодавніх для їх авторів подорожей Г. де Віндта й Т. Кларка [66, р. 353; 87, р. 169]. Г. де Віндт пояснив: «...*the monk gravely informed me that the day of judgment would simultaneously occur with its entire disappearance!*» («*монах серйозно повідомив мені, що судний день настане відразу ж, як тільки вона (фігура святого – А. К.) повністю зникне!*») [66, р. 353]. Т. Кларк переказав легенду як складену про «St. Antony» [66, р. 353], а отже, міг взагалі не почути (не зрозуміти) розповідь провідника і вже потім знайти потрібні відомості в книзі М. Холдернесс [70, р. 65]. Остання, в свою чергу, вже могла записати переказ від монаха-провідника, хоча й не розібравшись, про якого угодника йдеться. Т. Заєць описав, як мати переповідала йому слова провідника про занурення св. Іоанна Багатостраждального [11, с. 160]. П. Тома встиг іще й обговорити повідомлення провідника про кінець світу з супутниками: поляком та вихованим у Страсбурзі росіянином (французькою). Кожен пропонував щось зробити з мощами: закріпити, чи навпаки – занурити їх швидше, щоб перевірити легенду. Монах (якого прикріпив до іноземних гостей «ігумен!») несподівано перервав дискусію, запитав теж французькою, чи вести відвідувачів далі по печерах [85, р. 13]. А. Єловицький, котрий навіть називав Лавру Софійським монастирем, пригадав під час написання мемуарів, що бачив святого Яна, котрий «*whodzi w ziemię, a gdy się cały zagrzebie, to się świat skończy*» («*входить у землю, а коли весь зануриться, то світ має скінчитися*») [72, с. 195]. Враховуючи, наскільки слабо автор орієнтувався не лише в Лаврі, а й в інших православних осередках Києва, він теж, швидше за все, міг передати саме оповідь провідника.

Отже, можна простежити впливи народних релігійних вірувань щонайменше на рядових насельників Лаври. З іншого боку, Духовний собор не міг взагалі нічого не знати про те, що розповідають провідники в печерах.

В грудні 1891 р. начальник лаврського подвір'я в Санкт-Петербурзі переслав до мощів св. прп. Іоанна Багатостраждального срібну лампадку від невідомої жінки [47, арк. 305], тож пожертви приймали різні.

Щодо інших шанувальних дій, практикованих при мощах св. прп. Іоанна Багатостраждального, то автори Книги «Russia», котра вийшла друком 1913 р., відзначили, що св. прп. Іоанн Багатостраждальний, імовірно, найбільш шанований, судячи за поведінкою групи селян [80, р. 383], але саму цю поведінку не описали. М. Тодд згадала, що селяни клали при святині доземні поклони [86, р. 19]. П. Коваленко пригадав, що «*“Православні” розв'язували вузлики, доставали мідяки, щиро хрестилися, клали їх на тарілку і цілували цього многостраждального Івана*» [19, с. 46]. Менш ніж за рік до П. Коваленка, 20 листопада 1895 р., 15 коп. до мощів святого пожертвував Р. Бозанкет [64, р. 42]. Про гроші й тарілочку, яку 1857 р. тримав монах, що сидів біля мощів, написав також І. Ясинський [61, с. 25], на малюнку К. П. Мазера видно скриньку для жертв [22, с. 34. Іл. 17]. Можливо, монаха призначили до збору грошей як для додаткового стимулювання жертводавців, так і для забезпечення від злодіїв.

В майнових реєстрах виділяли підрозділ «*уборъ на преподобнаго Іоанна Многостраждальнаго*» [57, арк. 35 зв.; 42, арк. 23 зв., 83], іноді включно з окремим переліком «манті-йок» [57, арк. 35 зв.; 42, арк. 23 зв., 83], або ж навіть «*Шапочки на преподобнаго Іоанна*

Многостраждального» [58, арк. 74 зв.; 38, арк. 38 зв.; 39, арк. 36 зв.; 40, арк. 70; 41, арк. 83; 43, арк. 200]. Є згадки, які дають змогу виділити пелени та напівмантії, як і святкове вбрання для святого в окрему групу дарів [46, арк. 292; 49, арк. 189, 308, 416; 54, арк. 363; 55, арк. 338 зв.]. Приймали також тканину для «зав'язи у мощей» (1847 р.) [45, арк. 193] і покрови (в різні роки), звичні для покладання на всі інші мощі, однак згадуваній Є. Комаровій дали тільки розмір (3 арш. Ч 1 арш. 4 вершки), додавши, що всі інші деталі прилядять на місці [44, арк. 16; 47, арк. 180; 48, арк. 16 зв., 332; 51, арк. 280 зв.; 52, арк. 314 зв.]. Шапочку на голову святого надягали навіть поверх покровів, під якими повністю приховувались контури фігури (Рис. 1). Отже, водночас і використовували за призначенням пожертви, і підкреслювали особливість, нестандартність святині.

Чи надовго до мощів св. прп. Іоанна Багатостраждального приклали ношену шовкову хустку, яку надіслав А. Н. Пушкін 1892 р. [53, арк. 20], на жаль, неможливо встановити.

1879 р. купець з м. Рибінськ Микола Ліквущев прислав воздух, а 1891 р. Марина Михайлова з Москви включила до різних дарів на печери не лише дві шапочки, а й два рушники саме для св. прп. Іоанна Багатостраждального. Всі ці речі за резолюціями Духовного собору слід було використати за бажанням жертводавців [46, арк. 292; 47, арк. 289]. Отже, навіть речі, нестандартні й не дуже зручні для розміщення, намагалися хоча б ненадовго розмістити при мощах, аби не образити ні угодника, ні тих, хто виявив до нього особливу прихильність.

Е. Хендерсон замислився при мощах св. прп. Іоанна Багатостраждального: «...but whether his tummy, or merely his effigy, we could not determine» («але не вдалося визначити, чи це його мумія, чи лише подоба») [69, р. 183]. Д. Кер відвідав Лавру 1877 р. й помітив, що «...from beneath the gorgeous trappings gape the rattling jaws and eyeless sockets of a skeleton, and the rich patriarchal staff is clutched by the bony fingers of the grave» («з-під розкішних оболонок зяяли щелепи, що торохтіли, й порожні зіниці кістяка, а за багаті, як у патріарха, статусні речі вхопилися кістляві пальці могили») [74, р. 138]. Доступ до відкритих частин тіл святих Печерських був обмежений і надавався лише за домовленістю [17]. В таких умовах можна стверджувати, що названі іноземні відвідувачі, здобули додаткову інформацію про мощі угодника суто завдяки допитливості та вправності.

Північноамериканський митрополит Веніамін (Федченков) наприкінці життя описав термінову нараду між митрополитом Платоном і намісником Лаври з участю самого Веніаміна. Нараду скликали, бо більшовики погрожували розгорнути мощі, й потрібно було перевірити, чи немає десь якоїсь підробки. Владика Веніамін написав про дерев'яну підставку для тіла св. прп. Іоанна Багатостраждального: «...оставшиеся кости закопали в землю в стоячем положении на память о его подвиге. А чтобы голова не падала набок, из дерева была сделана коробка в виде грудной клетки» [7, с. 533]. Митрополит Володимир (називаючи його Платоном, мемуарист помилився) наказав прибрати цю підставку, щоб запобігти підозрам більшовиків [7, с. 533]. 2 березня 1918 р. Духовний собор видав резолюцію, за якою тіло св. прп. Іоанна Багатостраждального слід було закрити іконою [56, арк. 97 зв.]. Так незвичайну святиню намагалися захистити, передбачаючи, що будь-які пояснення її вигляду більшовики сприймуть упереджено. Guide-Book В.Х. Блека 1920 р. не згадує про ці зміни.

1933 р. А. Лайл, відвідуючи вже музеєфіковані печери, запитав у екскурсовода, де можна побачити Іоанна Багатостраждального. Екскурсовод відповів, що не знає, хто це. Тоді А. Лайл послався на путівник фірми «Бедекер» від 1914 р.: «Well, he was still here in 1914. Listen to Baedeker. He talks of the "head projecting from the ground..."» («Так, але ж він іще був тут 1914 р. послухайте Бедекера. Він каже про "голову, яка стирчить із землі..."») [75, р. 133]. 1935 р. Н. Багрій записав, що вміст облачень св. прп. Іоанна Багатостраждаль-

ного: «оказався ящиком з кістками» [3, с. 26]. Отже, вимога про дерев'яну підставку залишилася невиконаною. 25 січня 1918 р. митрополит Володимир загинув від рук невідомих злочинців [21, с. 106], коли його вказівка ще не набула всіх ознак офіційного розпорядження. Втім, на 1933 р. останки угодника не зберегли початкової форми, бо інакше навіть найменш підготовлений екскурсовод упізнав би їх. Ймовірно, моці зрушили з місця під час передання печер «Всеукраїнському музейному городку».

Відвідувачі печер по-різному оцінювали доступну для огляду частину тіла св. прп. Іоанна Багатостраждального: по плечі [4, с. 166; 8, с. 109; 14, с. 280; 20, с. 37; 23, с. 91; 70, р. 6; 71, р. 472; 72, с. 195; 76, р. 348; 78, р. 204; 83, р. 16], по шию [5, с. 346; 64, р. 42; 67, р. 225; 68, р. 120; 73, р. 331; 80, р. 383; 82, р. 27; 86, р. 19; 87, р. 169], по пояс [9; 69, р. 183; 84, р. 140–149], по груди [12, с. 17; 32, с. 149; 33, с. 457; 61, с. 25; 63, S. 249], «голова и верхняя часть корпуса» [31, с. 4], так, що видно голову та схрещені руки [1, с. 35; 27, с. 21], «*a tall, commanding figure*» («*висока велична фігура*») [74, р. 138], приблизно на с [66, р. 363], до підборіддя [85, р. 13]. Існування дерев'яної конструкції навколо тіла угодника допомагає пояснити ці різночитання. Відвідувачі мимоволі фіксували прояви оновлення опори. Можливо, легенда про занурення святого в землю є наслідком таких змін.

Яким було головне ідеологічне призначення опори? Десятки тисяч людей щороку цілували моці й ікони в Лаврі. Тому різноманітні дрібні ремонти в печерах та надземних церквах були важливою частиною монастирського побуту, ці роботи не були приховані від сторонніх [18], також у Лаврі пропагували шанування будь-яких, навіть найменших часточок моців нарівні з цілими тілами святих.

А. Мікін відвідувала печери 1896 р. Її коментар про св. прп. Іоанна Багатостраждального дуже цікавий, наведемо його у перекладі: «*Постать, яка його представляє, досі можна побачити, з головою, котра таємниче з'являється з підлоги ніші, й неосвічені прочани споглядають це видовище з благочестивим острахом, вірячи, що це і є сам святий, зі шкірою, кістками та всім іншим*» [76, р. 398]. На жаль, простежити, чому мандрівниця була настільки впевнена в тому, що повністю цілого тіла немає. Чи побачила вона дерев'яну форму під облаченням? Чи хтось розповів мандрівниці про цю форму? Видається, що провідники та інші відповідальні монахи обрали шлях найменшого спротиву. Вони обрали найпростіший для них спосіб вразити широкий загал. Провідники не мали часу пояснювати всі деталі про життя святого усно, а докладну життійну ікону не було б добре видно в підземному мороці.

Отже, дерев'яна опора для кісток св. прп. Іоанна Багатостраждального не є прямим доказом того, що вірян хотіли обдурити. Це була радше мальовнича наочність для пропаганди благочестя серед неосвічених або малоосвічених вірян та своєрідний пам'ятник для достатньо підготовлених осіб.

С. Тарновські прокоментував відвідування печер так: «*...widzieć nie miałem honoru, ani tego świętego, który się neustannie w ziemię zapada, a jak zapadnie się wszystkiem, będzie koniec świata*» («*...побачити не удостоївся, ані того святого, який увесь час у землю занурюється, а коли весь зануриться, настане кінець світу*») [81, с. 96]. Ймовірно, деяким неправославним відвідувачам не давали подивитися на моці святого, якщо не були впевнені в їхній лояльності.

Таким чином, тіло св. прп. Іоанна Багатостраждального, попри твердження І. Жиленко в коментарях до «Києво-Печерського патерика» [30] у XIX ст. не було покладено до раки. Провідники по печерах та, ймовірно, інші насельники Лаври частково поділяли народні вірування, пов'язані з тілом святого та його речами. За випадком з П. Тома помітно, що намісник (як, отже, і решта лаврської адміністрації) знав про побутування серед провідників легенди про Страшний суд і моці св. прп. Іоанна Багатостраждального, але не вживав за-

ходів проти цього. Саме тіло визнавали справжнім пам'ятником благочестя й важливим символічним фокусом у сакральному просторі Лаври. Настоятель, намісник та інше керівництво робили все, що від них залежало, аби розвивати шанування святині. Перспективним є порівняння взаємодій при мощах св. прп. Іоанна Багатотраждального та інших нетрадиційно розміщених реліквіях, наприклад, мощах св. свт. Афанасія Пателларія в Лубнах.

Джерела та література

1. Анґелковић М. (1894). Допис уредништву «Источника». Босанско-херцеговачки источник, свеска 1, 35–36.
2. Анненский И. (1910). Киевские пещеры. Анненский И. Кипарисовый ларец, Москва.
3. Багрий Н.А. (1935). Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів. Колишня Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів, Київ, 8–30.
4. Б[антыш]-К[аменский], Д. (1810). Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию, Москва.
5. Барвінський О. (2004). Спомини з мого життя, Нью-Йорк – Київ, Ч. 1 і 2.
6. Беляев П. И. (1909). У великих святинь: (Из путевых заметок), Саратов.
7. Вениамин (Федченков), митр. (2003). Россия между верой и безверием, Москва.
8. Гун О. фон. (1806). Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года: в 2 ч., Москва, Ч. 2.
9. Дневник протоиерея А. П. Крылова о паломничестве в Киев в 1914 г. (2012). Русский исторический сборник, Москва, Т. 4. Электронный ресурс: <http://tinyurl.com/hfsnonp>
10. Захарченко М. М. (1888). Киев теперь и прежде, Киев.
11. Заяц Т. А. (1913). Записки Тимофея Зайца. Голос минувшего, № 8, 152–176.
12. Зубарев Е. (1889). Путешествие в Киев и путевые заметки против так называемых старообрядцев бывшего старообрядца. Вятские епархиальные ведомости. Отдел духовно-литературный, № 1, 8–21.
13. Интерьер церкви во имя преподобного Антония Печерского в Ближних (Антониевых) пещерах Киево-Печерской лавры. К.: Литография Киево-Печерской лавры. 1871 г. 53,5 Ч 42,0. (2009). Тысяча лет русского паломничества, Москва.
14. Картины России и быт разноплеменных ее народов. Из путешествий П. П. Свиньина. (1939), Санкт-Петербург, Ч. 1.
15. Киев. (1869). Всемирная иллюстрация, Т. 2, № 32, 87–90.
16. Кізлова А.А. (2016). Взаємодія братії з богомольцями у Києво-Печерській Успенській лаврі (кінець XVIII – початок XX ст.). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія, Вип. 2, Ч. 2, 114–122.
17. Кізлова А.А. (2017). Доступ до відкритого тіла святих у Києво-Печерській Успенській лаврі (кінець XVIII – початок XX ст.). Наукові записки з української історії, Вип. 41, 8–19.
18. Кізлова А.А. (2016). Шапочка св. препод. Іоанна Багатотраждального в комунікації між братією Києво-Печерської Успенської лаври та богомольцями (XIX – початок XX ст.). Матеріали Міжн. наук. конф. «Історична наука в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку» (м. Вінниця, 3–4 листопада 2016 р.), Вінниця, 10–14.
19. Коваленко П. Т. (1962). Незабутнє. Спогади старого актора, Київ.
20. Королев И. (1912). По случаю годовщины открытия св. мощей святителя Иоасафа (из записок священника). (Продолжение). Енисейские епархиальные ведомости, Отдел оф., неоф., № 22, 31–39.
21. Кривошеева Н.А. (2008). Священный собор 1917–1918 гг. и мученическая кончина митрополита Киевского и Галицкого Владимира (Вступ. статья, публ. и примеч.). Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви.
22. Мазер К. П. (1999). Образы Киева середины XIX ст. [Нюстремс].
23. Максимов В. (1904). Образовательная и паломническая поездка воспитанниц Тверского епархиального женского училища в Киев (продолжение). Тверские епархиальные ведомости, Ч. неоф. № 3, 85–94.
24. Максимович И. (1845). Паломник Киевский, Киев.
25. Мельников-Печерский П.И. (1963). Поярков. Рассказ. Мельников-Печерский П. И. Собрание сочинений: в 6 т. Москва, Т. 1. 39–64.
26. Милкоков А.П. (1874). Летние поездки по России: записки и путевые письма, Санкт-Петербург.
27. Муравьев А.Н. (1844). Путешествие по святым местам русским, Санкт-Петербург.
28. Нечуй-Левицький І. (2010). Кайдашева сім'я, Харків.

29. Паломничество воспитанниц Одесского епархиального женского училища чрез Киев в Москву и Троице-Сергиеву лавру. (1909). Херсонские епархиальные ведомости, Отдел неоф., № 22, 585–595.
30. Патерик Киево-Печерський за другою Касіянівською редакцією (1462 р.). (2001), Київ. Електронний ресурс : <http://qoo.by/2Eхr>
31. Переписка Николая Владимировича Станкевича: 1830–1840. (1914), Москва.
32. П...ий, А. (1894). Поездка паломников в Киев и Почаев. Холмский народный календарь на 1885 г., Холм, 139–159.
33. Попов В. (1903). Путевые впечатления при посещении святынь и достопримечательностей Москвы, Киева, и Чернигова (окончание). Архангельские епархиальные ведомости, Ч. неоф., № 13, 451–464.
34. Поучительное чтение, 18 июля, в день памяти препод. Иоанна Многострадального. (1894). Киевские епархиальные ведомости, Отдел неоф., № 14, 395–400.
35. Путешествие в полуденную Россию. (1800), Москва, Ч. 1.
36. Русанов Н. (1910). Ближний Восток. Саратовские епархиальные ведомости, № 48, 2–5.
37. Службы Преподобным отцам Печерским, ихже мощи в Ближней и Дальней пещере нетленно почивают. (1785), Киев.
38. Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Фонди НКПШЗ). КПЛ-А 296.
39. Фонди НКПШЗ. КПЛ-А 298, 67 арк.
40. Фонди НКПШЗ. КПЛ-А 305, 195 арк.
41. Фонди НКПШЗ. КПЛ-А 306, 227 арк.
42. Фонди НКПШЗ. КПЛ-А 360, 182 арк.
43. Фонди НКПШЗ. КПЛ-А 367, 236 арк.
44. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (ЦДІАК України), ф. 128, Оп. 1 заг., спр. 749, 80 арк.
45. ЦДІАК України. ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1516, 339 арк.
46. ЦДІАК України. ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2637, ч. 1, 597 арк.
47. ЦДІАК України. ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2637, ч. 2, 314 арк.
48. ЦДІАК України. ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2637, ч. 3, 529 арк.
49. ЦДІАК України. ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2637, ч. 4, 423 арк.
50. ЦДІАК України. ф. 128, оп. 1 КДС, спр. 332, 460 арк.
51. ЦДІАК України. ф. 128, оп. 1 КД., спр. 394, 448 арк.
52. ЦДІАК України. ф. 128, оп. 1 КДС, спр. 551, 710 арк.
53. ЦДІАК України. Ф. 128, оп. 1 КДС, спр. 552, 884 арк.
54. ЦДІАК України. ф. 128, оп. 1 КДС, спр. 558, 801 арк.
55. ЦДІАК України. ф. 128. оп. 1 КДС, спр. 559, 788 арк.
56. ЦДІАК України. ф. 128. оп. 1 КДС спр. 724 ,365 арк.
57. ЦДІАК України. ф. 128. оп. 2 заг., спр. 68, 68 арк.
58. ЦДІАК України. ф. 128. оп. 2 заг., спр. 133, 110 арк.
59. Шероцкий К.В. (1917). Киев. Путеводитель, Киев.
60. Щепанская Т.Б. (1995). Кризисная сеть (традиции духовного освоения пространства). Русский Север, Санкт-Петербург, 110–176.
61. Ясинский И.И. (1926). Роман моей жизни, Москва.
62. Black W.H. (1920). The Real Europe Pocket Guide-Book. Washington, New York.
63. Blasius J.H. (1844). Reise im europäischen Russland in den Jahren 1840 und 1841. Blasiuschweig, T. 2.
64. Bosanquet R.C. (1938). Letters and Light Verse, Gloucester.
65. Coxwell C.F. (1917). Through Russia in War-time, London.
66. Clark T.G. (1889). Christianity East and West, London.
67. Hapgood I.F. (1895). Russian Rambles, New York.
68. Harrison B. (1900). A Summer Journey in Russia. The Smart Set, Vol. 1, № 2, 113–124.
69. Henderson E. (1826). Biblical Researches and Travels in Russia, London.
70. Holderness M. (1823). New Russia, London.
71. James J.T. (1816). Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland, During the Years 1813 and 1814, London.
72. Jełowicki A. (1839). Moje wspomnienia, Paryż, Kn. 1.
73. Johnson J. (1818). A Journey from India to England, through Persia, Georgia, Russia, Poland, and Prussia, in the Year 1817, London.
74. Ker D. (1877). Autumn in Southern Russia. The Canadian Monthly and National Review,

Vol. 12, № 2, 133–138.

75. Lyall A. (1933). *Russian Roundabout*, London.
76. Meakin A.M.B. (1906). *Russia, Travels and Studies*, London.
77. Morris I. (1891). *A Summer in Kieff*, London.
78. Nevinson H.W. (1906). *The Dawn in Russia*, London & New York.
79. Pierce R. (1918). *Trapped in «Black Russia»*, Boston and New York.
80. *Russia* (Painted by F. de Haenen, Text by G. Dobson, H. M. Grove, and H. Stewart). (1913), London.
81. Tarnowski S. (1888). *Z wakacyj*, Krakyw, T. 1.
82. *The Battle of the Non-combatants*. (1933), New York.
83. *The Catacombs of Kiev*. (1825). *The Terrific Register*, London, Vol. II, 15–16.
84. *The Oldest Russian Monastery*. (1904). *The Month*, Vol. 104, 140–149.
85. Thomas P. (1852). *Vouyage en Russie par la mer Baltique. Historie des vouyages par mer et par terre dans les cinq parties du monde*, Paris, 2–22.
86. Todd M. (1916). *The Cult of Kiev*. *Vassar Quarterly*, Vol. 1–2.
87. Windt H., de. (1917). *Russia as I Know it*, Philadelphia.
88. Winter N.O. (1913). *The Russian Empire of To-day and Yesterday*, Boston.

References

1. Anhelkoviĭ M. (1894). *Dopys urednyshtvu «Ystochnyka»*. *Bosansko-khertsehovachky ystochnyk, sveska 1*, 35–36.
2. Annenskyi Y. (1910). *Kyevskye peshchery*. Annenskyi Y. *Kyparysovyi larets*, Moskva.
3. Bahrii N.A. (1935). *Kyievo-Pecherska lavra na sluzhbi ekspluatatoriv*. *Kolyshnia Kyievo-Pecherska lavra na sluzhbi ekspluatatoriv*, Kyiv, 8–30.
4. B[antys]h-K[amenskiy], D. (1810). *Puteshestvye v Moldaviiu, Valakhyiu y Serbyiu*, Moskva.
5. Barvynskiy O. (2004). *Spomyny z moho zhyttia*, Niu-York – Kyiv, Ch. 1 i 2.
6. Beliaev P. Y. (1909). *U velykykh sviaty: (Yz putevnykh zametok)*, Saratov.
7. Venyamyn (Fedchenkov), mytr. (2003). *Rossyia mezhdou veroi y bezveryem*, Moskva.
8. Hun O. fon. (1806). *Poverkhnostnye zamechaniya po dorozhe ot Moskvy v Malorossyiu v oseny 1805 hoda: v 2 ch.*, Moskva, Ch. 2.
9. *Dnevnyk protoyereia A. P. Krylova o palomnychestve v Kyev v 1914 h.* (2012). *Russkyi ystorycheskyi sbornyk*, Moskva, T. 4. *Elektronnyi resurs*: <http://tinyurl.com/hfsnonp>
10. Zakharchenko M. M. (1888). *Kyev teper y prezhd, Kyev*.
11. Zaiats T. A. (1913). *Zapysky Tymofeia Zaitsa*. *Holos mynuvsheho*, № 8, 152–176.
12. Zubarev E. (1889). *Puteshestvye v Kyev y putevye zametky protyv tak nazyvaemykh staroobriadtssev byvsheho staroobriadtsa*. *Viatskyye eparkhyalnye vedomosti. Otdel dukhovno-lyteraturnyi*, № 1, 8–21.
13. *Ynterer tserkvy vo ymia prepodobnogo Antonyia Pecherskoho v Blyzhnykh (Antonyevykh) peshcherakh Kyevo-Pecherskoi lavry. K.: Lytohrافيya Kyevo-Pecherskoi lavry. 1871 h.* 53,5Ч42,0. (2009). *Tysiacha let russkoho palomnychestva*, Moskva.
14. *Kartyny Rossyy y byt raznoplemennykh ee narodov. Yz puteshestvyi P. P. Svyynyna.* (1939), *Sankt-Peterburh*, Ch. 1.
15. *Kyev.* (1869). *Vsemyrnaia yllustratsiya*, T. 2, № 32, 87–90.
16. Kizlova A.A. (2016). *Vzaiemodiia bratii z bohomołtsiamy u Kyievo-Pecherskii Uspenskii lavri (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: istoriia*, Vyp. 2, Ch. 2, 114–122.
17. Kizlova A.A. (2017). *Dostup do vidkrytoho tila sviatykh u Kyievo-Pecherskii Uspenskii lavri (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, Vyp. 41, 8–19.
18. Kizlova A.A. (2016). *Shapochka sv. prepod. Ioanna Bahatostrazhdalnoho v komunikatsii mizh bratiieiu Kyievo-Pecherskoi Uspenskoi lavry ta bohomołtsiamy (XIX – pochatok XX st.)*. *Materialy Mizhn. nauk. konf. «Istorychna nauka v Ukraini: suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku»* (m. Vinnytsia, 3–4 lystopada 2016 r.), Vinnytsia, 10–14.
19. Kovalenko P. T. (1962). *Nezabutnie. Spohady staroho aktora*, Kyiv.
20. Korolev Y. (1912). *Po sluchaiu hodovshchyny otkrytyia sv. moshchei sviatytelia Yoasafa (yz zapysok sviashchennyka)*. (Prodolzhenye). *Enyseiskyye eparkhyalnye vedomosti, Otdel of., neof.*, № 22, 31–39.
21. Kryvosheeva N.A. (2008). *Sviashchennyi sobor 1917–1918 hh. y muchenycheskaia konchyna mytropolita Kyevskoho y Halytskoho Vladymyra (Vstup. statia, publ. y pryemch.)*. *Vestnyk pravoslavnoho Sviato-Tykhonovskoho humanytarnoho unyversyteta. Seriya 2: Ystoryia. Ystoryia Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy*.

22. Mazer K. P. (1999). *Obrazy Kyieva seredyny XX st.* [Niustrems].
23. Maksymov V. (1904). *Obrazovatelnaia y palomnycheskaia poezdka vospytannyts Tverskoho eparkhialnoho zhenskoho uchylshcha v Kyev (prodolzhenye)*. Tverskiye eparkhialnye vedomosti, Ch. neof. № 3, 85–94.
24. Maksymovych Y. (1845). *Palomnyk Kyevskiy*, Kyev.
25. Melnykov-Pecherskyi P. Y. (1963). *Poiarkov. Rasskaz*. Melnykov-Pecherskyi P. Y. *Sobranie sochynenyi*: v 6 t. Moskva, T. 1. 39–64.
26. Myliukov A. P. (1874). *Letnye poezdki po Rossyy: zapysky y putevye pysma*, Sankt-Peterburh.
27. Muravev A. N. (1844). *Puteshestvye po sviatym mestam russkym*, Sankt-Peterburh.
28. Nechui-Levytskyi I. (2010). *Kaidasheva simia*, Kharkiv.
29. *Palomnychestvo vospytannyts Odesskoho eparkhialnoho zhenskoho uchylshcha chrez Kyev v Moskvu y Troytse-Serhyevu lavru*. (1909). *Khersonskye eparkhialnye vedomosti, Otdel neof.*, № 22, 585–595.
30. *Pateryk Kyievo-Pecherskyi za druhoiu Kasiianivskoiu redaktsiieiu (1462 r.)*. (2001), Kyiv. *Elektronnyi resurs* : <http://qoo.by/2Exr>
31. *Perepyska Nykolaia Vladymyrovycha Stankevycha: 1830–1840*. (1914), Moskva.
32. P...yi, A. (1894). *Poezdka palomnykov v Kyev y Pochaev*. *Kholmnyi narodnyi kalendar na 1885 h.*, Kholm, 139–159.
33. Popov V. (1903). *Putevye vpechatleniia pry poseshcheny sviatyn y dostoprimechatelnosti Moskvy, Kyeva, y Chernyhova (okonchanye)*. *Arkhanhelskiye eparkhialnye vedomosti, Ch. neof.*, № 13, 451–464.
34. *Pouchytelnoe chtenye, 18 yiulia, v den pamiaty prepod. Yoanna Mnohostradalnoho*. (1894). *Kyevskye eparkhialnye vedomosti, Otdel neof.*, № 14, 395–400.
35. *Puteshestvye v poludennuiu Rossyiu*. (1800), Moskva, Ch. 1.
36. Rusanov N. (1910). *Blyzhnyi Vostok*. *Saratovskye eparkhialnye vedomosti*, № 48, 2–5.
37. *Sluzhby Prepodobnym ottsam Pecherskym, ykhzhe moshchy v Blyzhnei y Dalnei peshchere netlenno pochyvaiut*. (1785), Kyev.
38. *Fondy Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka (Fondy NKPIKZ)*. KPL-A 296.
39. *Fondy NKPIKZ*. KPL-A 298, 67 ark.
40. *Fondy NKPIKZ*. KPL-A 305, 195 ark.
41. *Fondy NKPIKZ*. KPL-A 306, 227 ark.
42. *Fondy NKPIKZ*. KPL-A 360, 182 ark.
43. *Fondy NKPIKZ*. KPL-A 367, 236 ark.
44. *Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv) (TsDIAK Ukrainy)*, f. 128, Op. 1 zah., spr. 749, 80 ark.
45. *TsDIAK Ukrainy*. f. 128, op. 1 zah., spr. 1516, 339 ark.
46. *TsDIAK Ukrainy*. f. 128, op. 1 zah., spr. 2637, ch. 1, 597 ark.
47. *TsDIAK Ukrainy*. f. 128, op. 1 zah., spr. 2637, ch. 2, 314 ark.
48. *TsDIAK Ukrainy*. f. 128, op. 1 zah., spr. 2637, ch. 3, 529 ark.
49. *TsDIAK Ukrainy*. f. 128, op. 1 zah., spr. 2637, ch. 4, 423 ark.
50. *TsDIAK Ukrainy*. f. 128, op. 1 KDS, spr. 332, 460 ark.
51. *TsDIAK Ukrainy*. f. 128, op. 1 KD, spr. 394, 448 ark.
52. *TsDIAK Ukrainy*. f. 128, op. 1 KDS, spr. 551, 710 ark.
53. *TsDIAK Ukrainy*. F. 128, op. 1 KDS, spr. 552, 884 ark.
54. *TsDIAK Ukrainy*. f. 128, op. 1 KDS, spr. 558, 801 ark.
55. *TsDIAK Ukrainy*. f. 128, op. 1 KDS, spr. 559, 788 ark.
56. *TsDIAK Ukrainy*. f. 128, op. 1 KDS spr. 724, 365 ark.
57. *TsDIAK Ukrainy*. f. 128, op. 2 zah., spr. 68, 68 ark.
58. *TsDIAK Ukrainy*. f. 128, op. 2 zah., spr. 133, 110 ark.
59. *Sherotskyi K. V.* (1917). *Kyev. Putevodytel*, Kyev.
60. *Shchepanskaia T. B.* (1995). *Kryzysnaia set (tradytssy dukhovnoho osvoeniia prostranstva)*. *Russkyi Sever, Sankt-Peterburh*, 110–176.
61. *Yasynskyi Y. Y.* (1926). *Roman moei zhyzny*, Moskva.
62. *Black W. H.* (1920). *The Real Europe Pocket Guide-Book*. Washington, New York.
63. *Blasius J. H.* (1844). *Reise im europdischen Russland in den Jahren 1840 und 1841*. *Blasiuschweig*, T. 2.
64. *Bosanquet R. C.* (1938). *Letters and Light Verse*, Gloucester.
65. *Coxwell C. F.* (1917). *Through Russia in War-time*, London.

66. Clark T.G. (1889). Christianity East and West, London.
67. Hapgood I.F. (1895). Russian Rambles, New York.
68. Harrison B. (1900). A Summer Journey in Russia. The Smart Set, Vol. 1, № 2, 113–124.
69. Henderson E. (1826). Biblical Researches and Travels in Russia, London.
70. Holderness M. (1823). New Russia, London.
71. James J.T. (1816). Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland, During the Years 1813 and 1814, London.
72. Jełowicki A. (1839). Moje wspomnienia, Paryż, Kn. 1.
73. Johnson J. (1818). A Journey from India to England, through Persia, Georgia, Russia, Poland, and Prussia, in the Year 1817, London.
74. Ker D. (1877). Autumn in Southern Russia. The Canadian Monthly and National Review, Vol. 12, № 2, 133–138.
75. Lyall A. (1933). Russian Roundabout, London.
76. Meakin A.M.B. (1906). Russia, Travels and Studies, London.
77. Morris I. (1891). A Summer in Kieff, London.
78. Nevinson H.W. (1906). The Dawn in Russia, London & New York.
79. Pierce R. (1918). Trapped in «Black Russia», Boston and New York.
80. Russia (Painted by F. de Haenen, Text by G. Dobson, H. M. Grove, and H. Stewart). (1913), London.
81. Tarnowski S. (1888). Z wakacyj, Krakyw, T. 1.
82. The Battle of the Non-combatants. (1933), New York.
83. The Catacombs of Kiev. (1825). The Terrific Register, London, Vol. II, 15–16.
84. The Oldest Russian Monastery. (1904). The Month, Vol. 104, 140–149.
85. Thomas P. (1852). Voyage en Russie par la mer Baltique. Histoire des voyages par mer et par terre dans les cinq parties du monde, Paris, 2–22.
86. Todd M. (1916). The Cult of Kiev. Vassar Quarterly, Vol. 1–2.
87. Windt H., de. (1917). Russia as I Know it, Philadelphia.
88. Winter N.O. (1913). The Russian Empire of To-day and Yesterday, Boston

Antonina Kizlova

BODY OF ST. IOANN THE LONG-SUFFERING IN SOCIAL INTERACTIONS OF BRETHERN IN KYIV PECHERSK LAVRA OF SAINT ASSUMPTION (LATE 18th – FIRST DECADES OF THE 20th CENT.)

In contrast to other relics of Kyiv Pechersk Lavra of Saint Assumption, the body of St. Ioann the Long-Suffering did not lie in open or even closed coffin. It protruded buried in the ground. The strange posture, rich vestments and headgear of the relics attracted even foreign visitors who could not catch a Saint's name or mixed him up with St. Antonio/Antony or with St. Uhryn. The poets and novelists from Russian Empire made the St. Ioann's relics a symbolic character of their works. The aim of this article is to characterize the key features of social interactions related to the St. Ioann the Long-Suffering's relics in late 18th – 1st decades of 20th cent. on the microhistorical level. The main sources are feature materials of 19th – early 20th ct., pictures of the Saint's burial place made in the same period, travelogues, memoires, as well as archival documents about the internal monastery life and about its external relations. In spite of the fact that Lavra had an excellent photographic studio, there are no photo pictures of St. Ioann relics from this period. According to the mentioned sources, in 19th cent. the of St. Ioann the Long-Suffering' body wasn't placed in the shrine contrary to the supposition of Iryna Zhylenko in her notes on «Kyivan Patericon». The cave guides and probably other inhabitants of Lavra particularly shared folk beliefs connected with the Saint's body and his personal belongings. The body itself was considered as a real monument of piety and an important symbolic focus in the sacred space of all monastery. The Superior and the administrative monks did all their best to open up a Saint's veneration for development. The author sees a prospect in comparison of social interactions near St. Rev. John's relics with such interactions related to the other nonstandard relics.

Keywords: *Kyiv Pechersk Lavra of Saint Assumption, late 18th – 1st decades of 20th cent., the body of St. Rev. John the Long-Suffering, holy relics, social interaction.*

УДК 664.1(091)(477)“18/19”

Олянич Валентина

доктор історичних наук, професор,
Харківська гуманітарно-педагогічна академія
sergejj-oljanich@rambler.ru

СИРОВИННА БАЗА ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджується сировинна база цукрової промисловості в Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Виробництво цукру вагомою часткою народного господарства країни. У досліджуваний період цукор називали «білим золотом» України, що актуально на сучасному етапі. Сировинна база цукрової промисловості є вагомою часткою цієї галузі. Досвід роботи спеціалістів цукрової промисловості досліджуваного періоду є прикладом для сучасних спеціалістів цукрової промисловості.

Ключові слова: цукрова промисловість, сировинна база, цукровий буряк, цукор.

Вирішення поточних та перспективних соціально-економічних проблем в Україні нерозривно пов'язане з радикальними перетвореннями, в ході яких на зміну адміністративно-командній системі з властивими їй монополізмом та безініціативністю, витратністю та безгосподарністю, зневагою до інтересів споживачів, прийшла ринкова економіка, яка спирається на різноманітні форми власності, конкуренцію самостійних товаровиробників, розвинуту систему фінансів та потужні стимули особистої та колективної зацікавленості.

Виробництво цукру надзвичайно корисне для народного господарства країни. Не випадково наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. цукор називали «білим золотом» України, а цукрову промисловість – віссю, навколо якої оберталось все господарське життя лісостепової смуги України, зокрема і Лівобережжя [13].

Історію вивчення вітчизняної цукрової промисловості кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема і в Лівобережній Україні необхідно розділити на кілька етапів, кожний з яких якісно відрізняється один від одного.

Перший етап – це кінець ХІХ ст. – 1917 р., коли авторами досліджень про цукрову промисловість були її сучасники – спеціалісти цукровиробництва, економісти, пайщики акціонерних товариств цукрозаводів тощо. Передусім потрібно назвати загальні праці про розвиток цукрової промисловості у Російській імперії М.О. Толпигіна, М.Ю. Цехановського, Х.М. Лебідь-Юрчика та інших. Новий етап у вивченні вітчизняної цукрової промисловості розпочався після 1917 р, і продовжувався до початку 30-х років ХХ ст. Першою такою роботою, мета якої показати значення цукрової промисловості для України, була праця І. Феценка-Чопівського, одного із членів Центральної Ради, на засіданні якої він і прочитав свою доповідь. Найкращим дослідженням з історії виникнення і розвитку цукрової промисловості в Україні у ХІХ ст. є відома праця К.Г. Воблого. У його роботі розглядається зародження цукробурякової промисловості, промисловий переворот у цій галузі, головні показники розвитку заводів, торгівля цукром, становище робітників та службовців, урядова політика в галузі цукрової промисловості тощо.

В історіографії 90-х років ХХ ст. переглядаються і погляди радянських істориків на діяльність промисловців. Від різко негативної оцінки капіталістів, як експлуататорів, характерної для літератури радянської епохи, дослідники, такі як Раковський Л. Е. [16], Марочко В. І. [10], Заєць А. С. [25], Калініченко В. В. [6] перейшли до висвітлення ролі підприємців в організації виробництва, фінансування ними закладів культури, освіти тощо.

До зарубіжної історіографії слід віднести праці російських дослідників Абалків Л. І. [1], Хорькової Є. П. [4], які висвітлюють загальні питання цукрової промисловості. Цікава польська історіографія таких дослідників як Лукавського З. [8], Єзерського А. [5] у працях яких відображаються аспекти підприємницької діяльності досліджуваного періоду.

Особливості господарського життя та підприємництва німецьких колоністів відображаються у працях істориків Ніккеля С. [12], Арндта Н. [2], Праксенталера Б. [15].

Мета дослідження – показати розвиток сировинної бази цукрової промисловості в Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в умовах державного регулювання розвитку цієї галузі.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. забезпечення цукробурякових заводів сировиною здійснювалося з кількох джерел. По-перше, із власних при заводських буряко-сіючих господарств; по-друге, за рахунок посівів підприємців, які сіяли буряки на власних, або орендованих землях; по-третє, буряк постачали селянські господарства. У літературі та джерелах дореволюційної епохи постачальників буряка на заводи називали плантаторами, інколи ж плантаторами називали тільки підприємців, а селян – постачальників цукрового буряка виділяли в окрему групу. Систематизовані дані про посівні площі буряка з розподілом їх на заводські, плантаторські та селянські з'явилися тільки з 1904/1905 р. Ці дані збиралися конторою Всеросійського товариства цукро заводчиків.

Безупинність зросту посівної площі на протязі 1894 – 1914 рр. показує, що територія України ще не була повністю охоплена цукровою промисловістю, для неї ще відкривалися широкі горизонти. Особливо великі перспективи у цьому відношенні мали лівобережні губернії, зокрема Полтавщина, де за 1894 – 1916 рр. посіви зросли з 2,7 тис. дес. до 36,6 тис., або в 13,6 разів. Але, не зважаючи на такий зріст, посіви буряка на Полтавщині охоплювали за даними сільськогосподарського перепису 1916 р. ледве 1,44% площі всіх посівних площ, тоді як у сусідній і подібній по кліматичним умовам Київщині – 9,94%. Не вичерпали своїх можливостей відносно зростання посівів цукристих і Харківщина, де вони складали 3,8% посівної площі губернії, і Чернігівщина, де відповідний показник складав 2,18% [21].

Розвиток цукрової промисловості, прибутковість цієї галузі, притягали сюди нові капітали, виробництво цукру невинно зростало і цукровим заводам вже не вистачало сировини з власних при заводських господарств. З кожним роком зростала потреба у набутті цукросировини поза межами власного господарства. Відволікати капітал від цукровиробництва, де був швидкий обіг капіталу і забезпечувалися великі прибутки, на купівлю земель для при заводських господарств було не так вигідно, як купувати буряки у плантаторів. А з огляду на загострення аграрного питання в Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і селянський рух, особливо в 1905 – 1907 рр., чимало цукро заводчиків остерігалось набувати додаткову земельну власність. Тому все більше заводи практикували контактацію плантаторського буряка, який починає займати в

Лівобережжі все більше значення у постачанні заводів сировиною, Так у 1904 р., плантаторський буряк займав 28,8% посівний площ під культурою в Лівобережжі і до 1913 р. його питома вага невпинно зростала (у 1912 р. – 36,3 %). Потім, у роки Першої світової війни, на ці процеси наклала відбиток війна, господарська кон'юнктура змінилася і питома вага плантаторських посівів зменшилася у 1916 р. до 19,8% . Але у мирні довоєнні часи тенденція до зменшення питомої ваги заводських посівів і відповідно збільшення питомої ваги позазаводських посівів проявилася цілком чітко. Це явище спостерігалось по всіх лівобережних губерніях: на Полтавщині у 1904 р. плантаторські посіви становили 37,9% площ, а у 1912 р. – 45,9%; на Харківщині 20,1 і 36,7%; на Чернігівщині 50,5 і 58,1% .

Боротьба між заводчиками за плантаторський буряк змушувала їх вдаватися до угод між собою, щоб по можливості уникнути конкуренції. Прикладом такої угоди є протокол наради учасників згоди по контрактації плантаторського буряка для потреб цукробурякових заводів, в якій прийняли участь спадкоємці фірми П.І. Харитоненка, товариства «Л.С.Кеніга і спадкоємців», фірми братів В.І. Суханових і товариства Стрілківського цукробурякового заводу, що відбулася в Сумах 30 жовтня 1914 р.

Загальна площа цукробурякових плантацій, які збиралися законтрактувати, становила 14250 дес., яку поділили так: для заводів Харитоненка 7500 дес., для заводів Кеніга – 3500 дес., для Низівського заводу братів Суханових 3000 дес., і для товариства Стрілківського цукробурякового заводу – 250 дес. Контрастуючі фірми зобов'язувалися не законтрактувати буряк поза межами визначених для кожного учасника району, дотримуватися встановленого на буряк рівня цін тощо. З документу видно, що подібні угоди заключалися цими фірмами і в попередні роки [17].

Після 1861 р., а особливо після революції 1905 – 1907 рр. зменшення питомої ваги поміщицького (дворянського) землеволодіння, як основної сировинної бази цукрової промисловості, йшло такими швидкими темпами, що за найближчих часів мусило постати на порядок денний питання про зміну основних постачальників цукрової сировини для заводів. Так, за час від 1861 до 1917 р. дворянське землеволодіння на Полтавщині скоротилося на 58% , на Харківщині на 62% , на Чернігівщині на 63% , а по Україні в цілому на 47% [14,3,20]. Цей неухильний процес еволюції землеволодіння утворював сприятливі умови для поширення селянських посівів буряків. Адже після вичерпання земельних ресурсів приватновласницьких великих поміщицьких маєтків постачальниками цукрових буряків могли бути тільки селянські господарства. Само собою зрозуміло, що питома вага селянського бурякосіяння повинна була бути вищою там, де густіша мережа цукрозаводів. Так, на Правобережжі, де цукрових заводів було втричі більше ніж в Лівобережжі, питома вага селянських посівів була в 1904 р. 14,5 % , а в Лівобережжі – 9,6% .

Таким чином, еволюція у постачанні цукрової промисловості сировиною відбувалася в такому напрямку: спочатку вирощування цукрового буряка і його переробіток замикалися в межах одного і того ж великого призаводського господарства. На другому етапі відбувалося поступове скорочення питомої ваги заводського бурякосіяння і заміна його плантаціями буряка в окремих від заводу, але теж великих господарствах. І, нарешті, на третьому етапі у справу постачання заводів цукровими буряками втручаються селянські господарства і питома вага селянських посівів невпинно збільшується, витісняючи заводські і великоплантаторські посіви. Так, у 1904 р. в Лівобережжі структура бурякових посівів була така: заводські – 61,6%; плантаторські т 28,8% і селянських – 9,6% . Тобто, питома вага заводських посівів була найбільшою, селянських – найменшою.

У 1914 р. ситуація була іншою: заводські посіви склали 48,3%, плантаторські – 23,1%, селянські – 28,4%. Питома вага селянських посівів за 10 років зросла майже втричі, плантаторських посівів зменшилася на одну п'яту, заводських посівів стало менше майже на одну п'яту частину. Цю прогресивну для селянського господарства еволюцію загальмувала Перша світова війна і обірвала революція 1917 р. Найбільше зросла за 1904 – 1914 рр. питома вага селянських посівів буряка на Харківщині: з 8,3% до 36,7%. Це і не дивно – Харківщина була головним осередком цукропромисловості в Лівобережжі. На другому місці стояла Чернігівщина (16% в 1904 р. і 128,2% у 1914 р.). На останньому місці – Полтавщина (1,6% в 1904 р. і 9,2% в 1914 р.). Але щодо темпів приросту селянських посівів буряка, то Полтавщина займала перше місце в Лівобережжі (збільшення і шість разів за десять років). І це явище цілком зрозуміле: у губернії, окрім Костянтинівградського повіту, переважали середні і дрібні поміщицькі маєтки, на земельні угіддя яких не могли розраховувати нові цукрові заводи, побудовані в 1904 – 1914 рр. Отже, ставка, з огляду на перспективу розвитку галузі, робилася на селянські посіви буряка.

Заводчики не залишали поза своєю увагою селянські посіви буряка. Вони намагалися взяти під свій контроль ці посіви шляхом широкого застосування системи авансів або задатків під майбутні посіви. Заводчикам це було вигідно з огляду на зростаючу конкуренцію між заводами за сировину; тиску великих постачальників буряка (плантаторів) у питанні плати за буряк. Селяни виступали конкурентами великим постачальникам, збивали їх ціну і це було на користь цукрозаводчикам. Під час посіву заводоуправління забезпечували селян насінням буряка, розплачувалися за даний буряк не лише грошми, а й видавали жом та мелясу – дешеві та калорійні корми для селянської худоби.

Аналіз структури польових посівів різних посівних груп селян виявив, що вирощування тої або іншої сільськогосподарської культури в селянському господарстві України, а отже і Лівобережжя, визначався кількома факторами. Передусім, ставилося завдання забезпечити натурально-споживчі потреби родини. Особливо помітний цей мотив у малопосівних господарствах. Лише після задоволення натуральних потреб селяни звертали увагу на ринкові культури. Саме тому і в найбільших селянських господарствах натурально-споживчі культури не зникали, їх сіяли стільки, щоб задовольнити потреби сім'ї. В той же час аналіз показав, що трудомісткість вирощування певної культури серйозно впливала на поширення її посівів.

Значною перепоною у справі залучення селянських господарств до посіву буряків була дуже низька розцінка останніх. Селяни, під тиском гострої потреби в авансах, майже завжди продавали буряки заводу по вкрай не вигідній для себе ціні. Селянські буряки завжди оцінювалися нижче плантаторських. Мотивувалося це явище заводоуправліннями тим, що буцімто селянські буряки мали нижчу цукристість, більшу за-смиченість і т. п. Окрім того, при прийманні буряка на заводах набуло поширення звичайнісіньке шахрайство, обрахунки селян на заводських приймальних пунктах тощо. Не дивно, що ті заводи, котрі особливо безсовісно експлуатували селянських здавачів буряка, об'єктивно гальмували поширення селянських посівів. За таких умов селяни вважали для себе за краще найматися на обробіток плантаторських посівів, ніж вирощувати буряк у себе у господарстві [11].

Але життя не стояло на місці. Для боротьби з несправедливими умовами контракти посівів буряка і здирицтвом при прийманні коренів на завод, низькими заготівельними цінами на буряк селянські господарства на початку ХХ ст. почали об'єднувати у збутові бурякові кооперативи [9].

Ініціативу у справі кооперування поставки селянського буряка на цукрозаводи взяла у свої руки кредитна кооперація. Так як селянські посіви буряка були дуже дрібні (по 0,25 – 0,5 дес. на двір), то цукрозаводам було досить складно вести справи і підписувати контракти із сотнями і тисячами дрібних господарств. Єдиним виходом із цього становища було кооперування селян, їх об'єднання у товариства та гуртки. На початку ХХ ст. це було сезонне кооперування, що мало примітивні форми, безстатутне, а інколи і зовсім не оформлене. Але воно все ж підвищувало акуратність у виконанні угод з цукрозаводами, підвищувало здатність селян-здатчиків буряка чинити опір кабальним формам експлуатації, значно полегшувало та спрощувало розрахунки із заводами, усувало посередників між селянами і цукровими підприємствами.

Бурякосіючі кооперативи об'єднували, як правило, невелике число селянських господарств, в середньому 15 – 20 дворів в одному кооперативі. Зрозуміло, що таке об'єднання мало незначну площу (пересічно 30–40 дес. посіву на кооператив) [9, с. 9]. Але зустрічалися і великі кооперативні об'єднання. Так, Боромлянське кредитне товариство Охтирського повіту на Харківщині законтрактувало в 1911 р. 1200 дес. посіву цукрових буряків [22]. Мало-Історопський цукровий завод Лебединського повіту Харківської губернії в 1911 р. заключив контракт на поставку буряка з селянськими кредитними товариствами з площі 1625 дес., а в 1913 р. вже з площі 3200 дес. Всього на завод поставили буряк з 6330 дес. Отже, більше половини припадало на кооперативні посіви [27]. Але в цілому в Україні, зокрема і в Лівобережжі, бурякова кооперація робила тільки перші кроки, її економічне значення було ще доволі слабке.

Важливим показником рівні агрокультури бурякосіючого господарства була врожайність цукристих. Більш-менш достовірні дані про врожаї та кількість зібраного цукрового буряка в країні є тільки з 1881/1882 господарського року. Це дані акцизного відомства [18]. Але лише з 1904/1905 р. є систематичні відомості про врожаї заводські, плантаторські та селянські. У дореволюційній агрономічній науці вважалося, що врожай буряків у 750 пудів з десятини поганий. 1200 пудів – середній, а 2750 пудів – добрий [23].

Врожай цукрового буряка в Російській імперії, порівняно з врожаєм у країнах Західної Європи, був значно нижчим, Так пересічно за 1881 – 1912 рр. врожай у Російській імперії коливався у межах 798 – 1310 пудів з десятини (пересічно 973 пуди), тоді як у західноєвропейських країнах він становив понад 2000 пудів. Але в передових господарствах Лівобережжя, таких як Тростянецький маєток Л.Є.Кеніга, що в Охтирському повіті на Харківщині, середньорічний врожай за 1867 – 1910 рр. складав 1416 пудів з десятини, а в Гутянському маєтку Л.Є.Кеніга, що в Богодухівському повіті на Харківщині – 1283 пуди [19].

В Лівобережжі пересічна врожайність заводських і плантаторських буряків за 1904 – 1909 рр. складала 1121 пудів з десятини, а за 1910 – 1914 рр. – 1180 пудів, тобто була вищою ніж в цілому по країні і, зокрема, вищою ніж на Правобережжі. В роки Першої світової війни культура цукрового буряка підупала і врожайність за 1915 – 1917 рр. знизилася у заводських і плантаторських сівачів до 1162 пудів з десятини.

Ще один показник, що дуже впливав на вихід цукру з буряка – це якість буряка, його цукристість. Як зазначив один із провідних спеціалістів у галузі цукрової промисловості на початку ХХ ст. професор Харківського технологічного інституту М.Д. Зуєв, *“найголовніша умова, яка забезпечує успіх будь-якого виробництва, полягає у тому, щоб сировина, яка постунала на завод у переробку, була якомога кращої якості і коштувала порівняно дешево, так як від цього залежить якість кінцевого продукту і*

менша його собівартість” [26]. Стан цукрового виробництва значною мірою характеризується виходом цукру, вираженого у відсотках від ваги цукру до буряка.

На початку ХХ ст. у зразкових господарствах Л.Є Кеніга у Тростянецькому маєтку Охтирського повіту на Харківщині часто бували роки, коли буряк пересічно містив до 20% цукру. Для порівняння, кращі західноєвропейські сорти Вильторена або Кнауера давали буряк з цукристістю 20–24% [28]. Поруч із загальним ростом цукробурякового господарства поліпшувалась якість вирощеного буряка. Так, у 1894/1895 р. цукристість буряків в Лівобережжі становила 9,2%. Це означало низьку якість вирощених коренів. За наступні майже двадцять років цукристість буряків поступово зростала і досягла в 1911/1912 р. 14,9%, тобто це вже були буряки середньої якості. [24; 23 с. 171]. Це був найкращий показник у порівнянні з іншими бурякосіючими регіонами Російської імперії. Для порівняння, цукристість буряка в 1912 р. становила: у Німеччині – 14,6%, у Австро-Угорщині – 13,4%, у Франції – 13,0% [7]. Тобто, по якості вирощених буряків Україна не поступалася західноєвропейським країнам, а в останні роки перед першою світовою війною навіть почала випереджати їх. Звичайно, ці успіхи само собою не прийшли.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вітчизняна агрономічна наука дуже плідно працювала над поліпшенням якості і збільшенням врожайності цукрового буряка. Правило, встановлене відомим цукрозаводчиком і фундатором цукрової промисловості в Росії і зокрема в Україні графом Бобринським: *“Поля під буряк обробляли так, щоб на них було видно слід малої пташки”*, мало велике значення для успіхів бурякосіючого господарства [18].

Загалом сировинна база цукрової промисловості регіону в цілому забезпечувала потреби заводів у буряках, невпинно зростала питома вага селянських посівів буряка, зародилася селянська бурякосіюча кооперація. Повільно, але неухильно, зростала врожайність цукрових коренів, поліпшувалась якість. Лівобережжя на початку ХХ ст. ще далеко не вичерпало своїх можливостей у плані розширення матеріально-технічної бази цукрової промисловості і швидко наздоганяло Правобережжя по цьому показнику.

Джерела та література

1. Абалкин Л.И. (1997). Предпринимательство и предприниматели России: От истоков до начала XX века, Москва: РОССПЭН, 344 с.
2. Arndt N. (1994). Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick, Würzburg: Kraft Verlag, 96 s.
3. Бюллетень губстатбюро Черниговщини. (1923), Чернигов, № 3–4.
4. Хорькова Е.П. (1980). История предпринимательства и меценатства в России, Москва: ПРИОР, 496 с.
5. Jezierski A. (1984). Problemy rozwoju gospodarczego ziem polskich w XIX I XX w., Warszawa: Książka i Wiedza, 294 s.
6. Калініченко В.В. (2006). Історія українського селянства, Київ: Наукова думка, Т. 2, 653 с.
7. Корхов А.П. (1921). Тростниковый и свекловичный сахар в мировом производстве и перспективы развития сахарной промышленности Украины – великороссии, Сумы.
8. Lukawski Z. (1978). Polskaw Rosji 1863–1914, Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk: Zakład Narodowyim. Ossolińskich, 229 s.
9. Марголин Д.М. (1913). Культура сахарной свеклы у крестьян. Записки по свеклосахарной промышленности Киевского отделения Императорского Русского технического общества, Киев, Т. 43.
10. Марочко В.І. (1995). Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.), Київ: Ін-т історії України НАН України, 217 с.
11. Нестеров А.Ф. (1920). К земельному вопросу в сахарной промышленности. Вісник цукрової промисловості, Київ, № 1, 22–23.

12. Nickel S. (1935). *Die Deutschen in Wolhynien*, Kiev – Charkow: Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR, 125 s.
13. Пакульский Н.А. (1900). *Описание Ново-Быковского свеклосахарного завода Козелецкого уезда Черниговской губернии*, Киев.
14. *Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год*. (1917), Полтава.
15. Praxenthaler B. (1995). *Anten- bestande ber Wolhyniendeutschen im Gebietsarchiv Schitomir*, Munchen: Osteuropa Institut, 101 s.
16. Раковський Л.Е. *Цукрова промисловість України в 60–90-і роки XIX ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук*. Київ, 18 с.
17. *Державний архів Сумської області*, ф. 235, оп. 1, спр.122, арк. 8–27.
18. Толпыгин М.А. (1894). *Сахарная промышленность от основания до настоящего времени*, Киев, с. 20-21.
19. Толпыгин М.А. (1914). *Обзор сахарной промышленности в России за истекшее производство сахароварения 1912/13 года и частично за текущее производство 1913/14 года*, Киев.
20. *Сельское хозяйство Украины: статистический сборник*. (1923). Харьков.
21. *Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г.* (1916). Петроград, Вып. I: Европейская Россия: поездные, погубернские и порайонные итоги.
22. Воблій К.Г. (1923). *Кооперация в свеклосахарной промышленности*. Вісник цукрової промисловості, Київ, № 11–12.
23. Воблій К.Г. (1925). *Економічна географія України*, Київ, 1925.
24. Волохов Л.Ф. (1913). *Сахарная промышленность России в цифрах*, Киев, 46–47.
25. Заец А.С. (1998). *Рынок сахара: проблемы теории и практики*, Київ, 73–75.
26. Зуев М.Д. (1923). *Сахар и его производство*, Харьков.
27. *Описание Харьково-Романовского (Мало-Исторопского) свеклосахарного завода и имения*. (1913), Киев.
28. *Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности*. (1922), Киев, Вып. 1.

References

1. Abalkyn L.Y. (1997). *Predprynimatelstvo u predprynimatel'nykh Rossii: Ot ystokov do nachala XX veka*, Moskva: ROSSPƏN, 344 s.
2. Arndt N. (1994). *Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick*, Wiirzburg: Kraft Verlag, 96 s.
3. *Byulleten gubstatbyuro Chernigovshchiny*. (1923). Chernigov. № 3–4.
4. Khorkova E.P. (1980). *Istoriya predprinimatelstva i metsenatstva v Rossii*. Moskva: PRIOR. 496 s.
5. Jezierski A. (1984). *Problemy rozwoju gospodarczego ziem polskich w XIX i XX w.*, Warszawa: Książka i Wiedza, 294 s.
6. Kalinichenko V.V. (2006). *Istoriia ukrainskoho selianstva*, Kyiv: Naukova dumka, T. 2, 653 s.
7. Korkhov A.P. (1921). *Trostonikovyy i sveklovichnyy sakhar v mirovom proizvodstve i perspektivy razvitiya sakharnoy promyshlennosti Ukrainy – Velikorossii*. Sumy.
8. Lukawski Z. (1978). *Polskaw Rosji 1863-1914*, Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk: Zakład Narodowyim. Ossolińskich, 229 s.
9. Margolin D.M. (1913). *Kultura sakharnoy svekly u krestian. Zapiski po sveklosakharnoy promyshlennosti Kiyevskogo otdeleniya Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva*. Kiyev. T. 43.
10. Marochko V.I. (1995). *Ukrainska selianska kooperatsiia: Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861–1929 rr.)*, Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 217 s.
11. Nesterov A.F. (1920). *K zemelnomu voprosu v sakharnoy promyshlennosti*. Visnik tsukrovoi promyslovosti. Kiiv. № 1. 22–23.
12. Nickel S. (1935). *Die Deutschen in Wolhynien*, Kiev – Charkow: Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR, 125 s.
13. Pakulskiy N.A. (1900). *Opisaniye Novo-Bykovskogo sveklosakharnogo zavoda Kozeletskogo uyezda Chernigovskoy gubernii*. Kiyev.
14. *Statisticheskiy spravochnik po Poltavskoy gubernii na 1917 god*. (1917). Poltava.
15. Praxenthaler B. (1995). *Anten- bestande ber Wolhyniendeutschen im Gebietsarchiv Schitomir*, Munchen: Osteuropa Institut, 101 s.
16. *Rakovskiy L.E. Tsukrova promyslovist Ukrainy v 60–90-i roky XIX st.: avtoref. dys. ... dokt. ist. nauk*. Kyiv, 18 s.

17. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti, f. 235, op. 1, spr.122, ark. 8–27.
18. Tolpygin M.A. (1894). Sakharnaya promyshlennost ot osnovaniya do nastoyashchego vremeni. Kiyev. s. 20–21.
19. Tolpygin M.A. (1914). Obzor sakharnoy promyshlennosti v Rossii za istekshye proizvodstvo sakharovareniya 1912/13 goda i chastichno za tekushcheye proizvodstvo 1913/14 goda. Kiyev.
20. Selskoye khozyaystvo Ukrainy: statisticheskiy sbornik. (1923). Kharkov.
21. Predvaritelnyye itogi Vserossiyskoy selskokhozyaystvennoy perepisi 1916 g. (1916). Petrograd. Vyp. I: Evropeyskaya Rossiya: pouyezdnyye. pogubernskiye i porayonnyye itogi.
22. Vobliy K.G. (1923). Kooperatsiya v sveklosakharnoy promyshlennosti. Visnik tsukrovoi promislovosti. Kiiiv. № 11–12.
23. Vobliy K.G. (1925). Ekonomichna geografiya Ukraini. Kiiiv. 1925.
24. Volokhov L.F. (1913). Sakharnaya promyshlennost Rossii v tsifrakh. Kiyev. 46–47.
25. Zayets A.S. (1998). Rynok sakhara: problemy teorii i praktiki. Kiiiv. 73–75.
26. Zuyev M.D. (1923). Sakhar i ego proizvodstvo. Kharkov.
27. Opisanije Kharkovo-Romanovskogo (Malo-Istorspnskogo) sveklosakharnogo zavoda i imeniya. (1913). Kiyev.
28. Ocherki i materialy po istorii rabocheho voprosa v sakharnoy promyshlennosti. (1922). Kiyev. Vyp. 1

Valentyna Olyanych

THE RAW MATERIAL BASE OF SUGAR INDUSTRY ON THE LEFT BANK OF UKRAINE IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY.

The solution of current and future socio-economic problems in Ukraine is inextricably linked with radical transformations in the Ukrainian economy, when the administrative and command system was replaced by the market economy. Monopolism and lack of initiative, cost and mismanagement, disregard for the interests of consumers have changed to private property, competition of independent producers, a developed finance system and powerful incentives for personal and collective interest.

Sugar production is extremely useful for the national economy. Not by chance in the late XIX–early XX century sugar was called "white gold" of Ukraine, and the sugar industry—the axis around which revolved the whole economic life of Ukraine, including the Left Bank, revolved.

In the late XIX – early XX century provision of sugar beet plants with raw materials was carried out from several sources. First, from our own factory sugar beet farms; secondly, due to crop of entrepreneurs who sowed the beets on their own or rented lands; thirdly, beet supplied of the farm. Systematic data on the acreage of beets with their distribution to the factory, plantations and peasant appeared only with 1904/1905. These data were collected by Bureau of all-Russian society of sugar manufacturers.

The evolution in the supply of raw materials to the sugar industry took place in this direction: at first, the cultivation of sugar beet and its processing were closed within the same large-scale factory farm. At the second stage, there was a gradual reduction in the proportion of factory beet and its replacement by beet plantations in some of the plant, but also large farms. And finally, the third stage in the case of the supply of sugar beet plants are given farms and percentage of peasant crops has been steadily increasing, slowly displacing factory and large plantations crops. So, in 1904 on the Left Bank the structure of beet crops was as follows: factory—61,6%; planters t 28,8% and peasants—9,6%. That is, the share of factory crops was the largest, peasant – the smallest.

Analysis of the structure of crops of various field sowing groups of peasants found that the cultivation of a crop in the peasant economy of Ukraine, and hence the left Bank, was determined by several factors. First of all, the task was to ensure the natural and consumer needs of the family. This motive is especially noticeable in small-scale farms. Only after meeting the natural needs of farmers paid attention to market culture. That is why in large farms natural consumer culture is not lost, they sowed so much to meet the needs of the family. At the same time, the analysis showed that the complexity of growing a certain culture seriously affected the spread of its crops. In the late XIX–early XX century domestic agronomic science has worked very productively to improve the quality and increase the yield of sugar beet. The rule established by a well-known sugar producer and the founder of the sugar industry in Russia and in particular in Ukraine are counted on Bobrynskyi: "the Fields for beets were treated so that they could see the trace of a small bird", was of great importance for the success of beet farming.

In general, the raw material base of the sugar industry of the region as a whole provided the needs of plants for beets, the share of peasant beet crops steadily increased, the peasant beet-growing cooperation was born. Slowly, but steadily increased the yield of sugar roots, improved quality. The Left Bank at the beginning of the XX century is still far from exhausted its possibilities in terms of expanding the material-technical base of the sugar industry and is quickly catching up with the Right Bank by this measure.

Key words: sugar industry, raw material base, sugar beet, sugar.

УДК 94(477.53)“XIX - XX”:63(06)(051)

Якименко Микола

доктор історичних наук, професор,
Полтавська державна аграрна академія,
mikola.yakimenko@pdaa.edu.ua
ORCID: 0000-0003-3484-0764

«ЖУРНАЛИ ПОЛТАВСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ ПОЛТАВЩИНИ НА РУБЕЖІ ХІХ–ХХ СТ.

Стаття присвячена аналізу «Журналів Полтавського сільськогосподарського товариства» з точки зору характеристики їх як джерела вивчення шляхів і методів, за допомогою яких ця громадська організація робила свій внесок у модернізацію рослинництва і тваринництва, результатом чого стало помітне зростання урожайності основних зернових культур, покращення якості великої рогатої худоби, коней, овець, свиней та інших тварин, включаючи домашню птицю. Основними методами пропаганди найновіших досягнень тогочасної науки і техніки було використання різноманітних освітніх заходів у школах та на дослідних полях, а також у процесі організації сільськогосподарських виставок. Не останню роль у позитивних результатах модернізації виробничих процесів на основі застосування новітніх знарядь праці у землеробстві та поліпшенні якості сільськогосподарських тварин відіграла активна участь у діяльності товариства видатних вітчизняних вчених, відомих свого часу теоретиків і практиків аграрного сектору економіки країни.

Ключові слова: Полтавщина, сільськогосподарське товариство, рослинництво, тваринництво, модернізація.

Після скасування кріпосного права та інших реформ 60-70-х років ХІХ ст., на тернах колишньої Російської імперії суттєво прискорилися модернізаційні процеси в усіх сферах суспільного життя, включаючи, звичайно, і аграрний сектор економіки підросійської України. Саме оновлення матеріальної бази сільськогосподарських товаровиробників та використання як власного, так і зарубіжного передового досвіду і досягнень тогочасної аграрної науки, дозволили, врешті-решт, забезпечити конкурентоздатність вітчизняної продукції сільського господарства як на внутрішньому, так і на зовнішніх аграрних ринках. З цієї точки зору вивчення і застосування на практиці в сучасних українських реаліях вітчизняного досвіду щодо форм і методів модернізації рослинництва і тваринництва, має важливе значення для подальшої інтеграції України в систему координат Європейського союзу. Свого часу помітну, якщо не сказати ключову, роль у розвитку сільського господарства як Російської імперії загалом, так і окремих її регіонів, зокрема, відіграли сільськогосподарські товариства, включаючи і найвідоміше з них – Полтавське.

Якщо не брати до уваги дожовтневий період, коли з історії Полтавського товариства було опубліковано кілька ґрунтовних досліджень, у радянський період через відомі ідеологічні причини дана тематика практично не досліджувалась. Усунення після 1991 р. ідеологічного диктату КІРС у поєднанні з проголошенням ринкової економіки основним принципом виробничих відносин, дало можливість суспільствознавцям звернути увагу на так звані «білі плями» вітчизняної історії, до числа яких належала, зокрема, і діяльність сільськогосподарських товариств. Одним з перших дослідників відповідної тематики у наш час став Андрій Пан-

телеймоненко, який у 1994 р. захистив дисертацію, присвячену саме діяльності сільськогосподарських товариств в Україні другої половини XIX – початку XX ст. [7] Та найповнішим дослідженням вищезгаданого товариства є усі підстави вважати монографію В. Самородова та С. Кигим [14]. Як бачимо, скаржитися на відсутність інформації про діяльність даного товариства жодних підстав немає. На цьому тлі досить дивним видається твердження дослідниці М. Лисенко про те, що станом на 2015 р. в історичній літературі «недостатньо розкриваються основні аспекти діяльності сільськогосподарських товариств». На її думку «поза увагою дослідників залишилася низка питань...», серед яких авторка називає «*еволюцію діяльності Полтавського сільськогосподарського товариства та ін.*» [5, с.41]. Щоб прослідкувати щойно згадану «еволюцію» слід звернутись до відповідних джерел, якими є «Журнали» засідань «Полтавського товариства сільського господарства», що у 2015 р. були опубліковані з ініціативи директора Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН В.А. Вергунова [8-12]. Аналіз «Журналів» з точки зору впливу товариства на модернізацію рослинництва і тваринництва Полтавщини, є метою публікації.

Найосвіченіші теоретики і практики вітчизняного сільськогосподарського виробництва необхідність модернізації виробничих процесів почали усвідомлювати ще наприкінці XVIII ст., коли було створена «Вольное экономическое общество». Відомо, що ще у 1856 р. велика княгиня Олена Павлівна Романова просила імператора дозволу на створення «особливого товариства землевласників Полтавської губернії» для обговорення основних принципів скасування кріпосного права. Тоді ж саме ця особа звернулася до князя Л.Кочубея з пропозицією організувати сільськогосподарське товариство у полтавському регіоні. У травні 1864 р. статут такого товариства було затверджено, а 29 вересня 1865 р. воно вже розпочало свою роботу [3, с.873]. На першому етапі своєї діяльності (1865-1867 рр.) товариство зосередило основну свою увагу на виданні першого на території Полтавщини науково-практичного за своїм змістом землеробського журналу під назвою: «Сельськохозяйственный сборник» [17]. Через відсутність належного розуміння місцевого дворянства та від'їздом у 1869 р. президента товариства Л.В. Кочубея на лікування до Франції, діяльність товариства завмерла майже на десятиліття. Проте загострення кризових явищ у сфері сільськогосподарського виробництва примусили великих землевласників знову звернутись до наукових основ рослинництва і тваринництва, які, власне, і пропагувало товариство на сторінках вищезгаданого журналу. У пошуках розв'язання нагальних проблем насамперед поміщицького землеволодіння, 5 серпня 1878 р. Полтавське сільськогосподарське товариство відновило свою діяльність, яка, згідно досліджень В. Самородова та С. Кигим, продовжувалась до 1920 р. Після відновлення роботи товариства наприкінці 70-х років XIX ст. на одному із засідань було затверджено основні напрямки його діяльності на найближчий період. Було сформульовано п'ять найважливіших, з точки зору членів товариства, проблем: 1) як протидіяти засухам?; 2) що приносить максимальний прибуток: озима чи ярова пшениця?; 3) угноєння чорнозему: розкіш чи необхідність?; 4) як облаштувати ферму для проведення дослідів з використання органічних добрив?; 5) чи задовольняє потреби сільськогосподарського товаровиробника сіра українська худоба?[10, с.25]. На думку членів товариства першим кроком до з'ясування потенційних можливостей Полтавської губернії у справі підвищення ефективності аграрного сектору економіки краю повинні бути губернські, повітові і сільські виставки кращих зразків рослинництва, знарядь праці та досягнень у галузі тваринництва. Не випадково ж, що вже на другий рік після відновлення у 1878 р. діяльності товариства у Полтаві з дозволу уряду було організовано таку виставку. Про те, що це була загальнодержавна подія, свідчать нагороди переможців у вигляді золотих, срібних та бронзових медалей, а також похвальні грамоти, які прибули до Полтави

від Міністерства державних маєтностей, Московського товариства сільських господарів, від Ради товариства сільського господарства Південної Росії (м. Одеса), Імператорського вільного економічного товариства та Петербурзьких зборів сільських господарів [10, с.32]. У 1882 р. Полтавське товариство організувало три виставки (Кременчук, Костянтиноград і Решетилівка), на яких було показано 191 предмет по рослинництву; 161 – городництву і садівництву; 21 – тваринництву; 89 – бджільництву; 105 – технічних культур і 237 – землеробських знарядь праці [10, с.250]. Наступного, 1883 р., було організовано чергову губернську виставку у Полтаві, а у 1885 р. товариство організувало сільськогосподарські виставки у Кобеляках, Чутотовому, Хоролі, Зінкові та Прилуках [7, с.229]. У 1889 р. Полтавське сільськогосподарське товариство розробило цілу програму різноманітних за своїм змістом виставок.

Особливістю Полтавського сільськогосподарського товариства було те, що воно не обмежувалось використанням досвіду сторонніх осіб, установ та організацій, заснувавши по губернії цілу низку дослідних полів, ділянок, садів і ферм, а також пунктів по вдосконаленню тваринництва, бджільництва, та птахівництва. Найпомітніше місце у цьому плані посідає, звичайно, Полтавське дослідне поле, діяльність якого в існуючій літературі висвітлена досить повно.

Іншим важливим напрямом інтенсифікації сільськогосподарського виробництва Полтавське товариство вважало сприяння розвитку освіти за допомогою різноманітних за своїм профілем сільськогосподарських шкіл. Так, наприкінці XIX ст. виникли Жабківська (1891 р.), Лубенська (1891 р.), Золотоніська (1898 р.), Андріївська (1897 р.) та Костянтиноградська (1904 р.) сільськогосподарські школи, а також Великопавлівське початкове сільське училище (1911 р.). Окремо слід сказати про Полтавську школу садівництва і городництва, яку автор цих рядків вважає попередником аграрної академії. Рішення про відкриття такої школи в околицях Полтави сільськогосподарське товариство ухвалило 6 грудня 1889 р. [8, с.164]. На облаштування цієї освітньої установи земство, починаючи з 1888 р., щороку виділяло по 5 тис. руб., що дало змогу станом на 1891 р. зібрати 20 тис. руб., тобто достатню суму для купівлі потрібної школі ділянки землі площею понад 10 десятин. Коли питання зі школою садівництва і городництва було вирішено у відповідних урядових кабінетах, Полтавське товариство вважало за потрібне зробити наступний крок, який полягав у відкритті у Полтаві "вищого аграрного навчального закладу". 1 червня 1894 р. на чергових зборах товариства було заслухано відповідну доповідь члена товариства, завідувача статистичним бюро Полтавського губернського земства Н. Кулябко-Корецького. Визначаючи Полтаву у якості бажаного місцезнаходження майбутнього вищого агрономічного навчального закладу, автор доповіді вказував на її переваги перед такими містами, як Кременчук, Ніжин, Курськ, Вороніж, Катеринослав та Чернігів. Сутність цієї переваги на думку Кулябко-Корецького, полягала у тому, що Полтава знаходиться «у місцевості, з майже виключно землеробської культурою, яка є дуже різноманітною» [4, с.10]. Проте царський уряд не підтримав пропозицію полтавців щодо відкриття вищого агрономічного навчального закладу через таку формальну причину, як відсутність відповідного приміщення. Тоді полтавці запропонували відкрити згаданий навчальний заклад у Ромнах, де були наявні готові зручні будинки [14, с.1037]. На цей раз від Міністерства землеробства взагалі не було ніякої відповіді. Уряд Петра Столипіна також не підтримав полтавців у такій важливій справі, як вища сільськогосподарська освіта [12, арк. 27]. В існуючих найновіших дослідженнях, здійснених вітчизняними агрономами, немає відповіді щодо причин негативного відношення царського уряду до організації вищих навчальних закладів на території України. Між тим усе стає зрозумілим, коли згадати про відповідь Єкатери́ни ІІ на клопотання гетьмана України Кирила Розумовського 1867 р. щодо відкриття у Батурині університету: «*Колониальним народам, – писала вона, – университеты имеют запрещается*» [1].

Окрім виставок, функціонування дослідного поля, відкриття і забезпечення роботи сільськогосподарських шкіл, у «Журналах» Полтавського товариства сільського господарства міститься також інформація про створення періодичного органу, за допомогою якого можна було б розповсюджувати новітні ідеї як теоретичного так і практичного характеру у найвіддаленіші регіони тогочасної держави, адже публікація «Журналів» товариства мала обмежене коло читачів. Після тривалих дискусій в лютому 1896 р. загальні збори Полтавського товариства сільського господарства ухвалили рішення просити Міністерство внутрішніх справ дозволити товариству видавати «щотижневу сільськогосподарську газету без попередньої цензури» [8, с.166]. Практична реалізація плану видання власної газети була покладена на створену з цієї метою комісію, яка мала виробити програму газети, її кошторис та домовитись з типографією про друк. Після узгодження всіх організаційних питань у травні 1896 р. побачив світ перший номер періодичного видання під назвою: «Хуторянин. Газета, еженедельное издание». Згодом це видання змінило назву на «Еженедельный журнал», який користувався серед громадськості усе більшою і більшою популярністю. Заснувавши своє видавництво Полтавське сільськогосподарське товариство налагодило масовий випуск різнопрофільної літератури, яка, поза будь-яким сумнівом, сприяла подальшим модернізаційним процесам як у рослинництві, так і у тваринництві, переробці та експорту сільськогосподарської продукції, включаючи також і закордонні ринки. Сам за себе промовляє факт, нагородження журналу «Хуторянин» двома золотими медалями [23, с. 959].

Досить важливою з точки зору модернізації сільськогосподарського виробництва була діяльність товариства у справі поліпшення якості тваринництва. Слід відмітити, що один із засновників товариства полтавський поміщик Л. Кочубей ще у 1867 р. звертав увагу на важливість цієї справи для усєї економіки краю. Та до практичних заходів товариство приступило лише 20 серпня 1881 р., коли на загальних зборах обговорювалися питання щодо поліпшення якості решетилівської вівці за рахунок каракульських овець, яких Міністерство державних маєтностей планувало доставити у Полтаву з Середньої Азії: 4 барана і 30 маток [10, с.154]. Розподіл каракульських овець між господарствами було здійснено 20 грудня цього ж року. Згодом товариство вирішила самостійно організувати доставку з Бухари 241 каракульську вівцю, про що, зокрема, повідомлялось на загальних зборах товариства 3 липня 1888 р. [10, с.173]. Інші галузі тваринництва, як от: конярство, велика рогата худоба та свинарство, не кажучи вже про птахівництво, то вони у «Журналах» товариства не знайшли належного відображення. Мова може йти про окремі згадки про користь здійснення щеплень від чуми великої рогатої худоби [10, с.13], необхідність поліпшення якості селянського конярства [8, с.341], та забезпечення процесу обов'язкового і добровільного страхування тварин [9, с.26]. Порівняно незначна увага тваринницької галузі на загальних зборах товариства певним чином пояснюється тим, що товариство в роки століпінської аграрної реформи налагодило випуск у Полтаві ще одного свого періодичного органу під символічною назвою «Вестник южно-русского животноводства». На відміну від тваринництва з відомих причин досить активно на загальних зборах товариства розглядалося таке гостре для полтавського краю питання, як становище дрібного козацько-селянського господарства. Провідну роль у цьому відношенні відігравав член Правління товариства, козак за походженням, Віктор Василенко. Найкращим варіантом допомоги дрібному селянському господарству було б, на його думку, облаштування показової селянської ферми наступним чином: «Купити землю, збудувати хату ... з необхідними господарськими будівлями ... Після цього запросити селянську родину і надати їй можливість протягом першого року вести господарство свій розсуд, після чого, з'ясувавши усі недоліки, вимагати ведення господарства згідно вироблених наукою і прак-

тикою правил. Саме таким чином буде з'ясовано користь від раціонального ведення справи і селяни на практиці побачать різницю» [10, с.237]. Однак поміщики, яких була переважна більшість, не зацікавились даною пропозицією [11, с.241].

Журнали Полтавського сільськогосподарського товариства містять важливу для вивчення економіки нашого краю інформацію щодо ефективності функціонування окремих поміщицьких господарств. Так, на початку 1887 р. В. Василенко доповідав загальним зборам про результати свого дослідження ферми відомого полтавського поміщика П. Кочубея у селищі Згурівка Золотоніського повіту, завдання якої полягало у «виробленні для нашої місцевості типу інтенсивної системи сільського господарства, випробувати придатність тієї ж чи іншої рослини, того чи іншого землеробського знаряддя праці...» [12, с.402], а також маєтку князя Л. Кочубея у с. Жуках під Полтавою [10, с. 97-109] та маєтку одного із засновників Полтавського земельного банку А. Варшавського у с. Павлівка Костянтинградського повіту [10, с. 117-136]. Гортаючи сторінки «Журналів» Полтавського сільськогосподарського товариства з 1878 по 1910 рр. переконуємося у тому, що його члени на межі ХІХ - ХХ ст. не обійшли своєю увагою жодного важливого для економіки краю питання, більшість з яких мала безпосередній вихід на практику, тобто у більшій або меншій мірі були реалізовані з очевидною користю для усіх, хто мав безпосереднє відношення як до сільськогосподарського виробництва, так і до інших сфер суспільного життя. Не випадково ж членами товариства були такі знані особи не лише в імперії, але й далеко за її межами, як: майбутній лауреат Нобелівської премії І. Мечніков [10, с. 71], професори Д. Менделєєв [10, с. 116], А. Зайкевич [10, с. 71], Н. Скліфосовський [12, с. 107], І. Рева [9, с. 33], В. Докучаєв [9, с. 264], І. Стебут [8, с. 147] та ряд інших відомих діячів. Немає сумніву в тому, що діяльність губернського Полтавського товариства сільського господарства та аналогічних повітових і сільських громадських організацій суттєво вплинули на зростання урожайності зернових культур та якості тваринницької галузі. Так, за 1871-1875 рр., коли робота товариства на певний час завмерла, середній урожай жита на Полтавщині складав у середньому 36 пудів, тоді як у 1912-1916 рр. – 78,4, тобто ріст склав 216,7%; озимої пшениці відповідно: 26,6 пуда і 89,8 пуда (+342,2%); ярої пшениці: 23,4 пуда і 52,2 пуда (+226,1%) [15, с. 170]. Певні прогресивні зміни відбулися і в галузі тваринництва. Хоч у 1916 р. проти 1870 р. загальне поголів'я сільськогосподарських тварин дещо скоротилось (за рахунок овець), проте це зменшення не було таким вже й значним: 1870 р. – 3291 тис. проти 3048 тис. голови у 1916 р. (-7,4%). Усі інші показники тваринництва свідчили про його неухильний розвиток: коні – за 46 років ріст склав 274,6%; велика рогата худоба – +132,6%; свині – +107,4% [20, с. 195]. Натомість за даними «Історії українського селянства» у ряді інших губерній України у роки війни мало місце не зростання, а навпаки, скорочення поголів'я коней та свиней [2, с. 477].

Підбиваючи загальні підсумки вищесказаному констатуємо наступне: 1) головною метою сільськогосподарського товариства було осучаснення виробничих процесів як у рослинництві, так і у тваринництві на основі найновіших досягнень тогочасної науки і техніки; 2) досягнення поставленої мети забезпечувалось особовим складом товариства, серед яких були знані далеко за межами Полтавщини теоретики і практики сільського господарства; 3) спектр заходів членів товариства по модернізації аграрного сектору економіки краю був надзвичайно широким, охоплюючи як систему освітніх заходів за допомогою шкіл та публікації науково-популярної літератури, так і демонстрації переваг кращих зразків рослин і тварин, технології обробітку ґрунту на виставках та дослідних полях; 4) безпосереднім наслідком діяльності як загальногубернського, так і малорайонних сільськогосподарських товариств, було зростання на Полтавщині з 1871 по 1916 роки середньої врожайності основних зернових культур щонайменше у два рази та суттєве поліпшення якості сільськогосподарських тварин.

Джерела та література

1. Бушчак С. (2004). Свідки долі славного роду. Урядовий кур'єр, 30 січня.
2. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. ред. М.В. Литвин (2006), Київ, Наукова думка, Том 1, 631 с.
3. Илличевский О. (1915). Полувековая деятельность Полтавского общества сельского хозяйства. Хуторянин, №4 2, 873-875.
4. Кулябко-Корецкий Н.Г. (1895). Об устройстве в городе Полтаве высшего сельскохозяйственного учебного заведения. Журналы заседаний Полтавского с.-х. общества. За 1894 г., Полтава: Тип. Л.Фришберга, Вып. 3-4, 1-15.
5. Лисенко М.С. (2015). Полтавське товариство сільського господарства: історія і досвід (до 150 річниці). Сумська старовина, № XIVII, 41-51.
6. Отчет о деятельности Полтавского общества сельского хозяйства за 1913 год. (1916), Полтава: Электрич. тип. Д.Н. Подземского, 52+31+32 с.
7. Пантелеймоненко А.О. (1994). Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис... канд. екон. наук, Київ, 20 с.
8. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 24 січня 1888 р. по 18 серпня 1893 р.). (2015). уклад. В.А. Вергунов, Н.Ф. Гриценко, К.О. Черноколова, Н.М. Опара, Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., Вип. 2, Ч. 2, 464 с.
9. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.) (2015). уклад.: В.А. Вергунов, Н.Ф. Гриценко, Н.М. Опара, Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., Вип. 3, Ч. 1, 418 с.
10. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 14 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.) (2015). уклад.: В.А. Вергунов, Н.Ф. Гриценко, Н.М. Опара, Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., Вип. 3, Ч.2, 418 с.
11. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.) (2015). уклад. В.А. Вергунов, Н.Ф. Гриценко, К.О. Черноколова, Н.М. Опара, Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., Вип. 1, 356 с.
12. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 15 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.) (2015). уклад. В.А. Вергунов, Н.Ф. Гриценко, К.О. Черноколова, Н.М. Опара, Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., Вип. 2, Ч. 1, 492 с.
13. Російський державний історичний архів, ф. 381, оп. 47, спр. 530, Арк. 11-17.
14. Самородов В.М., Кигим С.Л. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865-1920 рр.): історія, звичаї, першопостаті (2015), Полтава: Дивосвіт, 160 с.
15. Свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства. 1895-1903. (1903), Полтава: Тип. И.Дохмана, 1291 с.
16. Сельское хозяйство Украины. ред. М.Б. Гуревич, В.М. Соловейчик, Харьков: Издат. отдел Н.К.З., 232 с.
17. Сельскохозяйственный сборник. Змеледельческий журнал, издаваемый Полтавским сельскохозяйственным обществом. (1867). ред. Ф.Гейдука, Полтава, Вып. I, 21 с.; Вып II, 49 с.; Вып. III, 25 с.; Вып. IV-V, – 64 с.; Вып. VI., 26+113 с.
18. Сосновский М. (1897). Полтавское сельскохозяйственное общество. 1865-1895 г., Полтава: Типо-литогр. Л.Фришберга, 311 с.
19. Сосновский М., Велецкий С. (1897). Очерк деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества в связи с общими условиями экономической жизни России, Полтава: Типо-литогр. Л.Фришберга, 127 с.
20. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. (1917), Полтава: Тип. т-ва Печатного дела, 234 с.
21. Тихомиров В.А. (1887). Историческая записка о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 по 1887 г., Полтава: Тип. насл. Н. Пигуренко, 183 с.
22. Фурдуев В. (1883). Каракульские овцы. Доклад секретаря общества В. Фурдуева, Полтава: Тип. Дохмана, 31 с.

References

1. Bushchak S. (2004). Svidky doli slavnoho rodu. Uriadovyi kurier, 30 sichnia.
2. Istoriiia ukrainskoho selianstva. Narysy v 2-kh tomakh. red. M.V. Lytvyn (2006), Kyiv, Naukova dumka, Tom 1, 631 s.

3. Yllychevskiy O. (1915). Poluvekovaia deiatelnost Poltavskoho obshchestva selskoho khoziaistva. Khutorianyn, №4 2, 873-875.
4. Kuliabko-Koretskyi N.H. (1895). Ob ustroistve v horode Poltave vyssheho selskokhoziaistvennogo uchebnogo zavedeniia. Zhurnaly zasedaniy Poltavskoho s.-kh. obshchestva. Za 1894 h., Poltava: Typ. L.Fryshberha, Выр. 3-4, 1-15.
5. Lysenko M.S. (2015). Poltavskie tovarystvo silskoho hospodarstva: istoriia i dosvid (do 150 richnytsi). Sumska starovyna, № XIVII, 41-51.
6. Otchet o deiatelnosti Poltavskoho obshchestva selskoho khoziaistva za 1913 hod. (1916), Poltava: Элекtrych. typ. D.N. Podzemskoho, 52+31+32 s.
7. Panteleimonenko A.O. (1994). Silskohospodarski tovarystva Ukrainy: zarodzhennia, osnovni napriamky diialnosti i znachennia (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): avtoref. dys... kand.. ekon. nauk, Kyiv, 20 s.
8. Poltavskie tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 24 sichnia 1888 r. po 18 serpnia 1893 r.) (2015). uklad. V.A. Verhunov, N.F. Hrytsenko, K.O. Chernokolova, N.M. Opara, Vinnytsia: FOP Korzun D.Iu., Vyp. 2, Ch. 2, 464 s.
9. Poltavskie tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 3 lystopada 1893 r. po 7 bereznia 1901 r.) (2015). uklad.: V.A. Verhunov, N.F. Hrytsenko, N.M. Opara, Vinnytsia: FOP Korzun D.Iu., Vyp. 3, Ch. 1, 418 s.
10. Poltavskie tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 14 bereznia 1901 r. po 22 hrudnia 1910 r.) (2015). uklad.: V.A. Verhunov, N.F. Hrytsenko, N.M. Opara, Vinnytsia: FOP Korzun D.Iu., Vyp. 3, Ch.2, 418 s.
11. Poltavskie tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 5 serpnia 1878 r. po 29 travnia 1883 r.) (2015). uklad. V.A. Verhunov, N.F. Hrytsenko, K.O. Chernokolova, N.M. Opara, Vinnytsia: FOP Korzun D.Iu., Vyp. 1, 356 s.
12. Poltavskie tovarystvo silskoho hospodarstva (zhurnaly zasidan z 15 lypnia 1883 r. po 20 hrudnia 1887 r.) (2015). uklad. V.A. Verhunov, N.F. Hrytsenko, K.O. Chernokolova, N.M. Opara, Vinnytsia: FOP Korzun D.Iu., Vyp. 2, Ch. 1, 492 s.
13. Rosiiskiy derzhavnyi istorychnyi arkhiv, f. 381, op. 47, spr. 530, Ark. 11-17.
14. Samorodov V.M., Kyhym S.L. Poltavskie silskohospodarske tovarystvo (1865-1920 rr.): istoriia, zvytiahy, pershopostati (2015), Poltava: Dyvosvit, 160 s.
15. Svod postanovleniy y rasporyazheniy Poltavskoho hubernskoho zemstva. 1895-1903. (1903), Poltava: Typ. Y.Dokhmana, 1291 s.
16. Selskoe khoziaistvo Ukrainy. red. M.B. Hurevych, V.M. Soloveichyk, Kharkov: Yzdat. otdel N.K.Z., 232 s.
17. Selskokhoziaistvennyi sbornyk. Zmeledelcheskyi zhurnal, yzdavaemyi Poltavskym selskokhoziaistvennym obshchetvom. (1867). red. F.Heiduka, Poltava, Выр. I, 21 s.; Выр II, 49 s.; Выр. III, 25 s.; Выр. IV-V, – 64 s.; Vyp. VI., 26+113 s.
18. Sosnovskiy M. (1897). Poltavskoe selskokhoziaistvennoe obshchestvo. 1865-1895 h., Poltava: Typo-lytohr. L.Fryshberha, 311 s.
19. Sosnovskiy M., Veletskiy S. (1897). Ocherk deiatelnosti Poltavskoho selskokhoziaistvennogo obshchestva v sviazy s obshchymy uslovyiamy ekonomicheskoi zhyzny Rossyy, Poltava: Typo-lytohr. L.Fryshberha, 127 s.
20. Statystycheskyi spravochnyk po Poltavskoi hubernyy na 1917 hod. (1917), Poltava: Typ. t-va Pechatnoho dela, 234 s.
21. Tykhomyrov V.A. (1887). Ystorycheskaia zapyska o deiatelnosti Poltavskoho selskokhoziaistvennogo obshchestva s 1865 po 1887 h., Poltava: Typ. nasl. N. Pyhurenko, 183 s.
22. Furduev V. (1883). Karakulskye ovtsy. Doklad sekretaria obshchestva V. Furdueva, Poltava: Typ. Dokhmana, 31 s. M. A. Yakymenko

Mykola Iakymenko

POLTAVA AGRICULTURAL SOCIETY JOURNALS AS A SOURCE FOR STUDYING MODERNIZATION PROCESSES IN THE AGRARIAN SECTOR OF ECONOMY IN POLTAVA REGION AT THE TURN OF XIX-XX CENTURIES

Activities of Poltava Agricultural Society are rather fully covered in the available historical and economic literature. However, an important source covering its history like Poltava Agricultural Society Journals, which in fact are nothing but the minutes, have never been studied independently. The situation changed for the better after 5 volumes of the Journals (from 1878 to

1910) were published in 2015 confined to the Society's 150th anniversary. They have become the object of studies from the point of view of their analysis as a source of studying modernization processes in the agricultural sector of economy in Poltava Region from the late 19th to the beginning of the 20th century.

The studies revealed that after the abolition of serfdom in 1861 major landlords, who had lost free man power after liberation of the peasants, set a goal to intensify production processes in crop farming and cattle breeding in order to significantly enhance the efficiency of agricultural production in their low-performing estates. Poltava Agricultural Society was founded in 1865 and united over 100 well-educated landlords, academics, national and local civil servants. The Society became really active in 1878. That year they articulated key areas of operation for the near period, including: a) combating droughts; b) problem of fertilizers; c) creation of a farm for doing experiments. Later the scope of interests of Society members has expanded to cover nearly all aspects of production and sale of plant and animal products. Based on the content of the Journals from 1878 to 1910, it is due this non-governmental organization, which had close partnership relations with the county council (zemstvo) and local state administration, that a number of test fields appeared in Poltava Region. One of them – Poltava Test Field – has become famous all over the world for its achievements, primarily in the field of crop farming. The Society naturally combined theory and practice by using methods of raising public awareness of agriculture like exhibitions (regional, pan-governorate, and village), running specialized agricultural school, publishing a weekly periodical (Khutorianyn), and other popular scientific literature on crop farming and cattle breeding, including the narrowly known Annals of the South Russian Cattle Breeding. A direct result of activities of Poltava Agricultural Society in the field of modernization of crop farming and cattle breeding was a nearly two-fold increase of grain crop yield and improvement of the quality of cattle, horses, sheep, and pigs over four decades.

Key words: Poltava Region, agricultural society, crop farming, cattle breeding, modernization.

УДК 9 +352.075

Котельницький Назар

кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи Російської академії наук

subton7@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4480-365X

**ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗЕМСЬКИХ
УСТАНОВА ТА ЗЕМСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ПІВНІЧНОГО
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ (60-80 рр. ХІХ СТ.)**

У публікації, на основі маловідомих та малодосліджених історичних джерел, більша частина яких вперше вводиться до наукового обігу, висвітлюються основні напрямки діяльності ліберальних земців Північного Лівобережжя щодо забезпечення належного функціонування органів земського самоврядування регіону у 60-80 рр. ХІХ ст. Проблеми функціонування та життєдіяльності земських установ займали чільне місце у широкомасштабній роботі представників опозиції, а кропітка праця прогресистів на цій ниві всебічно сприяла розвитку та поступу системи місцевого самоврядування.

Ключові слова: земські установи, ліберальні земці, губернські та повітові земські управи, наймані службовці, проблеми функціонування органів.

Серед широкого кола проблем історії земського ліберального руху в українських губерніях Російської імперії – вкрай актуального та майже не дослідженого напрямку в українській гуманітаристиці, маловідомим є питання участі представників опозиційної фронди у забезпеченні належного функціонування органів земського самоврядування. Оскільки в українській історіографії ця тематика майже не отримала висвітлення, спробуємо лаконічно окреслити основні сфери життєдіяльності земських установ, про які системно опікувались прогресисти.

Однією з проблем було сумісництво діяльності земських посадових осіб в інститутах державної влади, у тому числі – виконавчої, зі службою в органах місцевого самоврядування. Під час розгляду питання про сумісництво землевласниками посад розпорядника державного майна і гласного зібрання у Борзнянському повітовому земстві, 21 вересня 1868 р., лідер лібералів – І. Петрункевич заявив, що депутат земського зібрання, який захищає державну казну, перестає бути земцем, а на його місце слід обрати нового гласного з числа кандидатів на цю посаду. Політик аргументував свою позицію тим, що, за виборчим законом, членами повітового земського зібрання повинні стати 30 гласних; якщо один з них переходить на службу до казначейства чиновником, то кількість гласних зменшується на одну персону, а тому необхідно обрати ще одного депутата з-поміж кандидатів; оскільки кандидатів не можна обирати лише на одну сесію, необхідно проводити вибори на усі 3 роки каденції; гласний ж, який став чиновником державного казначейства, на думку І. Петрункевича, втрачає усі свої земські права. Повітове земство вирішило звернутися до Міністерства внутрішніх справ з проханням розтлумачити цю правову колізію [1, № 2, с. 15-16]. Ліберальні земці усіма силами боролись з паралізацією та блокуванням поступу та прогресу у діяльності земських інститутів. Так, 25 листопада 1869 р., Чернігівське губернське земське зібрання розглянуло урядову постанову про зрівняння у статусі по комерційній сплаті земської кореспонденції з приватним листуванням.

У своєму виступі з цього питання, І. Петрункевич заявив, що на його переконання, земству слід розпочати процес звернення до уряду щодо відміни цього розпорядження, адже інші, неземські установи, як, наприклад, волосні правління, канцелярії предводите-

лів дворянства, губернські по справам присутствія комітети, користуються правом безоплатної розсилки своєї кореспонденції, не беручи участі у витратах на утримання поштових доріг та станцій. І. Петрункевич зазначив, що подібної відміни розпорядження важко чекати від уряду, але, тим не менше, земство повинно висловити свою позицію по цьому питанню. Губернське зібрання, остерігаючись урядових санкцій проти земства, перевагою в один голос – 16 проти 15, відхилило ініціативу І. Петрункевича [2, № 2, с. 34-36]. Його категорична позиція була викликана невдоволенням прогресивної частини депутатського корпусу земства урядовим актом, який запроваджував нерівноправні норми для функціонування земської поштової кореспонденції, тим самим прирівнюючи земські установи до приватних осіб. Однак, очевидно, консервативна більшість зборів не бажала протиставляти себе уряду, а тому змирилась з реаліями нового законодавства.

Дійсно, урядова постанова від 19 вересня 1869 р. вказувала, що з початку січня 1870 р., уся кореспонденція земських установ прирівнюється до приватної, оскільки земства не є урядовими, судовими, державними чи казенними інституціями, а тому не можуть мати будь-яких преференцій перед приватними особами, адже земства – провінційна громадська установа виключно місцевого значення. Нормативний документ викликав значне невдоволення земств, оскільки Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 16 липня 1865 р. прямо надав земським установам право на безоплатність будь-якої кореспонденції. Земські зібрання українських земель почали офіційно протестувати, як і Чернігівське губернське, однак, без особливого успіху. І хоча уряд, намагаючись зменшити напругу, пояснював, що категорія земської кореспонденції до урядових установ залишається безоплатною, це не змінювало ситуації по суті, бо інші види земського листування ставали комерційними – факт чергового обмеження діяльності земств був беззаперечним.

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 24 вересня 1870 р. вперше виникло питання про перспективи створення телеграфної мережі у Чернігівській губернії. Очільник фронди – І. Петрункевич, у своєму виступі зазначив, що земський бюджет повинен асигнувати фінанси лише на ті проекти, які мають принципове значення для більшої частини населення краю – селянського стану. Телеграфна лінія більш потрібна торгівельним та промисловим верствам регіону, а значить для земських установ це не має критичного значення, адже основним платником земських податків є селянство, а промислово-торгівельні стани і комерсанти не є більшістю населення регіону. Телеграф для селянства – розкіш, яка не має першочергової ваги та їм не по кишені, у зв'язку з цим, зібрання повинно детально розглянути доцільність фінансових асигнувань з земського бюджету на ці проекти. Губернське земство, сприйнявши аргументи І. Петрункевича, постановило: з огляду на те, що проблема створення телеграфної лінії у Чернігівській губернії не є першочерговою на погляд земського зібрання, відхилити проект бюджетного асигнування на це, як тимчасово передчасну витрату [3, № 2, с. 71-72].

Зазначимо, що вже у поступі своєї діяльності ліберали не відмовлялися у принципі від перспективної ланки земського господарства – створення телеграфної системи у провінції. Зокрема, виходячи з того, що користування телеграфом станцій Київсько-Курської залізниці приватним особам не дозволялося, прогресисти наполягали на наданні дозволів на користування громадою телеграфом села Плиски цієї ж залізниці. Питання функціонування телеграфів було наслідком не вирішеної проблеми роботи земської пошти і кореспонденції. Як відомо, на початку діяльності земств, було заплановано, що уся галузь пошти буде передана у сферу компетенції земських установ та їх господарчих підрозділів. Однак, коли центральна влада почала масований наступ на права цих органів, зокрема відмінила без-

оплатність кореспонденції, вони почали, у силу своїх можливостей, вирішувати проблеми комунікації та зв'язку. Земська пошта, згідно нових урядових інструкцій, стала оплачуваною і вважалась лише доповненням до державної, при цьому усі технічні моменти і процедури не мали нічого спільного з державними бюрократичними процесами, наприклад, принципова різниця у поштовому маркуванні та її оплаті. У подібному річизці розвивалась і справа з перспективами телефонізації – при мінімальних коштах, прогресисти змогли запровадити новітні технології та, у якості експерименту, почали вводити в експлуатацію вибірково одиничні апарати телефонів [4, № 6, с. 58-59; Т.2, с. 684-689].

Значну увагу опозиціонери приділяли і проблемам структурного функціонування земських зібрань українського Полісся, зокрема питанням внутрішньої політичної дисципліни у роботі депутатів зборів. Наприклад, 26 вересня 1870 р., Борзнянське повітове земське зібрання розглянуло цю тематику. Голова повітового земства зачитав лист голови губернської земської управи щодо проблеми невідвідування засідань губернського зібрання гласними Борзнянського повітового земства. І. Петрункевич у своєму виступі зазначив, що борзнянські депутати завжди виконували свої обов'язки у губернському земстві. Однак, відсутність кворуму у губернському зібранні, яка призводить до неприйняття потрібних рішень по матеріалах доповідей управи і невирішення аграрного питання у Мглинському і Суразькому повітах змушує його і політичних однодумців подати протест з цього приводу [5, № 6, с. 56-57].

Відзначимо, що проблема індиферентизму серед земських депутатів і місцевих громад була однією з ключових, з точки зору ефективності діяльності земських установ. Б. Веселовський писав, що абсентеїзм земських гласних проявився вже на початку існування цих установ і став хронічною хворобою як повітових, так і губернських земських зібрань. Причиною поширення подібних явищ вчений вбачав не лише у неготовності громад до самоврядування, а й у відсутності матеріальних стимулів до земській діяльності. Мова йшла про відсутність добових фінансових виплат, які забезпечували своєчасне прибуття гласних до центру повіту або губернії. Це було доречним для губернії, де відстань між Черніговом і повітами була суттєвою. Значним недоліком була і відсутність гонорару депутатів. Окремою проблемою Б. Веселовський вважав відносини російського самодержавства з земськими установами, які мали характер перманентної війни. На особливу увагу, з нашої точки зору, заслуговують ідеї науковця про зниження майнового цензу для виборів, що би стимулювало появу у земських установах прогресивних груп гласних і більш демократичний розвиток місцевого самоврядування [6, с. 140-152].

Не останнє місце у роботі прогресистів займало питання раціоналізації процедур розгляду, прийняття і ухвалення рішень та імплементації постанов земських зібрань. 24 жовтня 1870 р., І. Петрункевич звернув увагу Чернігівського губернського зібрання на проблеми депутатської дисципліни і раціоналізації процесу прийняття рішень. Зокрема, він висловився з приводу процедурних проблем функціонування губернського земства. На думку політика, існуюча система, а саме той факт, що рішення зібрання набирає чинності лише на другий день, під час затвердження журналу засідань, не відповідає прагненням і завданням земства. Накопичений досвід зборів свідчить, що засідання губернського земства можуть раптово припинятися, як результат від'їзду зі столиці губернії деяких депутатів. Наслідком цього є неможливість затвердження журналу засідань законною кількістю підписів і праця останнього засідання зібрання, у якому брала участь легітимна кількість гласних, зникає даремно. Подібна ситуація, на його думку, може бути виправлена у тому разі, якщо резолюція зборів буде затверджуватись і підписуватись під час засідання. На наступному ж необхідно затверджувати журнал зібрання – вже прийняті земством резолюції, з додаванням висловлених аргументів, думок депутатів і необхідних документів [7, №1, с. 6].

Значна увага опозиціонерів до політичних і організаційних аспектів функціонування земських органів не випадкова. Одним з головних пріоритетів своєї діяльності прогресисти вважали роботу у представницьких установах, саме тому парламентська діяльність, навіть на рівні провінції, повинна була мати чітку політичну структуру і правову основу. Виходячи з цього, представники фронди наполягали на професіоналізації політичної діяльності, шляхом впровадження матеріальної винагороди праці депутатів провінційного парламенту, тим самим звільнивши земські інституції від надмірної кон'юнктури і стимулюючи розвиток багатопартійного парламентаризму. Що ж стосується проблеми затвердження резолюцій зборів, то подібними ініціативами вони намагалися нейтралізувати вірогідні опротестування прогресивних рішень консервативною більшістю аристократії регіону.

На засіданні Чернігівського повітового земського зібрання, 27 жовтня 1878 р. опозиціонери знову повернулися до питання про функціонування земської пошти. Депутат ліберальної фракції – І. Шраг у своєму виступі констатував, що інфраструктура вказаного сполучення по суті не створена у країні. У цих умовах доставка поштової кореспонденції покладена на волосні правління, які мають прямий обов'язок виконувати ці функції. Виходячи з того, що земські органи по факту не контролюють ці процеси і процедури, І. Шраг запропонував повітовому зібранню прийняти рішення про встановлення інспекційного нагляду за виконанням відповідних дій волосних правлень, адже основна частина виборів до повітового зібрання проходить саме у волостях, і відповідно більшість усієї різноманітної кореспонденції та преси розсилається по волостям, а тому з земського бюджету фінансується лівова частина усіх коштів на виборчі процеси і процедури. Враховуючи це та ставлячи за мету земський контроль цієї сфери повітовою земською управою, представник лібералів ініціював рішення про рівномірний розподіл запланованої суми на фінансування земської пошти Чернігівського повіту по усіх 12 волостях, аби не залишити їх повіт без вагомої інформації [8, №3, с. 104]. Повітове зібрання повністю підтримало та затвердило запроповану ініціативу.

Принципове значення для представників фронди мали питання життєдіяльності виконавчих органів земського самоврядування – повітових та губернських управ, сесій земських зборів. Ліберали дуже ґрунтовно та ретельно займалися цією проблематикою. Так, на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 12 січня 1881 р., гласний ліберальної фракції – М. Константинович звернув увагу депутатів на те, що діловодство та справи канцелярії губернської земської управи занедбані, а тому потрібно негайно наводити порядок, адже відсутня будь-яка ясність щодо фінансово-економічних процедур управи, а такий стан речей свідчить про ідеальне середовище для поширення корупції. Посилання на колегіальність рішень управи не переконливі, бо остаточне рішення завжди затверджує голова губернської управи, і по великому рахунку, на даний момент усе вирішується у ручному режимі. Необхідно асигнувати 1800 руб. на наведення ладу у канцелярії губернської управи. Збори ухвалили: асигнувати з земського бюджету 7100 руб. на гонорари 2 членам губернської управи, а на канцелярську частину – 1300 руб. Службовцям управи в обов'язковому порядку здійснювати доплати – по 500 руб. кожному, як аналог державної служби [8, №1, с. 11-14].

На засіданні губернського земства 14 січня 1881 р., опозиційний гласний В. Савич порушив питання про терміни скликання сесій повітових та губернських земських зібрань Сіверщини. На його думку, у силу аграрної специфіки українського Полісся, губернські зібрання потрібно скликати не раніше жовтня місяця, бо до цього часу тривають жнива, а повітові зібрання – не пізніше травня, оскільки з травня починаються посівна кампанія у провінції.

О. Карпинський та М. Константинович підтримали ініціативу свого соратника, при цьому зазначивши, що губернським земствам не слід диктувати волю повітовим, адже це і по факту, і юридично – абсолютно різні, суверенні та самостійні органи земського самоврядування, що абсолютно виключає різного роду адміністративний тиск один на одного. Повітові зібрання, на їх думку, самі зацікавлені у проведенні своїх сесій до сесії губернського, скажімо навесні або влітку, щоб сформувані, підготувати та затвердити свої рішення для розгляду губернським земством вже восени чи взимку. Після обговорення ініціативи земство ухвалило: скликати сесії губернського зібрання не пізніше жовтня місяця кожного року; повідомити про це усі повітові зібрання регіону та просити їх змінити терміни скликання своїх повітових зборів, корегуючись з термінами скликання губернського земства [8, №3, с. 30-31].

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 17 січня 1881 р. розглядалася проблема фінансування Губернського по селянським справам присутствія. Представник лібералів – О. Ліндфорс у своєму виступі по цьому питанні відзначав, що фінансування цього органу з коштів земських бюджетів було виправданим у минулому, коли реалізувалась селянська та інші реформи. Однак, на даний момент, масштаб робіт значно зменшився і великої життєвої необхідності у фінансуванні земствами цих інститутів немає. Потрібно відверто відповісти владі – земські інституції будуть розвивати лише власні органи та установи, адже є великі сумніви у продовженні монархією внутрішньополітичного курсу на реформування країни. Земські органи погодяться брати участь у фінансуванні присутствій, лише за умови, присутності делегованих земствами представників, наприклад діловодів – канцеляристів які захищатимуть їх інтереси у присутствіях [9, №7, с. 84-86].

Зазначимо, що питаннями організації діяльності виборних установ місцевого та корпоративного самоврядування О. Ліндфорс займався і як депутат Чернігівського губернського зібрання дворянства. Так, 28 травня 1881 р., ліберал запропонував внести зміни до правил організації роботи корпоративного зібрання. Для формування звітів та протоколів засідань зібрання вкрай необхідно, за зразком земств, запровадити стенографічну фіксацію усього, що відбувається у зборах. Для цього потрібно запросити на службу у корпоративний орган спеціального службовця, який буде займатися реалізацією цього проекту. На думку опозиційного депутата, ця ініціатива важлива не тільки практично для зібрання, але й для історії – з одного боку, сучасники отримують детальний опис діяльності корпоративного органу, реальне свідчення того, що було зроблено, а що – ні; а майбутні покоління та нащадки – неоціненний історичний документ, який свідчить про усі позитиви і негативи процесу життєдіяльності предків та фактичну основу для формування політичних і історичних оцінок конкретної епохи людства [10, №7, с. 37].

Ліберали продовжували свою працю і по виправленню негативної ситуації з наявністю кворуму на сесіях зібрань та ступеню присутності депутатського корпусу зборів. Наприклад, зусиллями опозиціонерів були офіційно опубліковані статистичні дані по цьому питанню. Інформація переконливо доводила, що земські ліберали були лідерами дисципліни та активної роботи у зібраннях як по присутності, так і по кількості напрямків сфер земського господарства у діяльності. Першість тримали – О. Ліндфорс, В. Савич, П. Червінський, М. Константинович. Автори довідкової статистики прийшли до висновку, що найбільша присутність гласних спостерігається на перших засіданнях зібрань, коли затверджуються виборчі права обраних депутатів, та, що особливо важливо – відбуваються вибори на впливові та оплачувані посади у місцеві органи провінційного самоврядування –

земські управи, депутатські комісії, органи мирового суду, присутствія по окремим галузям життєдіяльності регіону, та на тих засіданнях, де обговорюється, формується та затверджується «суспільний пиріг» – бюджет та кошториси земських установ. Усі важливі рішення приймаються голосами демократичної частини земських зборів. Відтак, дуже необхідно рекомендувати повітовим земствам, щоб вони обирали до земського зібрання найкращих своїх представників, які дійсно будуть працювати на благо свого краю та регіону у цілому. Якщо ж говорити про безумовних лідерів у прогресивній діяльності, то першість тут тримали демократичні земські зібрання Чернігівського, Борзнянського Городнянського та Кролевецького повітів, де більшість мали ліберальні фракції опозиційної аристократичної фронди [11, с. 119-136]. Наведена інформація дозволяє говорити та формувати тезу про конкретний географічний ареал домінування земського лібералізму на територіях півночі Лівобережної України.

На засіданні зібрання 15 грудня 1884 р., О. Ліндфорс, виступаючи по проблемам взаємовідносин депутатів земських зібрань та службовців і членів управ зазначив, що між гласними зібрання і обраними ними членами управ не може бути жодних відносин, пов'язаних з особистими інтересами чи справами. Управа – юридична особа, як і її господарчо-розпорядчі одиниці, але члени управи не є юридичними особами. Відтак, все повинно бути по аналогії з відносинами гласних і виборців: депутати представляють інтереси електорату, але безпосередніх стосунків між ними не може бути, адже виборці делегують своїм обранцям свою політичну волю та прямі повноваження [12, с. 318-319].

14 грудня 1885 р., на засіданні земського зібрання, була розглянута доповідь губернської управи щодо відсторонення від участі у діяльності зборів осіб, які не сплачують земські податки. За ініціативою представника лібералів – В. Варзара, губернське земство постановило: категорично виключити з земських виборчих процесів та процедур персон, які не сплачують земських повинностей та податків. З подання депутата М. Константиновича, зібрання додатково ухвалило: оскільки податкові недоїмки земського бюджету досягли колосальних розмірів, то повне виключення осіб – неплатників земських повинностей з процесів земських виборів та діяльності земських органів може призвести як до юридичних труднощів з органами губернської влади, так і проблем з поповненням та поверненням неодержаних виплат до бюджетів земських установ, отже процедури повного виключення цих персон треба проводити виключно після суттєвої зміни фіскальної політики у регіоні та методології стягування податкових недоїмок до земських бюджетів.

На засіданні земства 15 грудня 1885 р., було продовжено обговорення питання про автономізацію роботи земських установ, шляхом придбання у власність губернської управи спеціальної будівлі. Зібрання розглянуло спеціальну заяву – звернення почесного громадянина міста Чернігова – М. Цвета, у якій він пропонував земству придбати його родовий будинок для потреб інституту місцевого самоврядування та постановило придбати його зусиллями губернської земської управи для проведення засідань губернського зібрання за 20 тисяч руб. Після цього, представник лібералів – В. Варзар додатково запропонував механізм здійснення цієї покупки земською інституцією, запропонувавши запозичити з бюджету необхідну суму, аніж брати кредит у банку. Якщо кошти будуть узяті з земських кошторисів, то придбання буде безпроцентним, і відповідно не потрібно буде сплачувати регулярні фінансові транші, як виплату процентів кредиту [13, №8, с. 186-191].

Більшістю голосів – 19 проти 17, губернське зібрання ухвалило: доплатити вартість будинку М. Цвета сумою від страхової винагороди губернського земства за знищену будівлю учительської семінарії з усіма накопиченими сумами, які отримав земський бюджет

від перебування цих коштів у формі цінних паперів; до цієї суми додати фінанси, які отримає губернська управа від продажу помешкання земської губернської типографії, але не менше запланованих 8 тисяч руб. Якщо ж вказаних джерел для придбання будинку буде замало, уповноважити губернську управу запозичити гроші, яких не вистачає, з земських стратегічних капіталів [13, №8, с. 43].

На цьому ж засіданні було розглянуто питання про збільшення фінансування персонального складу губернської земської управи. Від імені прогресистів В. Варзар зауважив, що гонорар повинен становити не менше 2200 руб. кожному члену управи. Крім того, потрібно запровадити виплати добових коштів на службові відрядження – по 10 копійок за версту шляху для транспорту і по 2 руб. на день для голови та членів управи. Консервативна більшість зібрання протестувала проти пропозицій лібералів. Вона доводила, що опозиціонери намагаються внести інституційний розкол між установами місцевого самоврядування, скажімо – мирових судових органів та земських установ, шляхом здобуття фінансових преференцій з регіонального бюджету, адже представники мирових судів не вимагають тих же добових виплат.

У своєму виступі з цього приводу, представник опозиціонерів – І. Шраг наголосив, що не можна порівнювати представників мирових судів і земських інститутів. Поза усякими сумнівами – і перші, і другі є безпосередніми репрезентантами органів місцевого самоврядування та виборних громадських інститутів. Однак, навіть при цьому, не слід забувати, що мирові судді – посадові особи у провінції, які згідно законодавчих норм повинні постійно проживати та виконувати свої службові обов'язки виключно у межах округу, де вони були обрані населенням, та де, дуже бажано, знаходяться їх життєві інтереси. Відповідно, відрядження у їх випадку – велике виключення з загальноприйнятих норм. Члени та очільники губернської земської управи – зовсім інша категорія осіб. Вони, здебільшого, не є уродженцями та жителями столиці регіону Чернігова, і є провінціалами. Крім того, важливим фактором є й те, що ці особи – посадовці земського самоврядування, у силу виконання своїх прямих функціональних службових обов'язків, повинні систематично виїздити у відрядження за дорученням земського зібрання та голови земської управи.

Що ж стосується спроби порівняння членів губернської земської управи з особами – державними службовцями, то тут І. Шраг визнав, що представники верховної влади мають переваги перед земськими службовцями, які мають постійний та юридично оформлений фундамент. Ліберальний гласний відзначив, що становище службовців губернської земської управи ускладнюється і тим, що ці особи, покидаючи рідний повіт на 3 роки, залишають усі свої справи та інтереси у провінції, присвячують себе на термін виборчої каденції службі у губернській земській управі, яка, у порівнянні з повітовими управами, є значно обтяжливішою та у рази більшою за обсягом.

Інший представник опозиціонерів – В. Варзар, у своїй промові доповнив аргументами мотивацію пропозицій управи та лібералів. Зростання рівня життя і невідповідність службових окладів зі ступенем завантаженості і відповідальності праці членів управи давно вже вимагають прийняття подібних рішень. Він відзначив, що порівняльний аналіз службових гонорарів членів губернських управ в Російській імперії доводить те, що ніде більше так дешево не оцінюється праця службовців управ, як у Чернігівському губернії. Беручі ж до уваги той важливий фактор, що служба у земських органах місцевого самоврядування не вважається за законодавством державною службою, і, відповідно, службовці не мають прав на державне пенсійне забезпечення, то проблема винагороди праці членів цих виконавчих органів постає у всій своїй багатофакторній складності. Натомість, в сусідніх українських

земських губерніях праця службовців управ оплачується значно краще – в інтервалі від 3 до 5 тисяч руб. І це при тому, що Чернігівська губернія, має значно більший контингент робіт та діяльності, а службовці отримують відповідний обсяг фронтальної праці. Саме тому, констатував гласний, комісія губернського зібрання одногласно прийняла рішення про клопотання перед зборами щодо збільшення посадових окладів членів губернської управи хоча б до 2200 руб.

Позиція опозиціонерів викликала бурхливі дебати у зібранні. Реакційно–консервативна більшість земства звинувачувала лібералів у намаганні виторгувати для себе керівні посади у губернській земській установі з відповідними підвищеними матеріальними бонусами та прагненні встановлення контролю за земським господарством Чернігівської губернії. Після тривалого та емоційного обговорення, губернське земство ухвалило: відмовитись від запропонованих комісією пропозицій; залишити чинною існуючу систему фінансування губернської земської управи; у випадках відрядження, затвердити слідує норми добових фінансових виплат – 2 рублі членам управи, 3 рублі – голові управи, 10 копійок за версту – для транспортних витрат [17, №2, с.30-35]. Як бачимо, хоча у ході тривалого позиціонування так і не вдалося суттєво збільшити фінансування персонального складу губернської та повітових земських управ, але матеріальне забезпечення службових відряджень було підвищено до прийняттого мінімуму.

На засіданні зібрання 15 січня 1890 р., була розглянута проблема розширення фінансування канцелярії губернської земської управи та збільшення кількості службовців управи – введення посад земського реєстратора та архіваріуса. Від земських лібералів виступив В. Варзар. Він однозначно констатував, що потреба у вказаних спеціалістах губернської земської управи цілком очевидна – документообіг управи як виконавчого органу значно зріс, а канцеляристи та їх помічники вже давно не отримували підвищення своїх посадових окладів. Депутат запропонував такий кошторис: архіваріусу – 480 руб.; другому секретарю – 300 руб.; помічникам канцеляриста – по 150 руб. Губернські збори ухвалили затвердити видатки земського бюджету на ці потреби у загальній сумі 530 руб. [18, №1, с. 16-17].

22 січня 1890 р., на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуто питання про принципи формування штату службовців губернської земської управи. Представники опозиційної фронди взяли активну участь у розгляді цього питання. П. Червінський у своєму виступі зауважив, що жоден закон не повинен порушувати прав людей. Адже, працівники вже звикли до своїх невеликих, але стабільних посадових окладів. Але наразі, у світлі нового Положення про земські установи, пропонується оптимізувати фонд видатків на оплату послуг найманих службовців земств, шляхом або зменшення гонорарів працівників, або, як мінімум – повної відміни комплексу доплат, премій та надбавок службовцям. Подібні кроки державної влади нагадують політику штрафування «незручних» для режиму суб'єктів. Губернське земство повинно вивчити проблему і тільки потім приймати конкретне рішення.

Соратник П. Червінського по ліберальній фракції – В. Варзар, у своїй промові зазначив, що врешті, на законодавчому рівні, вкрай необхідно визначитись з юридичним статусом земських службовців. До цього часу це не зроблено. Безперечно, вони наймані працівники, яким виконавчий орган земського самоврядування – управа, сплачує офіційний посадовий оклад. Однак, земські інституції вважають їх посадовими особами місцевого самоврядування, що входить у пряме протиріччя з офіційною позицією верховної влади. Відтак, усі службовці земських установ повинні мати законодавчо зафіксований та гарантований службовий гонорар за виконання своїх безпосередніх обов'язків і чітко визначений

правом юридичний статус. Крім того, дуже важливо, щоб комплекс доплат, премій і надбавок не входив до суми службового гонорару працівника земського органу – якщо посадовий оклад може регулюватися законодавчим Положенням про земські установи, то комплекс заохочень повинен затверджуватися виключно земськими зібраннями та головою управи. Вкрай необхідно, щоб взаємовідносини між зібраннями, управами та найманими працівниками були самодостатніми та рівновіддаленими, себто у жодній зі сторін не було інструментів впливу та тиску один на одного. В атмосфері тривожних змін, що почалися, ці питання потрібно ставити на повний голос.

Губернське земство, погоджуючись з позицією лібералів, ухвалило компромісне рішення: надати інструкції земським управам регіону – до тих пір, доки найманий працівник служить у земстві, всебічно захищати його інтереси і усіяко забезпечувати його матеріальні потреби; якщо ж службовець залишає земську інституцію – передати його фінансову винагороду у розпорядження управи та бюджету, з метою наступного найму працівників на вакантні посади земських службовців [19, №8, с. 177]. У такий спосіб представники опозиційної фронди поставили на порядок денний проблему правового статусу найманих службовців та, за допомогою інструментів внутрішнього контролю і збереження цілісності структури земських органів, зберегли для майбутнього інституційний фундамент самоврядування.

Підсумовуючи відзначимо, що проблеми функціонування та життєдіяльності земських інституцій займали чільне місце у структурі діяльності представників земської ліберальної фронди північної України. Це засвідчує боротьба опозиціонерів за самодостатність та автономність діяльності земських інституцій, клопотання про впорядкування внутрішньої структури та регламентів функціонування органів, піклування про створення технічної інфраструктури для забезпечення життєдіяльності земських установ, прискіплива та дбайлива турбота прогресистів про соціальний статус та матеріальне становище основи земських інститутів – найманих службовців. Безперечно, крошітка праця земських лібералів усіяко сприяла розвитку та поступу роботи земських інституцій краю.

Джерела та література

1. Журнали заседаний Борзенского очередного уездного земского собрания 1868 года. (1869), Чернигов: Ильинская типография, аренд. губ. зем. управой, 140 с.
2. Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1869 года (1870). Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ), Чернигов: Типография губернской земской управы, № 1, 168 с.
3. Журнали заседаний чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания 1870 года (1870). ЗСЧГ, Чернигов: Губернская типография, №6, 104 с.
4. Журнали заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1870 года. (1871), Чернигов: Земская типография, 76 с.
5. Веселовский Б.Б. (1909). История земства за сорок лет, Санкт-Петербург: Издательство О.Н. Поповой, Т.3, 708 с.
6. Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1870 года. (1870), Чернигов: Земская типография, 230 с.
7. Журнали заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания 1878 года. (1878), Чернигов: Земская типография, 288 с.
8. Журналы Черниговского очередного земского собрания, очередной сессии 1880 года, состоявшегося в январе 1881 года (1881). ЗСЧГ, Чернигов: Земская типография, №1-4, 974 с.
9. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства за 1881 год. (1881), Чернигов: Типография Губернского правления, 184 с.
10. Как часто губернские гласные посещают собрания? (1883). ЗСЧГ, Чернигов: Земская типография, №1, 516 с.
11. Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1884 года (1886). ЗСЧГ, Чернигов: Земская типография, №5-6, 516 с.

12. Стенографический отчет о заседаниях Черниговского губернского земского собрания 1885 года (1886). ЗСЧГ, Чернигов: Земская типография, №7-8, 394 с.
13. Журналы Черниговского губернского земского собрания 1885 года (1886). ЗСЧГ, Чернигов: Земская типография, 1886, №3-4, 496 с.
14. Журналы собрания и стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания 1886 года (1887). ЗСЧГ, Чернигов: Земская типография, №9-10, 811 с.
- 15 Журналы заседаний очередной сессии Черниговского губернского земского собрания 1889 года, состоявшегося в 1890 году (1890). ЗСЧГ, Чернигов: Земская типография, №8, 882 с.

References

1. Zhurnalyi zasedaniy Borzenskogo ocherednogo uezdnogo zemskogo sobraniya 1868 goda. (1869), Chernigov: Plinskaya tipografiya, arend. gub. zem. upravoy, 140 s.
2. Zhurnalyi zasedaniy Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya ocherednoy sessii 1869 goda (1870). Zemskiy sbornik Chernigovskoy gubernii (dalI – ZSChG), Chernigov: Tipografiya gubernskoy zemskoy upravuyi, # 1, 168 s.
3. Zhurnalyi zasedaniy chrezvyichaynogo Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 1870 goda (1870). ZSChG, Chernigov: Gubernskaya tipografiya, #6, 104 s.
4. Zhurnalyi zasedaniy ocherednogo Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobraniya 1870 goda. (1871), Chernigov: Zemskaya tipografiya, 76 s.
5. Veselovskiy B.B. (1909). Istoriya zemstva za sorok let, Sankt-Peterburg: Izdatelstvo O.N. Popovoy, T.3, 708 s.
6. Zhurnalyi zasedaniy Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya ocherednoy sessii 1870 goda. (1870), Chernigov: Zemskaya tipografiya, 230 s.
7. Zhurnalyi zasedaniy ocherednogo Chernigovskogo uezdnogo zemskogo sobraniya 1878 goda. (1878), Chernigov: Zemskaya tipografiya, 288 s.
8. Zhurnalyi Chernigovskogo ocherednogo zemskogo sobraniya, ocherednoy sessii 1880 goda, sostoyavshegosya v yanvare 1881 goda (1881). ZSChG, Chernigov: Zemskaya tipografiya, #1-4, 974 s.
9. Postanovleniya Chernigovskogo gubernskogo sobraniya dvoryanstva za 1881 god. (1881), Chernigov: Tipografiya Gubernskogo pravleniya, 184 s.
10. Kak chasto gubernskie glasnyie poseschayut sobraniya? (1883). ZSChG, Chernigov: Zemskaya tipografiya, #1, 516 s.
11. Stenograficheskiy otchet zasedaniy Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya, ocherednoy sessii 1884 goda (1886). ZSChG, Chernigov: Zemskaya tipografiya, #5-6, 516 s.
12. Stenograficheskiy otchet o zasedaniyah Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 1885 goda (1886). ZSChG, Chernigov: Zemskaya tipografiya, #7-8, 394 s.
13. Zhurnalyi Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 1885 goda (1886). ZSChG, Chernigov: Zemskaya tipografiya, 1886, #3-4, 496 s.
14. Zhurnalyi sobraniya i stenograficheskiy otchet Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 1886 goda (1887). ZSChG, Chernigov: Zemskaya tipografiya, #9-10, 811 s.
15. Zhurnalyi zasedaniy ocherednoy sessii Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 1889 goda, sostoyavshegosya v 1890 godu (1890). ZSChG, Chernigov: Zemskaya tipografiya, #8, 882 s.

Kotelnytskyi Nazar

PROBLEMS OF ZEMSTVO INSTITUTIONS FUNCTIONING AND ZEMSKY LIBERALISM OF NORTHERN UKRAINE (60-80th XIX C.)

The publication, based on the little-known and little explored historical sources, most of which was first introduced into scientific circulation, highlights the major activities of the liberal zemstvo North Left Bank to ensure the proper functioning of the Provincial governments in the region 60-80th XIXc. The author concludes that problems operation and life of rural institutions figured prominently in a large-scale work of the opposition discontent and hard work in this field progressives comprehensive contributed to the development and progress of local government.

Key words: *self-government local, liberal zemstvo, provincial and district zemstvo, salaried employees, problems of enforcement.*

УДК 27-79(477)

Сітарчук Роман

доктор історичних наук, професор, перший проректор Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
allmail@pnpu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-0280-6844

ОПАНАС МАРЦИНКЕВИЧ – ОДИН ІЗ ЗАЧИНАТЕЛІВ МІСІОНЕРСТВА ШТУНДИЗМУ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У статті йдеться про одного з перших місіонерів нової релігійної течії в українських землях – штундизму, яка формувалася починаючи з 30-х років XIX ст. Розглядаються життєвий шлях та основи світогляду О. Марцинкевича. Погляди Опанаса Марцинкевича ґрунтувалися, передусім на релігійному раціоналізмі та елементах пієтизму, і були загалом примітивними. Проте вони вже мали певну ідейну структуру, стали результатом поєднання багатьох учень і являли собою приклад першовідкривачів штундистського руху.

Ключові слова: духовне християнство, секта, штундизм.

Кожне нове віровчення, релігійна течія мають своє ідеологічне, економічне, політичне, соціальне та інше підґрунтя, своєрідну основу для виникнення та зростання. З-поміж названих чинників важливе місце посідає саме соціальний, оскільки від нього в значній мірі залежить швидкість, глибина розповсюдження та кількісне зростання adeptів. У свою чергу чи не найголовнішу роль на першому етапі цього процесу відіграють піонери нового релігійного напрямку, його місіонери. Вони першими йдуть у маси, якими сприймаються не завжди відповідно, нерідко навіть ворожо, не кажучи вже про реакцію офіційної влади. Однак не зважаючи на труднощі і навіть загрозу життю проповідники продовжували розпочату справу. Метою нашої наукової розвідки є висвітлення життєвого шляху, а головне світоглядних переконань та місіонерства, одного з найперших (про якого збереглася історична згадка) поширювачів українського штундизму – Опанаса Марцинкевича.

Народився він 1778 р., в Березні Мінської губернії, у Білорусі (після третього поділу Польщі, у 1795 р. перейшла під владу Російської імперії). Батьки – шляхтичі, ймовірно за все греко-католицького сповідання, хоча дослідники не виключають і римське католициство. Про дитинство їх сина до 1930 р. нічого не відомо. Наступний крок його життя пов'язаний зі службою в Татарському уланському полку російської армії, в якому він досягнув рангу офіцера. Брав участь у Вітчизняній війні 1812 р., потрапив у полон, звідки втік і певний час мандрував по Європі, зокрема Німеччині та Пруссії. Саме там він пізнав учення пієтистів та містиків, під впливом яких увірував в Господа, ознайомився зі Святим Письмом, навчився молитов і пісень. Нарешті опинився на батьківщині, в Білорусі, де зайнявся плотогоном на Дніпрі, по якому у 1816 р. потрапив у м. Кременчук. Однак за браком документів був висланий знову до Білорусі, де довго бідував, оскільки не мав постійної роботи, лише час від часу навчаючи грамоті дітей дрібної шляхти. Намагався вступити до монастирів – католицького, а потім і православного, але його туди не прийняли. У 20-х рр. знову з'являється в українських землях, уже як проповідник. Кілька разів заарештовувався [1, с. 97–99].

Подорожуючи по Україні Марцинкевич уперше зустрівся із сектантами-духоборцями й від них перейняв деякі їх погляди. Обійшов майже всі українські землі, крім тих, що перебували у складі Австрійської імперії. Десять від віруючих він дістав звістку, що в м. Смілі «живе один муж Божий, що має велике знання» (так було записано у судовому акті) [2, с. 194]. Невідомо чи дістався Марцинкевич до названого чоловіка, як і те, до якого віровчення він належав. Однак згаданий епізод засвідчує факт існування в українських землях проповідників, за покликанням схожих на О. Марцинкевича. Ймовірно, що таких перших місіонерів, які під виглядом богомольців, шукачів заробітків тощо в той час

ходили Україною, було чимало, однак вони не афішували свою діяльність, побоюючись негативної реакції з боку влади. Крім того, переважна більшість із них навряд чи усвідомлювала своє тодішнє призначення, яке буде пізніше оцінене нащадками, але діяла за покликом душі.

О. Марцінкевич навчав селян грамоті і водночас євангельським істинам. Удень його заняття відвідували діти, а ввечері, як правило, на так званих «вечорницях», – молодь. Він читав Біблію і побіжно коментував її текст. Ці тлумачення були найпростішими, без усякої догматики й богослужбних обрядів і мали переважно мету ознайомлення присутніх із первинним ученням Христа, виховання їх у справжньому християнському дусі. В той же час основи світогляду, віровчення нових місіонерів відрізнялися від представників духовного християнства більшою чіткістю, глибиною та новизною. Проте головними в них були ідеї братерства, загальної рівності перед Господом. І це зазначалося в той час як у пореформений період зростало розшарування в середовищі селянства. Переважна його більшість залишалася бідним і могла лише сподіватися на покращення свого становища, досягнення життєвого успіху, нарешті на Божественне спасіння. Все це обіцяла штундистська або майбутня протестантська ідеологія, а тому в соціальному і духовному відношенні були привабливими за інші.

Нерідко наближені до штундистських громад самі просили проповідників їх охрестити, прийняти до нової віри, обумовлюючи свої вчинки по-різному, але переважно нерелігійними чинниками. Як аргументи називалися намагання стати кращим: не жити розпусно, не лягати поганими словами, бо це гріх, бути богобоязливим, прилучитися до таких людей. Характерний за виразністю образ перших проповідників штундистського, протестантського напрямку наводить Й. Іваськів. Щоправда ця характеристика була спрямована на іншого пропагандиста, Охріма Піднебесного, однак, на нашу думку, її можна в повній мірі віднести і на адресу О. Марцінкевича: *«належав він до нового, дуже цікавого класу українських селян початку ХІХ ст. Ця верства селян вибилась тепер (мова йде про 60-ті рр. – Р.С.) виразно на верх своїм міцним впливом на релігійний настрій... і на релігійне життя українських селян... Це були якісь пустельники в світі... Вони нікого не уникали і не цуралися, – працювали разом з родинами і навіть були зразками працьовитості та господарності; не ухилялися і від розмов, але й до праці, й до бесід вносили трохи свого пуританського характеру... Вони дуже шанували навчання й кожен із них обов'язково був грамотний (письменний); а грамотність цю вони вживали, головним чином, для вивчення Слова Божого, до котрого вони збиралися з запалом і побожністю. Вони були переконані, що слово Боже в своїй чистоті збереглося тільки в книгах Нового заповіту, і що в переказах людських усе перекручено й зіпсовано...»* [2, с. 189].

Ці перші проповідники були представниками української «євангельської течії», дуже подібної до пізнішої німецької штунди, однак зародилася вона незалежно і раніше від останньої. Переважна більшість дослідників датує штундистський рух у середовищі німців-колоністів 40 – 50-ми рр. ХІХ ст., в той час як український євангельський рух, на думку Й. Іваськіва виник у 20–30-ті роки. Вживана назва, на нашу думку, на сьогодні ще не обґрунтована в науковій літературі, а тому краще було застосовувати поняття «український штундизм», яким оперує, наприклад, відома дослідниця протестантизму в Україні В. Любащенко [3, с. 225–226]. Водночас можна погодитися з цитованим ним висловлюванням А. Рождественского про те, що ця течія є *«найяснішим виразом релігійного шумування серед українського народу»*. Додамо, що це «шумування» було активним завдяки передусім самовідданій праці її перших носіїв. Владі прослідкувати за такими мандрівниками було надзвичайно важко, а викрити та звинуватити в якійсь релігійній пропаганді – майже неможливо. Тільки тоді вони потрапляли до рук влади, коли були незнайомі з обставинами або занадто демонстративно виступали зі своєю проповіддю. У зв'язку з цим маємо обмаль матеріалів про діяльність цієї категорії проповідників.

О. Марцінкевича звинувачували у волоцюгуванні та розповсюдженні суперечних християнській релігії переконань серед простих людей. Усюди він проповідував і всюди його кидали до «холодної», як тоді називалися сільські в'язниці. Арешти та ув'язнення були і в майбутньому постійним,

випробуваням засобом утисків щодо представників нових релігійних учень, які могли скласти конкуренцію ортодоксальному православ'ю. Як писав М. Драгоманов, у 1873 р. затримано біля Одеси і ув'язнено на три роки українського селянина Петра Вовкажа лише за те, що він шпирив баптистську віру. Він на суді підтвердив свою належність до віри нового руського братства котре живе за Євангелієм і десяти заповідям, не визнає ні тайн, ні церков, ні священників ні ікон (образів). На суді з'ясувалося, що священник, котрий спровокував судову справу, намагаючись відвернути парафіян від нової віри бив місцевих баптистів в обличчя і велів православним сікти їх різками [4, с. 10–11]. Водночас слід віддати належне суду присяжних, які не знайшли в діях П. Вовкажа злочину і звільнили його. Причому до їх складу входили лише православні, адже за російськими законами в усіх процесах за справами віри присяжні мусили бути тільки православними.

У тому ж році судили членів общини баптистів Єлизаветграду за те, що вони не виконали наказу поліції розійтися, оскільки молитва ще не була закінчена. Суд, щоправда без присяжних, постановив стягнути штраф: із кожного чоловіка – по 2 крб., з кожної жінки – по 1 крб. [4, 11–12]. Як засіб впливу на сектантів-місіонерів також застосовувалося примусове лікування. Так О. Марцінкевича у 1825 р. київський повітовий лікар Ріхтер визнав божевільним і направив на утримання до лікарні при Кирилівському монастирі в Києві. Даремно той намагався звідти визволитися, обіцяючи навіть покинути проповідування, влада тримала його там кілька років, доки не скінчилося слідство. Чоловіка нарешті визнали повноцінним, проте на волю не відпустили, а посадили у Лук'янівську в'язницю, де О. Марцінкевич у 1833 р. помер.

Опанас Марцінкевич був типовою постаттю нововіра, так би мовити, протоштундиста. Його характеризували як дивну суміш, очевидно протилежних одне одному вірувань і засад, які призвели до рішучого спотворення християнства у самих його основах. Спасіння людини, за Марцінкевичем, залежить тільки від волі Бога; Ісус Христос не є Богом, а людиною і пророком, тому поклонятися Христові було не потрібно. Суттєве місце у проповідях Марцінкевич посідали пророцтва близького кінця світу та встановлення Царства Божого для всіх нужденних і страждальних, яке буде побудоване на засадах відновленого чистого християнства, коли всі були рівними між собою братами. Він уважав себе обраним Богом для втілення на землі чистого вчення Христа. Чільне місце у його проповідях посідала етична проблематика: він закликав слухачів до праведного, безгрішного життя і братерської любові, добра і служіння ближньому [3, с. 227].

Таким чином, погляди Опанаса Марцінкевич ґрунтувалися, передусім на релігійному раціоналізмі та елементах пієтизму, і були загалом примітивними. Проте вони вже мали певну ідейну структуру, стали результатом поєднання багатьох учень і являли собою приклад першповідкривачів штундистського руху.

Джерела та література

1. Жабко-Потапович Л. (1991). Христове світло в Україні. Історія Українського Євангельсько-Баптистського руху, Чикаго: Видання Всеукраїнського Євангельсько-Баптистського Братства, 180 с.
2. Іваськів Й.В. (2005). Український народ і християнство: історичний нарис, Харів: Харківська книжкова фабрика «Глобус», 314 с.
3. Любащенко В.І. (1995). Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій, Львів: Видавнича Спілка «Просвіта», 350 с.
4. Драгоманов М. (1893). Про братство хрестителів або баптистів на Україні, Коломия, 22 с.

References

1. Zhabko-Potapovych L. (1991). Khrystove svitlo v Ukraini. Istoriia Ukrainskoho Yevanhelsko-Baptystskoho rukhu, Chykhah: Vydannia Vseukrainskoho Yevanhelsko-Baptystskoho Bratstva, 180 s.
2. Ivaskiv Y.V. (2005). Ukrainskyi narod i khrystyianstvo: istorychnyi narys, Khariv: Kharkivska knyzhkova fabryka «Hlobus», 314 s.

3. Liubashchenko V.I. (1995). Istoriiia protestantyzmu v Ukraini: Kurs lektsii, Lviv: Vydavnycha Spilka «Prosvita», 350 s.
4. Drahomanov M. (1893). Pro bratstvo khrestyteliv abo baptystiv na Ukraini, Kolomyia, 22 s.

Roman Sitarchyk

OPANAS MARTSYNKEVYCH AS ONE OF THE INITIATORS OF MISSIONARY MOVEMENT SHTUNDISTS AROUND THE UKRAINIAN LANDS.

The article is about one of the first missionaries of the new religious movement around Ukrainian lands - a shtundism, which was formed in the 30-ies of the XIX century. The life path and foundations of the outlook of O. Martsynkevych are considered. The views of Opanas Martsynkevych were based primarily on the elements of religious rationalism and pietism and were in general primitive. However, they already had a certain ideological structure and resulted in a combination of different studies and eventually set an example of the discoverers of the Shtundists movement.

Key words: *spiritual Christianity, a sect, shtundism.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

УДК 94 (477. 63) «1928/1938»

Романець Наталя

доктор історичних наук, доцент

Криворізький державний педагогічний університет

romanets1@ukr.net

ORCID: 0000-0003-3267-4408

НАСИЛЬСТВО ЯК ПОВСЯКДЕННІСТЬ: ДО ПИТАННЯ ПРО МЕХАНІЗМИ ТА НАСЛІДКИ МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1928–1938 рр.)

У статті проаналізовано соціальні та морально-психологічні наслідки масових репресій в українському селі у 1928-1938 рр. Показано, що створена владою у роки сталінської модернізації аграрного сектора система тотального насильства в українському селі призвела до маргіналізації і деморалізації селянського суспільства, при цьому насильство почало сприйматися як норма у стосунках влади і селянства.

***Ключові слова:** репресії, насильство, радянська влада, органи юстиції, ДПУ*

В сучасному українському історіографічному просторі тема сталінського терору проти селянства 1920–1930 рр. належить до розряду тих, актуальність яких визначається не лише суто науковим, але й суспільно-політичним інтересом. Об'єктивне дослідження характеру, масштабів репресивних дій влади, встановлення їхніх соціально-економічних та морально-психологічних наслідків створює передумови для осягнення причин існуючих соціальних протиріч та конфліктів, а відтак виступає важливим підґрунтям для громадянського примирення в Україні, налагодження «мирного діалогу» з минулим.

Останніми роками вітчизняні і зарубіжні науковці докладають значних зусиль для вивчення репресивної складової сталінської модернізації аграрного сектора. Помітним внеском у висвітлення цієї теми стали праці С. Кульчицького [1], М. Івницького [2], Ю. Шаповала [3]. Проте і нині залишається чимало аспектів, які потребують подальшого дослідження. Серед них – процес трансформації українського селянського соціуму під впливом терору. Тому у пропонованій статті, підготовленій на основі розсекречених архівних документів, більшість із яких вперше вводяться до наукового обігу, автор ставить за мету проаналізувати соціальні та морально-психологічні наслідки масових репресій в українському селі 1928–1938 рр.

Інтенсифікація репресивних акцій під час сталінської модернізації аграрного сектора, надання терору масового, тотального характеру призвело до того, що фізичне, економічне, психологічне насильство перетворюється на повсякденність у житті колективізованого українського села. З моменту застосування надзвичайних заходів під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. в офіційних документах партійних і радянських установ, органів юстиції та ДПУ набуває поширення термін «порушення революційної законності». Як «злочинне порушення революційної законності» кваліфікувалися незаконні штрафи, обшуки, експропріації майна, арешти, застосування фізичного насильства представниками влади щодо селян. Використовуючи тер-

мін «порушення революційної законності», центральна і республіканська влада намагалася відмежуватися від дій місцевого керівництва, яке нібито неправильно впроваджувало в життя її настанови, свідомо допускало зловживання й перекручення, і перекладала таким чином провину на виконавців. Застосування самого терміна «порушення соціалістичної законності» свідчило, що в державі остаточно сформувалося поняття абсолютної «презупції невинуватості» верховної влади, «генеральної лінії» партії. Хоча, як справедливо зазначає історик А. Сахаров, «сама лінія керівництва якраз і штовхала місцеву владу на беззаконні дії. Ті, хто відповідав за втілення в життя лінії партії та уряду, робили це відповідно до свого культурного рівня, досвіду роботи в партійних, радянських, каральних органах» [4, с. 48].

Від 1927 р. кількість випадків «злочинного порушення революційної законності» в республіці невпинно зростала. Якщо в 1927 р. судами УСРР розглянуто 816 кримінальних справ про перевищення влади, то в 1928 р. – уже 1663, у 1929 р. – 1 902, у 1930 р. – 2 712, у 1931 р. – 2 500 (за неповними даними). Паралельно збільшувалася й кількість випадків «кваліфікованого злочинного порушення революційної законності (поєданого з насильством, застосуванням зброї, спричиненням тяжких наслідків)». Так, у 1927 р. розглянуто близько 400 справ цієї категорії, у 1928 р. – 829, у 1929 р. – 752, у 1930 – 1 095, у 1931 р. – приблизно 1 200. Переважна більшість фактів «порушень революційної законності» припадали на село, приміром, у 1931 р. 87,5 % звичайних і 85 % кваліфікованих злочинів [5, арк. 90–91].

Наркомат юстиції та Генеральна прокуратура республіки пояснювали зростання кількості таких кримінальних справ наприкінці 1929 р. – у першій половині 1930 р. здійсненням розкуркулення на базі суцільної колективізації. Так, за інформаційними матеріалами ОДПУ станом на 15 травня 1930 р. в 37 округах України із загальної кількості 9 908 сілрад перегинами й викривленнями в процесі розкуркулення та колективізації були вражені 3 327 [6, с. 348]. На 29 березня 1930 р. тут «за викривлення партійної лінії під час проведення поточних кампаній на селі» притягнуто до відповідальності 4 001 особу, із них 328 віддано під суд і 478 заарештовано [7, с. 240].

У 1931 р. основна маса справ про перекручення пов'язувалися із хлібозаготівельною кампанією 1931/32 р., супроводжуваною «нелюдськими катуваннями» нездавців хліба, яких били, «роздягали до гола, примушували стояти на колінах, наклеювали на груди плакати з різними написами і водили по селу, роздягали жінок, виводили роздягнених на мороз і в степ, тримали по кілька днів в холодних ямах, не давали їсти і спати, били револьверами, руйнували будівлі» [5, арк. 17].

Свого апогею «порушення ревзаконності» сягнули під час хлібозаготівель 1932/33 р., коли в буквальному розумінні кулаком численні заготівельники вибивали хліб з голодуючого українського села. Приміром, у с. Лозоватка Криворізького району уповноважені міськпарткому Пушкар'єв та Котов за невиконання хлібозаготівель заперли в льоху селянку Гайську, протримали її до вечора, після чого побили. А перед тим, як звільнити, суворо попередили, щоб нікому про це не розповідала [8, арк. 74]. За неповними даними ДПУ УСРР, протягом грудня 1932 р. – січня 1933 р. такі факти зафіксовані в 183 селах 92 районів України, а найбільше у Вінницькій області – у 50 селах 25 районів [9, с. 506].

Навесні й улітку 1933 р. виснажених від голоду, напівмертвих українських колгоспників стусанами почали виганяти на роботу, а побиттям карали за прогули та невиконання трудовнів. У такий спосіб голови колгоспів і бригадири намагалися

подолати «трудоий нігілізм» колгоспників, які не бажали задарма працювати на державу. Для прикладу, член сільради с. Лісові Хутори Носівського району Чернігівської області Дорошенко сильно побив колгоспника Маслака за відмову виїхати на поле для підняття зябу [10, с. 515].

Всього, під час збиральної та хлібозаготівельної кампаній 1933 р. «порушення революційної законності» мали місце в 64 селах 39 районів республіки. Серед порушників — 10 секретарів партосередків, 15 голів сільрад і їхніх заступників, 28 голів колгоспів, 7 бригадирів, 6 рахівників колгоспів, 23 сільські активісти, 4 районні працівники, яких звинувачували в незаконних арештах, штрафах, побитті, знущаннях із селян, самосудах. ЦК КП(б)У підкреслював, що «нерідко побиття та знущання набували винятково жорстокого характеру», унаслідок чого із 93 потерпілих померли від побиття 24 особи [11, арк. 99–100].

Уявлення про масштаби «порушень революційної законності» дають і матеріали розслідування комісії ЦКК КП(б)У, яка впродовж 17–27 вересня 1933 р. проводила обстеження в 20 із 36 районів Чернігівської області, вивчаючи скарги селян, інформаційні повідомлення ДПУ, судово-слідчі справи, рішення місцевих органів влади. У результаті факти «відвертого адміністративного свавілля, яке межувало з політичним бандитизмом» (побиття і знущання із селян, викривлення податкової та штрафної політик, масове привласнення й розкрадання незаконно конфіскованого майна), зафіксовані у 12 із 20 районів області [11, арк. 109].

Оскільки на фоні масштабної соціально-економічної кризи, яку переживав «модернізований» аграрний сектор, свавілля місцевих можновладців ставало додатковим подразником у стосунках влади й селянства, центральне керівництво держави після завершення сільськогосподарських кампаній проводило ритуальні акції з наведення порядку: публічно, але не дуже суворо карало винних, декларуючи, що в подальшому не допустить нових перекручень. 25 червня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР навіть ухвалили спільну постанову під красномовною назвою «Про революційну законність», яка націлила органи юстиції на суворе покарання «посадових осіб у разі порушення прав трудящих, особливо у випадках незаконних арештів, обшуків, конфіскації або вилучення майна тощо» [12, с. 284].

Натомість прийняття цієї постанови практично не вплинуло на методи заготівельної кампанії 1932/33 р., під час якої партійне керівництво республіки знову розгорнуло «*рішучу боротьбу з фактами хуліганства та злочинських дій (привласнення майна нездавців хліба)*». 29 грудня 1932 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за участю Л. Кагановича навіть ухвалили рішення: «*Усі матеріали, що надходять про перекручення з боку районних і сільських працівників та уповноважених, після перевірки розглядати в трійці ЦК по репресіях*». Комісії політбюро ЦК КП(б)У в складі М. Хатаєвича, К. Карлсона, В. Кисельова доручалося виділити 4–5 найбільш значних фактів хуліганства та крадіжок з боку посадових осіб, суворо покарати винуватців через суд з опублікуванням інформації в усіх районних газетах [13, арк. 180].

Зазначимо, що справи про застосування фізичних методів «виховання» колгоспників набували особливого розголосу лише в тих випадках, коли жертва насильства була членом ЛКСМУ, партії, активістом, ударником. Тоді органи ДПУ й прокуратури розглядали їх як «*терористичні акти, здійснені класовим ворогом з метою класової помсти*». Саме так кваліфікували побиття головою колгоспу ім. Сталіна Ворошилівської сільради Олександрійського району Лемішем колгоспниці М. Коваленко, яка від нанесених травм померла [14, арк. 668, 670].

Інформаційні повідомлення органів ДПУ, прокуратури, райпарткомів про «порушення революційної законності» доводять, що багато місцевих можновладців уважали рукоприкладство невід'ємним елементом будь-якої господарсько-політичної кампанії. Саме цим пояснюється негативна реакція окремих районних та сільських керівників на директиву-інструкцію ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка декларувала припинення масових каральних акцій проти селянства. Ці очільники стверджували, що без застосування надзвичайних методів впливу на селян вони не зможуть забезпечити виконання державних посівних, збиральних, заготівельних планів. Так, голова Слобідської сільради Путивльського району Чернігівської області Ярешко прямо заявив: *«Тепер кампаній нам не можна виконувати, нехай їх виконують ті, хто цю постанову підписав»* [11, арк. 110].

Щоб припинити рукоприкладство посадових осіб, Наркомат юстиції УСРР видав у жовтні 1934 р. директиву, яка зобов'язала органи прокуратури забезпечити розгляд указаних справ у найкоротші терміни, а самі справи взяти на особливий облік. Осіб, винних у нанесенні побоїв колгоспникам, не зважаючи на їхні посади, мали притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 98 КК УСРР, *«за перевищення влади або службових повноважень»*, яка передбачала покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше шести місяців [15, арк. 93]. За обтяжуючих обставин (*«якщо перевищення влади знайшло вираження у насильстві, застосуванні зброї, катуванні або діях, що принижують гідність потерпілого»*) строк позбавлення волі зростав до 3 років [16, с. 105].

Між тим, документи свідчать, що місцевих керівників було важко примусити відмовитися від фізичних методів впливу на селян. Поширенню насильства в українському селі сприяло те, що ще під час суцільної колективізації місцеві очільники звикли діяти не за законом, а радше за принципом «політичної доцільності», сприймаючи чергові настанови про відновлення соціалістичної законності як ритуальні й не приділяючи їх виконанню належної уваги. Так, у директивному листі Наркомату юстиції УСРР від 20 жовтня 1930 р. прямо вказувалося, що *«революційну законність слід розуміти як відбиток в конкретних нормах політики нашої партії. Соціальна небезпечність учинків оцінюється залежно від того, як і наскільки вони перешкоджають соціалістичному будівництву»* [17, арк. 110]. Відповідно до такої «політизованої» логіки злочинцем уважався селянин, який відмовлявся виконувати нереальний заготівельний план, а не уповноважений, який фізичними методами впливу забезпечив його виконання.

Тому, незважаючи на проголошену владою боротьбу з *«порушеннями революційної законності»*, в окремих селах республіки у постголодоморний період навіть спостерігалось зростання кількості випадків *«побиття колгоспників і дітей головами колгоспів, сільрад і вчителів»*. Якщо в 1935 р. в колгоспах району діяльності Вахновської МТС Липовецького району Вінницької області зафіксовано два випадки побиття селян, то в 1936 р. – уже 19 по відношенню до 32 осіб, зокрема 14 дітей [18, арк. 18]. Через це боротьба з фізичним насильством посадових осіб у 1933–1936 рр. набуває перманентного характеру, що доводять численні директиви органів юстиції республіки і спецповідомлення ДПУ–НКВС.

Неефективність боротьби з рукоприкладством місцевих очільників пояснюється тим, що покарання порушників нерідко мали формальний характер. Так, голову й бригадира артїлі «Новий рух» Покровського району Дніпропетровської області за побиття колгоспників протягом серпня – вересня 1933 р. засудили до позбавлення волі на термін від 6 до 7 років, але через декілька днів після винесення вироку їх відпустили із

Запорізького БУПРу, і вони повернулися додому. Не дивно, що в колгоспі почалися розмови, що *«боротьба з порушниками революційної законності – це несерйозна боротьба»* [19, арк. 110]. Траплялися й випадки, коли колгоспних і сільських керівників декілька разів притягували до кримінальної відповідальності за зловживання, а вони попри це продовжували залишатися на посаді й виконувати свої обов'язки. Приміром, уже згаданий голова колгоспу ім. Сталіна Леміш протягом 1932 р. тричі потравляв на лаву підсудних за *«викривлення класової лінії»* [14, арк. 687].

Аналіз численних судових вироків дає змогу зробити висновок, що «порушників революційної законності» засуджували здебільшого до незначних термінів ув'язнення без обмеження в правах після відбуття покарання. Уповноваженого із хлібозаготівель у с. Троїцьке Нововасилівського району М. Демченка, наприклад, за безпідставний арешт і побиття громадян засуджено лише до 1,5 року позбавлення волі. А бригадира артілі ім. Сталіна Солонянського району С. Малого за грубе поводження з колгоспниками та побиття селянина Пікінера засудили до 6 місяців примусової праці [20, арк. 10].

Судова статистика доводить, що перекутникам не варто було боятися застосування до них «твердої репресії». За даними Наркомату юстиції УСРР, у 1931 р. розгляд подібних справ у республіці завершувався такими покараннями: позбавленням волі – у 23,5 % випадків, умовним засудженням – у 24 %, примусовими роботами – у 45 %, громадською доганою – у 6,7 % [5, арк. 111]. Окреслена «м'якість покарань» різко контрастує з практикою застосування закону від 7 серпня 1932 р.

Вагому роль у м'якості покарань перекутників ревзаконності відіграло й доволі поблажливе ставлення обласного та районного керівництва. Деякі партійні очільники кваліфікували рукоприкладство *«як помилки, за які судити не потрібно, а достатньо обмежитися міцними вказівками»* [21, арк. 53]. Перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич неодноразово заявляв, що *«не завжди вигідно й правильно судити гарних голів сільрад і колгоспів, які схильні до виправлення у майбутньому своїх помилок і безумовно принесуть багато користі»* [22, арк. 542].

Своєю чергою, це впливало на позицію прокуратури, яка закривала справи про «порушення революційної законності», аргументуючи, *«що злочин скоєно в надзвичайно складних умовах роботи»*, він не призвів *«до будь-яких тяжких наслідків»* тощо. Імовірно, малося на увазі, що після побиття чи тортур ніхто із селян не загинув. Урешті причиною закриття справи могла бути втрата нею актуальності «на цей момент», що, на погляд прокуратури, робило проведення слідства недоцільним [21, арк. 57]. Замість притягнення до кримінальної відповідальності до перекутників застосовували лише дисциплінарні заходи, але, звільнивши з посад у сільраді чи колгоспі, їх призначали на роботу до інших сіл, де вони продовжували знуцатися із селян.

У тих випадках, коли *«порушення революційної законності»* були масовими і призводили до летальних наслідків, фігурантам справ приписували додаткові контрреволюційні злочини, унаслідок чого справа із покарання посадовців-перекутників перетворювалася на притягнення до кримінальної відповідальності чергових контрреволюціонерів. Крім того, факти фізичного насильства над селянами інтерпретували як шкідницьку діяльність, що мала на меті викликати невдоволення колгоспників. Подібні формулювання дуже нагадують визначення в кримінальних справах «шкідників» доби «Великого терору».

Показовою у цьому плані була справа керівництва с. Гур'ївка Долинського району, дії яких відрізнялися особливою жорстокістю. Місцеві можновладці (голови колгоспів «Жовтнева воля» та «Прогрес», бригадири, члени правління) для допитів селян від-

крили спеціальну кімнату, обладнавши її засобами катування – залізними ланцюгами, батогами, ключками. Якщо колгоспник чим-небудь «завинив» перед начальниками, то його доставляли сюди й проводили дізнання. Наприклад, селянина Єфима Бешевця під час допиту роздягнули, били, вогнем лампи палили статеві органи. Його звільнили з-під арешту лише після того, як дружина продала корову і заплатила викуп бригадиру О. Черевіку – 200 крб. [23, арк. 58, 59].

Документи свідчать, що більшість селян була піддана тортурам за дрібні крадіжки продовольства: шматок хліба, жменю цибулі або взагалі за підозрою у їхньому скоєнні. Екзекуції, організовані керівництвом колгоспів, були настільки жорстокими, що під час допитів від побоїв загинуло 7 селян. Мешканці Гур'ївки були сильно залякані, що навіть не насмілювалися ховати закатованих. Так, одноосібниця-біднячка Парасковія Карпець розповіла, що боялася піти за сином Іваном, забитим Черевіком, і викинутим до моста. Тому її сина привезли сусіди і зарили, «*як собаку, без будь-яких обрядів*». Також селяни не реєстрували смертей членів своїх сімей в сільраді – не заявили про 4 із 7 померлих. Мешканцям села було важко довести, що вони постраждали від дій керівництва колгоспів, оскільки місцевому лікарю заборонили надавати будь-які довідки та висновки про побої [23, арк. 59, 61, 67, 68].

Залякані селяни навіть не намагалися поскаржитись на дії місцевих функціонерів, а лише тікали із села. Справа щодо керівництва села була порушена лише після втручання політвідділу Братолюбівської МТС, яка знаходилася поблизу [23, арк. 73]. Проте Дніпропетровський облвідділ ДПУ «оформив» справу керівництва с. Гур'ївка як справу «*контрреволюційної куркульської групи*», члени якої – «*куркулі та політбандити*» – обвинувачувалися не лише в «*терорі над колгоспниками*» (побиття 20 селян-бідняків), але й у «*шкідництві*» та «*масовому викривленні штрафної політики з метою створення невдоволення серед колгоспників*» [24, арк. 52].

В цілому, справжні наміри влади, яка декларувала суворе покарання «*порушників ре-взаконності*», наочно ілюструє амністія, проведена наприкінці 1930 р. «*на відзначення XIII річниці Жовтневої революції*». Амністія поширювалася на осіб, засуджених за скоєння посадових злочинів «*в складних умовах гострої класової боротьби, через недостатній досвід у роботі*» в період з 1 січня 1928 р. до 7 листопада 1930 р. (включно) «*при проведенні заходів Уряду СРСР і УСРР ... (колективізація сільського господарства, розкуркулення, хлібозаготівлі, розміщення держпозик тощо)*». Показово, що метою амністії було залучення «*перекрутників*» до «*активної участі в соціалістичному будівництві*» [25, арк. 39, 43, 44].

Характеризуючи соціальні та морально-психологічні наслідки каральних акцій влади в українському селі, передусім зазначимо, що застосування репресій зумовило процеси маргіналізації в селянському середовищі. Розкуркулені, засуджені за невиконання держзобов'язань селяни поповнювали лави так званого «*декласованого елемента*». Вони, мешкаючи в селі, подеколи перетворювалися на своєрідних вигнанців — до колективних об'єднань їх не приймали, землей і реманентом не наділяли. Зазвичай розкуркулені й репресовані перебивалися за рахунок тимчасових заробітків, наймаючись до односельців. При цьому вони залишались у центрі уваги місцевої влади, яка пильнувала кожен їхній крок, покладаючи на них провину за всі негаразди в колгоспі чи селі, використовуючи їх «*потенційними винуватцями*» під час проведення чергових репресивних акцій. З-поміж засуджених спецколегіями Верховного й обласних судів УСРР у 1935 р. куркулі й так звані «*декласований елемент*» були найчисельнішими — 1 232 особи з 3 539 засуджених. У 1936 р. їхня чисельність зменшилася, але все ж таки залишалася значною — 568 з 4 247 засуджених [18, арк. 22].

Важливим наслідком державного терору стало упокорення українського села. Якщо перші репресивні акції влади викликали відкритий спротив селянського середовища, то згодом українське село звекає жити в умовах терору. Насильство перетворюється на повсякденність, сприймається як норма стосунків влади й селянства, породжує, з одного боку, соціальну апатію, нездатність до колективних дій, з іншого, — тотальну недовіру до будь-яких владних структур. На рівень селянської зневіри тієї доби вказує той факт, що у випадках *«порушень ревізаконності»* селяни часто відмовлялись апелювати до вищих владних інституцій, вважаючи цю справу безперспективною. На їхню думку, органи юстиції, *«суд, міліція, ДПУ, прокуратура були лише димовою завісою»*.

Щоденне фізичне, економічне, психологічне насильство, яке перетворилося на повсякденне явище в житті колективізованого села, призвело до деформації людської психіки, девальвації цінності людського життя, деморалізації селянського суспільства. Звідси й жорстокі розправи із крадіями під час селянських самосудів 1933 р. Водночас відмова селян від активних форм спротиву, зовнішня лояльність до влади обернулися прихованим саботажем, що зокрема втілювалось у процесі своєрідної *«деколективізації»* в постголодоморний період. У зв'язку з цим можна погодитися з українським істориком Л. Гриневич, яка вважає, що *«масові репресії формували потенційну опозиційність»* селянської спільноти до сталінського режиму, *«зокрема готовність при зручних обставинах (скажімо, у разі війни) виступити проти нього»* [26, с. 541]. Чутки про *«наближення війни»* або про *«початок збройного повстання»*, які постійно циркулювали в селянському середовищі в 1930-х рр. (*«Папа Римський виступив на захист куркулів і організовує війну»*, *«Прикордонні війська, що стоять на кордоні з Афганістаном, дізнавшись, що в СРСР відбувається пограбування селян та їхніх родин, кинули кордон і будуть захищати від грабіжницької влади»* [27, арк. 41]), свідчать, що саме із зовнішньою агресією українське селянство пов'язувало звільнення від ненависної влади більшовиків.

Джерела та література

1. Кульчицький С.В. (2008). Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення, Київ: Наш час, 424 с.
2. Івницький Н.А. (2000). Репресивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.), Москва: РАН, 350 с.
3. Шаповал Ю.І (2008). Голодомор і репресії в Україні. Критика, № 12, 8–10.
4. Сахаров А.Н. (2008). 1930: год «коренного перелома» и начала Большого террора. Вопросы истории, № 9, 40–69.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп. 20, спр. 5488.
6. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т., ред. А. Береловича, В. Данилова. (2003), Москва: РОССПЭН, Т. 3: 1930–1934 гг., Кн. 1:1930–1931 гг., 864 с.
7. Васильев В. (1997). Коллективизация і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.), Вінниця: ЛОГОС, 536 с.
8. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. Р-1520, оп. 3, спр. 4.
9. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. (2008), Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 604 с.
10. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т., ред. А. Береловича, В. Данилова, Москва: РОССПЭН, Т. 3: 1930–1934 гг., Кн. 2:1932–1934 гг., 840 с.
11. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 6390.
12. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. Освіти, ред. В.Д. Гончаренко, уклад.: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. (1996), Київ: «Ін Юре», Т. 2: Лютий 1917 р., 728 с.

13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 238.
14. ДАДО, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 36.
15. ДАДО, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 76.
16. Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты), ред. Д.С. Карева, сост.: Е.М. Ворожейкин, О.И. Гацихо, Е.Д. Даманина, Ю.Г. Трещетенков, О.Ф. Шишов, А.М. Яковлев. (1957), Москва: Государственное издательство юридической литературы, 532 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 8, оп. 14, спр. 294.
18. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 7065.
19. ДАДО, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 85.
20. ДАДО, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 35.
21. ДАДО, ф. П-19, оп. 1, спр. 1494.
22. ДАДО, ф. Р-1520, оп. 3, спр. 129.
23. ДАДО, ф. П-19, оп. 1, спр. 958.
24. Державний архів Служби безпеки України, м. Київ, ф. 16, оп. 27, спр. 9.
25. ДАДО, ф. Р-1519, оп. 1, спр. 1.
26. Гриневич Л.В. (2002). Морально-психологічний аспект державного терору. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: історичні нариси. Київ: Наукова думка, 534–541.
27. ДАДО, ф. Р-1518, оп. 1, спр. 4.

References

1. Kulchytskyi S.V. (2008). Holodomor 1932–1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia, Kyiv: Nash chas, 424 s.
2. Yvnytskyi N.A. (2000). Repressyvnaia polityka sovetskoi vlasty v derevne (1928–1933 hh.), Moskva: RAN, 350 s.
3. Shapoval Yu.I (2008). Holodomor i represii v Ukraini. Krytyka, № 12, 8–10.
4. Sakharov A.N. (2008). 1930: hod «korennoho pereloma» i nachala Bolshoho terrora. Voprosy ystoriy, № 9, 40–69.
5. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy), f.1, op. 20, spr. 5488.
6. Sovetskaia derevnia hlazamy VChK–OHPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty materyaly: v 4 t., red. A. Berelovycha, V. Danylova. (2003), Moskva: ROSSPĖN, T. 3: 1930–1934 hh., Kn. 1:1930–1931 hh., 864 s.
7. Vasyliiev V. (1997). Kolektyvizatsiia i selianskyi opir na Ukraini (lystopad 1929 – berezen 1930 rr.), Vinnytsia: LOHOS, 536 s.
8. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti (DADO), f. R-1520, op. 3, spr. 4.
9. Rozsekrechena pamiat: Holodomor 1932 – 1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU–NKVD. (2008), Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 604 s.
10. Sovetskaia derevnia hlazamy VChK–OHPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materyaly: v 4 t., red. A. Berelovycha, V. Danylova, Moskva: ROSSPĖN, T. 3: 1930–1934 hh., Kn. 2:1932–1934 hh., 840 s.
11. TsDAHO Ukrainy, f.1, op. 20, spr. 6390.
12. Khrestomatiia z istorii derzhavy i prava Ukrainy: u 2-kh t.: navch. posib. dlia stud. yuryd. spets. vyshch. zakl. Osvity, red. V.D. Honcharenko, ukklad.: V. D. Honcharenko, A.Y. Rohozhyn, O.D. Sviatotskyi. (1996), Kyiv: «In Yure», T. 2: Liutyi 1917 r., 728 s.
13. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 6, spr. 238.
14. DADO, f. R-1520, op. 3, spr. 36.
15. DADO, f. R-1520, op. 3, spr. 76.
16. Uholovnoe zakonodatelstvo SSSR y soiuzykh respublyk. Sbornyk (Osnovnye zakonodatelnye akty), red. D. S. Kareva, sost.: E. M. Vorozheikyn, O. Y. Hatsykhо, E. D. Damanyna, Yu. H. Treshchetenkov, O. F. Shyshov, A. M. Yakovlev. (1957), Moskva: Hosudarstvennoe yzdatelstvo yurydycheskoi lyteratury, 532 s.
17. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 8, op. 14, spr. 294.
18. TsDAHO Ukrainy, f.1, op. 20, spr. 7065.
19. DADO, f. R-1520, op. 3, spr. 85.
20. DADO, f. R-1520, op. 3, spr. 35.
21. DADO, f. P-19, op. 1, spr. 1494.
22. DADO, f. R-1520, op. 3, spr. 129.

23. DADO, f. P-19, op. 1, spr. 958.

24. Derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Kyiv, f. 16, op. 27, spr. 9.

25. DADO, f. R-1519, op. 1, spr. 1.

26. Hrynevych L.V. (2002). Moralno-psykholohichniy aspekt derzhavnoho teroru. Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini XIX–XX st.: istorychni narysy. Kyiv: Naukova dumka, 534–541.

27. DADO, f. R-1518, op. 1, spr. 4.

Natalia Romanets

VIOLENCE AS EVERYDAY LIFE: TO THE QUESTION OF MECHANISMS AND THE EFFECTS OF MASS REPRESSIONS IN UKRAINIAN VILLAGES (1928-1938).

The article analyzes the social, moral and psychological consequences of mass repression in Ukrainian villages in 1928-1938. It has been shown that the system created by the authorities during the Stalinist modernization of the agrarian sector led to the degradation of the peasant society by the system of total violence in the Ukrainian countryside. At the same time, violence began to be perceived as a norm in relations between the authorities and the peasantry.

Key words: repression, violence, Soviet government, justice bodies, DPU

Веденєєв Дмитро

доктор історичних наук, професор,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв,
zastava67@i.ua
ORCID:0000-0002-8929-9875

ФАБРИКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ ПРОТИ ІЄРАРХІВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937–1938 РР.

В публікації на основі архівних документів органів державної безпеки СРСР в Україні (архівних кримінальних справ, оперативних матеріалів, інформаційно-звітних документів тощо) досліджується механізм незаконного переслідування й репресій за сфабрикованими звинуваченнями архієреїв Руської Православної Церкви. Подано аналіз самого механізму взаємозв'язку між розгортанням політичних репресій, курсом влади на знищення Церкви та оперативною діяльністю органів НКВС. Розглянуті матеріали оперативної й репресивної практики органів держбезпеки часів «Великого терору» дозволяють виявити основні тактико-структурні складові цілеспрямованого переслідування ієрархів Православної Церкви як найбільш багаточисельної релігійної конфесії в Україні.

Ключові слова: Православна церква, незаконні репресії, державний атеїзм, органи держбезпеки, єпископат РПЦ

«Великий терор» 1937–1938 рр. став і апофеозом фізичних гонінь на Православну церкву, її священство та вірних. Жертвами переслідувань та цілеспрямованого терору стали десятки тисяч кліриків та сотні архієреїв РПЦ, велика кількість віруючих. Як доповідав НКВС СРСР Й. Сталіну, у розпалі незаконних репресій, в серпні – листопаді 1937 р. арештували 166 архієреїв, із них репресували 81, а до 1939 р. на кафедрах РПЦ в СРСР залишалось лише чотири єпископи, ще близька десяти архієреїв перебували на покої або служили настоятелями храмів [1, с. 5; 2, с. 131].

Зрозуміло, що й до 1937 р. не припинялися цілеспрямовані репресії та оперативна розробка канонічної православної конфесії («патріаршої» або «тихоновської» церкви, яка її називали в службових документах), яка вважалася головним противником на «релігійному фронті». До 1925 р. в УСРР діяло вісім найбільш багаточисельних єпархій РПЦ, 6453 приходів (до 4 млн. 820 тис. парафіян) [3, спр. 2006, арк. 83]. В оперативній розробці РПЦ в Україні по лінії Секретно-оперативної частини ДПУ УСРР працювало 84 секретних співробітників (платних агентів) [3, спр. 2318, арк. 40–41].

Під час антирелігійного «вирішального штурму» 1933–1936 рр. в Українській РСР припинило існування до 75 – 80% православних храмів. Із 12380 православних храмів в Україні в 1936 р. залишилось 4487, а служба Божа проходила тільки в 1116 (9%) із них, тоді як в СРСР середній показник становив 28,33% [4, с. 49; 5, с. 44-45]. Розгортання в СРСР з кінця 1934 р. масових політичних репресій, одним із основних об'єктів яких стало православне духовенство та віруючі, породило розробку відповідної тактики оперативних заходів (форм і методів службової діяльності) органів державної безпеки, спрямованих, зокрема, на посилення та нарощування ступені жорстокості у переслідуванні кліру та архіпастирів, усунувши яких влада могла розраховувати на ліквідацію Церкви як ідейно-духовного конкурента, розшарування «малого стада» (рядових віруючих).

В роки «Великого терору» безпосередньо агентурно-оперативні та слідчі заходи проти релігійного середовища здійснював відповідний підрозділ 4-го, секретно-політичного відділу (СПВ) Управління державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР та відповідні підрозділи в регіональних органах. Про підготовку енергійного удару по релігійному середовищу в Україні свідчили матеріали наради начальників антирелігійних підрозділів (4-х відділень) секретно-політичних відділів УДБ обласних управлінь НКВС УСРР 1935 р. із співробітниками 4-го відділення СПВ НКВС УСРР від 26 грудня 1935 р. В заході взяли участь заступник глави НКВС УСРР З. Кацнельсон, начальник СПВ Б. Козельський та його заступник П. Рахліс, керівництво 4-го відділення. П. Рахліс виступив із доповіддю *«Про завдання боротьби з церковною і сектантською контрреволюцією»*. У ній констатовалося *«значний занепад релігійності у масах населення, особливо в сільських місцевостях»*, зазначалося, що із 3000 православних храмів України більшість не працює (у Чернігівській обл., зокрема, з 600 було реально відкрито до 100). Документ дає зрозуміти, що за цим процесом стояв адміністративний тиск, адже тільки за 1935 р. ВУЦВК заклав у республіці 2154 храм, з'явилися цілі райони без жодної церкви.

Протестна та богослужбна реакція віруючих на порушення їх прав трактувалася як *«значне посилення контрреволюційної активності церковників»*. Позбавляючи віруючих законних прав на задоволення духовних потреб, чекісти лицемірно заявляли про небезпеку церковного підпілля, *«нелегальні форми роботи»*, діяльність *«без приходського духовенства, монахів, репресованих церковників, які повернулися із заслання, біглих куркулів та інших антирадянських елементів, ремствували з приводу появи «таємних церков, за прикладом перших християн»*, поширення нонконформістських груп катакомбної ППЦ. Констатовалося сполучення духовно-релігійного та власне соціального протесту, що знаходило прояв у відмові від отримання землі, паспортів, демонстративній непокорі органам влади, поширенні монархічних настроїв. Відзначалася небезпека тенденції до примирення та об'єднання канонічної РПЦ (*«тихонівців»*), *«обновленців»*, *«катакомбників»*. Відтак висувалося завдання усунення інтеграційних тенденцій у православній конфесії та посилення розкладницької роботи, *«створення й виховання кваліфікованої агентури, пристосованої до роботи в умовах глибокого підпілля»*, ліквідації зовнішніх церковних зв'язків, активізації закриття храмів тощо [6, спр. 393, арк. 2-3, 14-15].

Для розуміння сутності агентурно-оперативної роботи та її співвідношення із власне репресивною діяльністю цікавим є виступ загаданого З. Кацнельсона. На його думку, апарат СПВ був зайнятий, здебільшого роботою по *«українській контрреволюції»* й троцькістах, відтак *«неприпустимо послабив увагу до церковної та сектантської контрреволюції»*. Відзначався занепад кваліфікації чекістів-*«релігіознавців»*, котрі у попередні роки *«знали досконало»* історію, обрядовість, устрій кожної конфесії, а тепер намагаються компенсувати недостатню компетентність захопленням репресіями. *«На одних репресіях виїжджати не можна»*, повчав підлеглих заступник наркома, адже вони створюють ореол мучеництва та ускладнюють роботу. Керівник спрямовував оперативний склад на пошук в релігійних громадах *«класово-чужих елементів»*, як от колишніх офіцерів, поліцейських, аристократів, тощо. Співробітників СПВ закликали *«розпалювати внутрішню боротьбу» та сіяти ворожнечу в релігійних громадах, компрометувати їх лідерів, проводити «вправні комбінації»* агентурного характеру, внаслідок яких особа *«опинялася у безвихідному становищі та змушена була йти на вербування»* [6, спр. 393, арк. 18-20].

10 січня 1936 р. начальник Секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР, комісар держбезпеки 2-го рангу Г. Молчанов підписав циркуляр *«Про агентурно-оперативну роботу по церковно-сектантській контрреволюції»*. Документ особливий акцент робив на агентурно-оперативну розробку православного середовища (як засіб й штучну «підставу») подальшого застосування репресій. Агентурні та слідчі заходи, йшлося у документі, свідчать про *«значне зростання контрреволюційної активності церковників та сектантів, ріст підпілля, відновлення організаційних зв'язків та безумовну наявність керівних центрів»*. Особливу стурбованість викликали єпископи та священники, які поверталися до служіння, нерідко – у *«катакомбних»* умовах (*«нелегали-професіонали»*, як їх називали чекісти). Їх апріорі звинувачували у небезпечній антидержавній діяльності, створенні *«церковно-монархічного підпілля»*, що одразу надавало справам та їх *«фігурантам»* фатальне *«контрреволюційне забарвлення»*. Приписувалося вербувати *«свіжу агентуру із числа церковно-сектантських керівників»* (зокрема, в місцях позбавлення волі), брати в оперативну розробку *«всіх церковників й сектантів»*, що повернулися із таборів. Ставилося завдання *«не залишати не репресованим жодного учасника контрреволюційного підпілля»* [6, спр. 1039, арк. 1-4].

Підготовка масштабної репресивної кампанії не випадково збіглася із розробкою адміністративно-політичного механізму повної юридичної заборони РПЦ. За дорученням Й. Сталіна, завідувач відділом керівних партійних органів ЦК ВКП (б) Г. Маленков 20 травня 1937 р. направив записку щодо *«пожвавлення ворожої діяльності церковників»*. Основна пропозиція полягала в ініціюванні скасування базового нормативного документа, який регламентував діяльність релігійних об'єднань в СРСР – декрету ВЦВК від 8 квітня 1929 р. *«Про релігійні об'єднання»*. Йшлося про необхідність *«покінчити...з органами управління церковників»*. 26 травня із запискою ознайомилися члени і кандидати у члени Політбюро ЦК ВКП(б), а 2 червня – пропозицію, окремою запискою, підтримав глава НКВС СРСР М. Єжов [7, с. 280–281].

Оперативну розробку та незаконне засудження православного кліру прискорили цілеспрямовані розпорядчі документи НКВС СРСР. Циркуляр регіональним органам держбезпеки від 27 березня 1937 р. приписував посилити агентурно-оперативну роботу по *«церковниках»* (як чекісти традиційно іменували саме православних віруючих). Директива ж НКВС СРСР від 8 липня 1937 р. № 24451 спрямовувала *«розпочати рішучі дії щодо ліквідації церковників та прихильників сект»* [8, с. 20].

30 червня 1937 р. (відповідно до рішення Політбюро ЦК ВКП (б) від 2 червня того ж року *«Про антирадянські елементи»*) вийшов сумнозвісний наказ № 00447 НКВС СРСР *«Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів»* (за яким загалом по країні стратили до 400 тис. із майже 700 тис. розстріляних за доби *«Великого терору»* 1937–1938 рр.). Наказ зараховував *«осілих на селі» «церковників»* (клір та церковний актив РПЦ, адже до 1937 р. в органах церковного самоврядування – *«двадцятках»* парафій РПЦ – перебувало до 600 тис. громадян), та *«сектантів»* до категорії ворожих антирадянських елементів, *«зачинщиків»* політичних злочинів та диверсійних актів. Віддана команда почати операцію із репресування зазначених у наказі категорій громадян з 5 серпня 1937 р.

До числа прошарків населення, які мали зазнати переслідувань, віднесли й *«найбільш активні антирадянські елементи»* із числа *«церковників»*, які на той час перебували у таборах. Як результат, в 1937 р. активізувалося репресування

православного кліру. За сфабрикованими звинуваченнями і новими справам, доносам табірної агентури, священнослужителі проходили по «розстрільним» статтям. Лише у серпні-листопаді 1937 р. В СРСР затримали 166 архієреїв, 9116 священників (репресували з них 4629), 2173 монахів (934) РПЦ, тисячі мирян. Водночас на практиці політичному насильству піддали значно ширше коло священнослужителів та мирян, котрі перебували на волі, у тому числі – через наполегливі вимоги керівників територіальних партійних органів, котрі просили ЦК ВКП (б), у майже третині звернень, додати до «контингенту» потенційних жертв і священнослужителів усіх основних релігійних течій [1, с. 5; 8, с. 17–18, 73–76; 9, с. 15–17].

В практику інспірування справ проти священнослужителів увійшли відповідні штучні конструкції-звинувачення, як, наприклад, «церковно-монархічне підпілля» (ЦМП), при всій умовності й штучності цього терміну, його зміст відображав поширені серед частини кліру та мирян (особливо – опозиційно-протестних течій по типу ППЦ [див. докладніше: 10]) монархічне-реставраторські та антикомуністичні погляди, що відносило їх носіїв до категорії небезпечних політичних противників влади. Сам термін «ЦМП» поєднував функції як ідеологеми, так і «продуктивного» стандартного звинувачення.

В інструментальному відношенні для розуміння механізму агентурно-оперативної «прелюдії» до репресій як таких промовистою є директива наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського начальникам обласних управлінь НКВС (УНКВС) від 19 серпня 1937 р. № 2391 «Про агентурно-оперативну роботу по церковниках і сектантах». В ній йшлося про викриття чекістами у Києві «керівного центра» «підпільної фашистської організації тихонівців» (тобто канонічної Руської Православної Церкви). Одним із «джерел» відомостей про фантомну організацію називалися свідчення арештованого архієпископа Волинського і Житомирського Філарета (Лінчевського, розстріляного 27 листопада 1937 р.). Її «учасників» звинувачували у намірах творення в СРСР «держави фашистського типу», підготовці кадрів повстансько-терористичної боротьби у випадку війни, творенні своїх позицій в органах радянської влади та насадженні мережі нелегальних організацій, шпигунстві на користь Німеччини та контактах з її консульством, а також у спробах інспірувати «масовий антирадянський рух за відновлення закритих церков».

Показово, що у тому документі йшлося про «викриття» нелегальної організації з боку Української автокефальної православної церкви (розпущеної ще на початку 1930-х рр.), причому низка звинувачень її «фігурантам» майже співпадала із закидами на адресу «підпільників» з РПЦ, аж до спроб творення «самостійної фашистської держави під протекторатом Німеччини». УНКВС ставилося завдання активізації агентурно-оперативної роботи по релігійному середовищу, творення відповідної агентурної мережі і проведення «операції» по «церковно-сектантським контрреволюційним кадрам» на підставі «ліквідації» накопичених оперативних відомостей – інакше кажучи, йшлося про проведення масових арештів на основі раніш сфабрикованих (вичавлених під час слідства, сфабрикованих в агентурних повідомленнях тощо) «компрометуючих матеріалів» [8, с. 136–138].

В період «Великого терору» швидко зростали темпи репресій проти православних та представників інших конфесій. Якщо за 1936–перший квартал 1937 р. в УСРР арештували 298 та засудили з них 260 представників «церковно-сектантської контрреволюції» (включаючи 24 священнослужителів, 6 монахів та 54 мірян РПЦ), то у січні – листопаді 1937 р. лише по ряду областей арештували представників кліру та

мирян РПЦ: по Київській області – 602; Харківській – 690; Донецькій – 299; Одеській – 471 (для порівняння – загалом за цей період в Українській РСР піддали репресіям за релігійною ознакою 5388 громадян) [11, оп. 30 (1951 р.), спр. 68, арк. 14-15, 118].

Між тим, в надрах спецслужби (за різними оперативними розробками) накопичувалися «компрометуючі матеріали» і на Екзарха України, покликані стати «підставою» для подальшого застосування репресій. Зокрема, проміжні підсумки агентурно-оперативної розробки митрополита Київського і Галицького Костянтина підводилися у меморандумі Транспортного відділу УДБ НКВС УСРР (січень 1934 р.), адресованому главі НКВС республіки В. Балицькому [11, оп. 30 (1951 р.), спр. 32, арк. 1-3]. Як йшлося у документі, підрозділом велася агентурна розробка «Підйом» проти групи учасників ІПЦ (катакомбної течії, радикально опозиційної як по відношенню до «краснодраконівської влади», так і до канонічної РПЦ), до проводу якої входили, начебто, єпископ Белгородський Антоній (Панкеев), що повернувся із сибірського заслання, та архієпископ Курський та Обоянський Онуфрій (Гагалюк). Чекісти стверджували, що до «організації» входив і митрополит Костянтин, хоча той як раз і стояв на позиціях вірності Патріаршому місцеблустителю, митрополиту Сергію. Трагічна доля спіткала і інших фігурантів згаданої справи – єпископів Макарія (Жармазіна, страченого у грудні 1937 р.), Стефана (Андріашенко, по офіційним даним – померлого у таборі в 1941 і.) та інших священослужителів.

Слід зазначити, що до піка репресій, православ'ю в Україні було завдано нищівного удару. Із 30 діючих у 1927 р. в архієреїв, йшлося у довідці НКВС УСРР «Про церковно-сектантську контрреволюцію на Україні», до 1937 р. служило шість. До 1935 р. ліквідували всі органи колегіального управління Церквою, заборонили церковні з'їзди, з 1930 р. не скликалися архієрейські собори. Із 10 тис. храмів, де велася богослужіння у 1929 р., до 1937 р. залишилося діючими 850 [11, оп. 30, спр. 68, арк. 182, 188].

Відкривалися численні агентурно-оперативні розробки, фактично – механізми інспірування «справ» для розправи з духовенством й «церковниками» – тобто активними віруючими, учасниками органів церковного самоврядування. Про сакраментальну спрямованість подібних розробок та сфабрикованих звинувачень красномовно свідчать штампи, які застосовувалися по відношенню до єпископату у доповіді «по церковній контрреволюції» Дніпропетровського УНКВС за друге півріччя 1937 р.

У ньому Церкву трактували як «яскраво виражену організацію фашистського типу, яка не гребує жодними засобами в боротьбі з Радянською владою». Майбутнього Патріарха Сергія оголошували «повязаним з фашистськими колами Японії, Німеччини, Польщі й Литви». Митрополит Костянтин подавався «керівником контрреволюційної організації церковників на Україні, який підтримує зв'язок із закордонними фашистськими колами через особистого секретаря, котрий був пов'язаний із польським та німецьким консульствами ще в м. Києві» [11, оп. 30, спр. 68, арк. 152].

Крім того, до досє чекістів відкладалися доноси на канонічних архієреїв від учасників інспірованих органами ОДПУ-НКВС у 1920-х рр. обновленського, «лубенського», «григоріанського» розколів, а також здобуті під тортурами й морально-психологічними пресінгом «свідчення» фігурантів інших кримінальних справ. Дати подібні сфабриковані «свідчення» на владика Костянтина вдалося змусити архієпископа Дніпропетровського Георгія (Делієва, 1878–1937 рр.). 10 жовтня 1937 р., владика Георгій «зійнався», що у 1934 р. митрополит Костянтин «залучив» його до

«контрреволюційної фашистсько-церковної організації» [12, спр. 71156фп, арк. 57]. Сам дніпропетровський архієрей був звинувачений у численних *«злочинах»* – від створення *«контрреволюційної фашистської організації церковників-тихонівців»*, і до спроб *«зриву мобілізації»*. Вельми промовистим, з погляду конфесійної політики влади, стало звинувачення у тому, що підслідний *«давав вказівки усіма силами обстоювати існування кожного храму й приходу»* [11, оп. 30, спр. 68, арк. 154]. 30 листопада 1937 р. владику Георгія розстріляли за рішенням особливої трійки Дніпропетровського УНКВС.

В самих органах держбезпеки опинилося чимало людей малоосвічених, морально схиблених, які розуміли карт-бланш на беззаконня й були розбещені отриманими *«лімітами по першій категорії»* – квотами на винесення смертних вироків. При цьому за згаданою *«операцією за наказом № 00447»* розстрільні ліміти в цілому виявилися перевищеними приблизно в п'ятеро. Наркому внутрішніх справ Української РСР О. Успенському в вересні 1938 р. довелося шифрованою попереджати начальника УНКВС: *«ліміти по 1-й категорії збільшені не будуть. Необхідно вкласти в ті, що Вам надані»* Низьким залишався культурно-освітній рівень оперпрацівників. На думку керівництва, в IV-у відділі Полтавського УНКВС *«більшість співробітників»* по церковній лінії *«є людьми недостатньо грамотними і у вузькому, і в широкому значенні цього слова»*, не мають *«політичного і чекістського кругозору»* [11, оп. 31, спр. 7, арк. 50, 97].

Апофеозом переслідування православних архієреїв стало затримання Екзарха України у Свято-Покровському храмі на Солом'янці 29 жовтня 1937 р. У виписаному ще 26 жовтня ордері на арешт, помічник начальника IV відділу УДБ НКВС УРСР, мол. лейтенант держбезпеки Д. Перцов (сумно відомий як вправний фабрикант справ із застосуванням фізичного впливу на підслідних, і нагороджений у 1937 р. орденом Червоної Зірки за подібні *«службові досягнення»*) вказував, що митрополит *«є керівником антирадянської фашистської організації церковників (тихонівців)»*, особисто давав вказівки *«про підготовку кадрів для озброєного повстання на випадок війни з Німеччиною, створював фашистські групи на периферії й проводив антирадянську роботу у зв'язку із переписом населення»* під контролем німецького консульства [12, спр. 71156фп, арк. 1]. Хворого літнього архієрея піддали інтенсивним допитам у Лук'янівському слідчому ізоляторі, справу вів сам Д. Перцов, залучаючи помічників. Про інтенсивність тиску на підслідного можна судити по тому, що 3 листопада 1937 р. він підготував власноручну заяву, *«визнаючи себе винним»* у створенні *«на Україні антирадянської організації, яка ставила собі за мету повалення існуючого державного ладу»*.

Слідство продовжувало знуцання, змусивши наступного дня заявити про існування *«антирадянської організації, очолюваної мною»*. Ця міфічна організація, мовляв, мала створити державу з радянською формою правління на чолі з особами *«із Українського народу»*. На випадок її виходу із Союзу РСР, Україна мала обрати собі форму влади. Імовірно, за сценарієм перебігу слідства із УДБ НКВС та від політичного проводу (секретно-політичний підрозділ курували керівники республіканської партійної організації, які особисто брали участь у фальсифікації особливо важливих справ, аж поки самі не ставали жертвою беззаконня) надходили корективи, і 5 листопада вже йшлося про однозначний намір вигаданої організації вивести Україну зі складу СРСР й утворити *«самостійну»* державу. До протоколу вносилися прізвища *«учасників»*, включаючи осіб, що раніше давали свідчення на митрополита

Костянтин [12, спр. 71156фп, арк. 14-23]. В ніч з 9 на 10 листопада 1937 р. митрополит Костянтин був викликаний на допит, з ним стався (за офіційним рапортом оперпрацівника) напад. В укладеному медичному акті йшлося, що «*смерть наступила від крововиливу у мозок, як наслідок хвороби серцево-судинної системи (атеросклерозу судин)*» [12, спр. 71156фп, арк. 25].

19 жовтня 1993 р. реабілітований митрополит Костянтин прославлений Священним Синодом Української Православної Церкви (УПЦ) як місцевошанований святий та новомученик Слобідського краю. Рішенням Священного Синоду УПЦ від 10 лютого 2011 р. священномученик Костянтин (Дьяков) включений до Собору Київських святих.

Розглянуті матеріали оперативної й репресивної практики органів держбезпеки часів «*Великого терору*» дозволяють виявити основні тактико-структурні складові механізму цілеспрямованого переслідування ієрархів Православної Церкви як найбільш багаточисельної й прадідівської релігійної конфесії в Україні та СРСР в цілому. Фізичні репресії та адміністративні утиски православних у 1937–1938 рр. стали апофеозом богоборчої політики та поставили Церкву на грань виживання (у низці областей УСРС не залишилося жодного діючого храму), ставилося питання про завершення останньої «*безбожної п'ятирічки*».

Репресії православних архієреїв здійснювалися як у рамках політики державного атеїзму (і носили, по суті, перманентний характер з початку 1920-х рр. і принаймні до початку агресії нацистської Німеччини проти СРСР у 1941 р.), так і характеризувалися загальним переходом до масованого застосування державного терору за централізованими рішеннями і в рамках відповідних кампаній та «*операцій*».

Репресіям як таким, як правило, передували агентурно-оперативні розробки (групові літерні розробки, заведення персональних справ-формулярів тощо), котрі могли тривати і достатньо довгий час. Фабрикувалася фабула майбутньої кримінальної справи, в центрі якої поставали фальшиві звинувачення у підготовці злочинів проти безпеки держави та існуючого політичного ладу, співробітництві з іноземними спецслужбами, підготовці терористичних дій, у сепаратизмі, націоналізмі, солідарності із фашистською ідеологією тощо. Відповідні матеріали фабрикувалися оперативниками з урахуванням загальної змістовної лінії репресивних кампаній, та за допомогою агентури (зокрема із релігійного середовища), а також «*здобувалися*» шляхом незаконного примушення підслідних до подання лживих свідчень та погодження на підтвердження інсинуацій співробітників НКВС.

Після арешту тривали слідчі дії, які вели самі оперативні працівники, звинувачення могли «*корегуватися*» відповідно до політичних настанов й сценаріїв розгортання самих репресивних кампаній. Широко застосовувався морально-психологічний тиск, фізичний вплив. Методи ведення сфабрикованих справ та характер висунутих звинувачень залишали жертвам незначні шанси на виживання.

Джерела та література

1. Архиепископ Крымский Лука (Войно-Ясенецкий) под надзором ГПУ-НКВД-МГБ. (2010). Сборник документов, сост. А. Валякин, Симферополь: ГУ СБУ в АРК, 174 с.
2. Шкаровский М.В. (2010). Русская Православная Церковь в XX веке, Москва: Вече, 480 с.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп. 20.
4. Нарис історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). (1994), Київ, Кн. II., 137 с.
5. Религиозные организации в СССР: накануне и в годы Великой Отечественной войны (1938–1943 гг.). (1995). Публ. М.И. Одинцова. Отечественные архивы, № 2, С. 51-53.

6. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Ф.13.
7. Беллов А.Л., Васильева О.Ю., Журавский А.В. и др. (2008). Русская Православная Церковь. XX век, Москва: Изд-во Сретенского монастыря, 800 с.
8. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. (2010). Упорядн.: С. Кокін, М. Юнге, Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», Ч. 1, 614 с.
9. Бажан О. (2007). Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи "великого терору": статистичний аспект. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, № 2, 15–17.
10. Веденєєв Д.В. (2017). Документи органів державної безпеки як джерело дослідження соціокультурних особливостей «катакомбної» течії в Православ'ї в Українській РСР у 1920-ті – 1950-ті рр. Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія, № 1, 26–36.
11. ГДА СБУ, ф.16.
12. ГДА СБУ, ф.6.

References

1. Arkhiyepiskop Krymskiy Luka (Voyno-Yasenetskiy) pod nadzorom GPU-NKVD-MGB. (2010). Sbornik dokumentov. sost. A. Valyakin. Simferopol: GU SBU v ARK. 174 s.
2. Shkarovskiy M.V. (2010). Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v XX veke. Moskva: Veche. 480 s.
3. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f.1, op. 20.
4. Narys istorii ukrainskoi intelihentsii (persha polovyna XX st.). (1994), Kyiv, Kn. II., 137 s.
5. Religioznyye organizatsii v SSSR: nakanune i v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1938–1943 gg.). (1995). Publ. M.I. Odintsova. Otechestvennyye arkhivy. № 2. S. 51-53.
6. Galuzeviy derzhavniy arkhiv Sluzhbi bezpeki Ukraїni (dali – GDA SBU). F.13.
7. Velykiy teror v Ukraїni. «Kurkulska operatsiia» 1937–1938 rr. (2010). Uporiadn.: S. Kokin, M. Yunhe, Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», Ch. 1, 614 s.
8. Bazhan O. (2007). Represii sered dukhovenstva ta viruiuchykh v URSR v chasy "velykoho teroru": statystychnyi aspekt. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB, № 2, 15–17.
9. Viedienieiev D.V. (2017). Dokumenty orhaniv derzhavnoi bezpeky yak dzherelo doslidzhennia sotsiokulturnykh osoblyvostei «katakombnoi» techii v Pravoslavii v Ukrainskii RSR u 1920-ti – 1950-ti rr. Biblioteko-znavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia, № 1, 26–36.
10. HDA SBU, f.16.
11. HDA SBU, f.6.

Dmytro Viedienieiev

CRIMINAL CASES FABRICATION AGAINST THE HIERARCHS OF THE ORTHODOX CHURCH IN UKRAINIAN SSR IN TIMES OF "GREAT PURGE" 1937-1938

In the scientific notes, based on the archive documents of the USSR security bodies based in Ukraine (archive criminal cases, operational materials, reports, etc.) presents the research of the mechanism of illegal persecution and repressions according the fabricated cases against the Russian Orthodox Church bishops. The author analyzed the very mechanism of the interrelation between the political repressions unfolding, the official course for the church destruction and the operative activity of the PCIA bodies. The studied data of the operative and repressive practice of the state security bodies in times of "Great Purge" allows us to define the main tactic-structural components of the targeted persecution of the hierarchs of the Orthodox Church as the biggest religious denomination in Ukraine.

The Great Purge of 1937 – 1938 becomes an apotheosis of physical persecution of the Orthodox churches, their priests and laity. Thousands of clerics and hundreds of ROC bishops as well as many faithful one became the victims of persecution and of the purposeful terror. The unfolding in the USSR from the end of 1934 of the mass political repression, one of the main objects of which were the Orthodox priests and believers, has given rise to the development of the special operative tactic (of the forms and methods of the service activity) of the state security bodies, aimed to the strengthening and building up of the cruelty in the persecution of clergy and archbishops, by eliminating of which the authorities could count on the liquidation of the Church as the ideological and spiritual competitor, on the stratification of the grazing "small herd" (ordinary believers).

The reviewed material of the operative and repressive practice of the state security bodies of the Great Purge allows us to identify the main tactic-strategical component of the mechanism of the purposeful persecution of the Orthodox Church hierarchs as the most numerous and the most ancient religious confession of Ukraine and the whole USSR. The physical repressions and the administrative oppressions of the or-

thodoxes in 1937 – 1938 become an apotheosis of the marxism and put the church on the brink of survival (in some regions of Ukrainian SSR were closed all active temples), actual was the question of the end of the last "godless five-year plan".

The repressions of the orthodox bishops were realized in the frames of the state atheism policy (and have got the permanent character from the early 1920's to the beginning of the nazis Germany aggression against the USSR in 1941) were catalyzed by the general transition to mass application of the state terror by the centralized decision and in the frames of the relevant companies and operations.

Before the very repressions, as a rule, were carried out the agent-operational development (alphabetic group development, conducting of the personal files-forms, etc.), which could last a long time. The plot of the future criminal case was fabricated, in the center of which were the fake charges of crime preparing against the state security and the current political order, of the cooperation with the foreign special services, of the preparation for the terror attacks, of the separatism, nationalism, solidarity with the fascism ideology, etc. The relevant material were fabricated by the operatives with an eye on the general meaning line of the repressive company, and by the hand of an agent (including from the religious requirement), and were "got" by the way of illegal coercion to the misrepresentation and agreement to confirmation of the insinuation of PCIA employees.

After the arrests were continued the investigative actions, which were carried out by the operative employees. The charges could be "adjusted" in accordance with the political guidelines and with the scenarios for the deployment of repressive campaigns. The moral-psychological pressure, physical influence was widely applied. The methods of the criminal cases conducting and the character of the charges left to the victims nominating chances of survival.

The protest reaction of the believers for the violation of their rights was appraised as "significant increase of the counter-revolutionary activity of the churchmen". Deprived the believers of their the legitimate right to satisfy spiritual needs, the Chekists hypocritically declared about the dangerous of the church underground, "illegal work forms", the activity "without parish clergy, monks, repressed clergy, which comes back from the exile, runaway kulaks and other anti-Soviet elements, reminisced on the appearance of the "secret churches, by the example of the first Christians", distribution of the catacomb HOC nonconformist groups.

The combination of the spiritual and religious and the very social protest was ascertained, which found its manifestation in the refusal to obtain the land, passport, in the demonstrative disobedience of the authority, in the spread of monarchical sentiments. It was marked the dangerous trend to the reconciliation and unification of the canonical ROC. From that time was created the task to eliminate the integration tendencies in the orthodox confession and to intensify the disunity, to the "creation and education of the qualified agents, which was able to the work in conditions of the deep underground", to the liquidation of external church relations, to the closing of temples, etc.

Keywords: *Orthodox Church, illegal repressions, state atheism, state security bodies, bishops of ROC.*

УДК 378.6.091.12:37(477)(091)"1920/1960"

Лук'яненко Олександр

кандидат історичних наук, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка,
lukyanyenko.ov@gmail.com
ORCID:0000-0002-6228-6695

КОЛЕКТИВ ПЕДАГОГІЧНОГО ВИШУ: ЕВОЛЮЦІЯ ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ В УКРАЇНІ 1920-1960-Х РР.

Стаття подає аналіз формування системи вищої педагогічної освіти радянської України, узагальнює інформацію про змістове наповнення поняття «колектив педагогічного вишу», ілюструє зміну підходів уряду до підготовки учителя в Україні упродовж 1920-1960-х рр.

Ключові слова: вища педагогічна школа, колектив, педагогічний інститут, учительський інститут, педагогічний технікум, педагогічні курси, УРСР

Постановка проблеми. Реформування системи вищої освіти України призводить до створення не лише нового алгоритму підготовки педагога, але впливає на повсякденне життя освітянських колективів країни. Своє місце у середовищі вищої школи шукають працівники колишніх училищ. Університети ж звикають до наданої автономії методом спроб та помилок. Вимоги до посилення науково-педагогічного складу, ліцензування та акредитації, употужнення матеріально-технічної бази є викликами, що змінюють робочий простір, бюджет часу та перелік потреб працівників та вихованців навчальних закладів. Історична ретроспектива виявляє спільні проблеми, з якими довелось і доводиться стикатися колективам вишів упродовж століття з часу створення української вищої педагогічної школи.

Огляд праць із теми дослідження. Історії повсякденності педагогічних колективів України 1920-1960-х рр. представлена широким переліком праць. Серед них є розвідки, які концентруються тільки на освітянській сфері (Н. Аксакова [1], Н. Вітранюк [5], О. Лаврут [21], В. Липинський [22] та ін.), та доробки дослідників, які вивчають життя педагогічних колективів у контексті побуту науково-педагогічної еліти країни (А. Бадер [2], О. Булгакова [3] та ін.). Найостанніше комплексне дослідження з життя студентів педвишів України 1920-1930-х рр. належить перу О. Комарницького [1463].

Мета статті – виявити зміни у змістовому наповненні поняття «колектив вищої педагогічної школи» упродовж перших 50 років радянської влади в Україні.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із 1920 р. по середину 1960-х рр. Нижня межа пов'язана з виходом перших документів радянської влади, що почали процес інституалізації вищої освіти країни в цілому та педагогічної школи зокрема (постанова РНК УСРР у січні 1919 р. про передачу всіх навчальних закладів у відання відділу просвіти з метою єдності, спадковості та оновлення школи на засадах нової педагогіки та соціалізму, декрети «Про прийом до вищих навчальних закладів», проект Української радянської системи освіти Наркома освіти Г. Гринька тощо). Верхня межа прив'язана до прийняття Положення про вищі навчальні заклади СРСР у 1961 р., яке закріпило емність досліджуваного нами поняття на 35 років, доки у незалежній Україні не розробили власний регуляторний акт у вересні 1996 р.

Ми тлумачимо поняття колективу у тому варіанті, який розглядає його як сукупність людей, об'єднаних спільною діяльністю та інтересами, зв'язаних спільною працею в одній організації чи установі [18]. Згідно із чинним нормативно-правовими

актами, під закладами вищої освіти законодавці України мають на увазі окремі види установ, які є юридичними особами приватного або публічного права, діють згідно з виданою ліцензією на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти, проводять наукову, науково-технічну, інноваційну та/або методичну діяльність, забезпечують організацію освітнього процесу і здобуття особами вищої освіти, післядипломної освіти з урахуванням їхніх покликань, інтересів і здібностей» [15]. До цього переліку належать університети, академії, інститути та коледжі. На рівні з ними в Україні не втратили чинності акти про роботу закладів професійно-технічної освіти, які діють зі змінами від 5 березня 2017 р. [16]. У системі підготовки учителів продовжують працювати галузеві професійно-технічні заклади. У світлі реформ установи ідуть на зміни назв та статутів, стаючи з училищ коледжами [38], та в офіційному просторі вони розглядаються як заклади, що забезпечують одержання професійної освіти на рівні кваліфікаційних вимог до професійно-технічного навчання [23]. Отже, в сучасному розрізі до колективів вищої педагогічної освіти відносимо спільноти профільних університетів, інститутів та академій. До дотичних і в перспективі рівних – колективи коледжів з обмовкою на поточному подвійному статусі.

Говорячи про колективи вищої педагогічної освіти України першої половини ХХ ст., схема колективів виявляється розбалансованою. Держава, яка сама потребувала інституалізації, перебувала у пошуковій універсальній системі підготовки учителя (створювались постійний та тимчасові професійні колективи). Проаналізуємо цю систему у зворотному порядку, бо, на нашу думку, у роки «відлиги» вона досягла стрункості, до якої прямувала 50 років.

Табл. 1. Зміна змістового наповнення поняття «колектив вищої педагогічної школи» у 1920-1960 х рр.

Рік	Кількість	Змістове наповнення
1961	33	33 педінститути
1956	39	37 педагогічних та 2 учительських інститути
1946	142	20 педінститутів, 34 учительських інститути, 77 педучилищ, 11 педагогічних класів
1940	123	20 педагогічних та 47 учительських інститутів, 56 педучилищ
1936	69	36 інститутів та 33 педтехнікуми
1926	72	12 інститути та 60 педтехнікумів
1923	70	12 інститутів та 58 педтехнікумів
1921	150	21 інститут, 129 курсів
1920	121	18 інститутів, 103 курси

Наприкінці досліджуваного періоду вищі навчальні заклади в СРСР визначалися як ті, які готували висококваліфікованих спеціалістів для різноманітних галузей народного господарства та культури. Освітній простір до кінця 1950-х рр. продовжував жити в структурі, закріпленій ст.121 Сталінської Конституції, згідно із якою вузи забезпечували здійснення права на освіту всіх громадян СРСР [20]. Ці заклади майже 30 років керувалися «Типовим статутом вузів», затвердженим 5 вересня 1938 р. ви-

значалися як установи, покликані підготувати висококваліфікованих спеціалістів, здатних засвоїти найновіші досягнення передової науки та техніки [39]. Статут утратив чинність у 1961 р., проте підходи до тлумачення вищої освіти, відмінної від професійно-технічної, залишилися незмінними [34].

Зауважимо змістове наповнення поняття «педагогічна освіта», властиве періоду «БСЭ» визначала її як професійну підготовку вчителів для різних типів шкіл, вихователів дошкільних установ та працівників організацій народної освіти. Зауважувалося, що підготовкою учителів з високим ідейним змістом, формування матеріалістичного світогляду, вихованням комуністичної моралі та опануванням кращих зразків світової культури займалися також і класичні університети держави [28]. Виходячи із цього, ми зверталися до паралелей повсякдення колективів профільних вишів із життям освітян класичних навчальних закладів.

На 1951 р. кількість вузів в СРСР дорівнювала 379, які об'єднували 212 тис. 001 студента. На долю УРСР припадало 42% навчальних закладів (159 вишів) із 65% усього контингенту (137 тис. 160 осіб) [7]. Проблема чіткої локалізації колективів педвишів виникає через видову різноманітність закладів, породжених роками реформ під впливом суспільно-економічних та політико-ідеологічних потреб та воєнного лихоліття. У добу «відлиги» держава визначилася, що вважала вищою педагогічною освітою – педінститути (далі – ПІ) – вищі навчальні заклади, які готували учителів для 5-10-х класів середньої школи та викладачів загальноосвітніх предметів середніх професійних навчальних закладів зі строком навчання 4-5 р. [25]. У 1959 р. в УРСР зі 138 ВНЗ педагогічні вузи склали 1/3 (43 інститути та університети) [69, арк.21]. До 1960 р. після реорганізацій їхня частка зменшиться до 28% (33 заклади) [70, арк.59]. До кінця досліджуваного періоду в СРСР діяли 212 ПІ, не навчалися 515 тис. студентів. У цей час в УРСР розташовувалися 16% усіх освітянських вишів (33 ПІ) з 15% усього контингенту (77,4 тис. молоді) [30]. Отже, у найближчому до нас хронологічному блоці мова йде про повсякдення 33 освітянських колективів.

Однак, доповідна записка заступника Міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР Н.Лисакової за 1956 р. зауважувала: в тих умовах, що склалися із працевлаштуванням молоді, саме класичні університети «в основному повинні готувати учителів середньої школи» [41, арк.2]. Із заглибленням в історію мережа установ лише розширювалася. Структуризація педколективів полягала й у наявності специфічних утворень 1950-х рр., пов'язаних із запровадженням підготовки вчителів широкого профілю та діяльністю окремих інженерно-педагогічних та аграрно-педагогічних факультетів технічних та сільськогосподарських вузів [30]. Ми звертаємося до огляду активності таких колективів тоді, коли вони носили відокремлений статус (як Київський інженерно-педагогічний технікум).

З іншого боку, до другої половини 1950-х рр. в Україні діяли також учительські інститути (далі – УІ). Це були навчальні заклади, які вели свою історію з 1917 р. як відділ при Головному ПІ в Петербурзі для підготовки учителів для повітових та приходських училищ. Ці заклади були ліквідовані після Жовтневого перевороту. Через уведення загальної семирічної освіти у 1934 р. влада відчула брак учительських кадрів, тому наново відкрила ці освітянські виші на рівні з ПІ для підготовки вчителів неповної середньої школи 5-7 класів за аналогією з РСФРР. Та урядовці самі називали такі виші за результатами роботи не вишами, а «дворічними курсами» [64, арк.3, 5]. Інколи ПІ переводили у статус УІ [66, арк.3]. За рік до того уряд ліквідував 4 педін-

ституту у Кам'янці-Подільському, Кременчуці, Нікополі та Новомосковську. Ще 12 закладів було переведено у статус дворічних УІ, а 15 залишилися чотирирічними вишами [63, арк.38-40].

Зрештою, Народний комісаріат освіти (далі – НКО) розкритикував власну концепцію та запропонував у 1938 р. провести останній набір до УІ, заклавши їх у 1941 р., через те, що вони «давали сурогат – малокваліфікований продукт». Із 1941 р. учителі у школі, за проектом, повинні були мати лише повну вищу освіту [65, арк.14]. Але війна змінила плани. Коли ж УРСР зробила черговий крок у реформуванні школи, перейшовши на десятирічку, кількість УІ знову різко скоротилася, бо підготовку вчителів сконцентрували у чотирирічних педінститутах. Скажімо, у 1956 р. на території всього СРСР залишилося лише 5 УІ [40]. В Україні з них розташовувалося 2 – Чернівецький та Ужгородський, і таким чином на середину 1950-х кількість досліджуваних груп складала 39 колективів [42, арк.1].

У 1946 р., коли республіка вела поступову повоєнну відбудову, на її теренах діяли 20 ПІ, 34 УІ та 77 педучилища (далі – ПУ) [14, арк.14]. З точки зору сучасності, останні інституції є структурними елементами системи середньої професійної освіти. Однак, українська радянська влада пройшла довгий шлях до категоризації цих установ. У 1920-х рр. система вищої освіти складалася із двох компонентів: інститутів (готували організаторів виробництва, в освіті – учителів ІІ концентру трудової школи та вчителя загальної освіти дисциплін професійної школи) та технікумів (готували фахівців вищої галузі, а в системі педагогічної освіти – учителів І концентру трудшколи) [59, арк.1]. А вже у добу «відлиги» 622 подібних установи на всій території СРСР вважалися середніми спеціальними навчальними закладами. Перші ПУ були створені ще у 1920 р. (відтоді упродовж 17 років вони носили назви педагогічних технікумів (далі – ПТ) [29].

Укрглавпрофос у 1923 р. називав їх першими у системі педосвіти, класифікуючи як заклади вузької спеціалізації підготовки практика-майстра та рядового керівника [58, арк.21зв]. Разом із учителями-предметниками вони готували учителів політосвіти та працівників клубів і бібліотек. З одного боку, постанова РНК СРСР «Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти» у вересні 1929 р. визначила, що ПТ готували фахівців середньої кваліфікації, а підготовка спеціалістів вищої кваліфікації залишалася прерогативою інститутів народної освіти (далі – ІНО) [35]. Влада мала наміри ліквідувати ці установи з 1937 р [65, арк.14]. Вони були реорганізовані у педшколи. Тому НКО зауважував існування 60 «учительських шкіл» з українською, російською, єврейською, грецькою та болгарською мовами викладання [63, арк.23].

З іншого боку, статус окремих закладів змусив владу дивитися на них як на рівних гравців на полі вищої освіти. Їхня діяльність контролювалася тими ж інструкціями, що й активність університетів, ПІ та УІ [68, арк.5]. Матеріали щодо реорганізації мережі системи педосвіти в республіці за 1928-1930 рр. розкривають позицію урядовців, кардинально протилежну раніше прийнятому документу. Вони зауважували, що всі педагогічні школи (курси, технікуми) мали бути вищими навчальними закладами у перспективі, бо в міжнародному просторі за це вели боротьбу міжнародні спілки вчителів [50, арк.1]. Особливо їхнє місце як вишів підкреслювалося у моменти ідеологічного протистояння всередині країни. Скажімо, Київський польський ПТ у 1929 р. був звинувачений у тому, що перетворився на «інститут благородних дівичь замість радянського вузу» [60, арк.31].

Влада реорганізовувала окремі потужні школи в ПІ або ж робила їх частинами уже наявних вишів. Наприклад, у 1925 р. Лубенський ПТ став ПІ [51, арк.74]. У 1929 р. до Київського ІНО планували приєднати український ПТ [50, арк.57]. Це мало статися

у вигляді комплексового факультету, який готував би учителів I концентру трудової школи, на таких самих умовах мали долучити й польський та єврейський ПТ [61, арк.3]. Такі ж плани були з реорганізацією Нікопольського ПТ (виш наголошував, що навчав 360 студентів, у той час, коли Херсонський ІНО упродовж 10 років працював із контингентом до 300 осіб) [49, арк.77]. Нагадаємо, що Сталінський ПТ, який лише планували відкрити у 1930 р., тлумачився саме як вищий, а не спеціальний навчальний заклад [61, арк.17]. А подібна установа в Одесі у 1935 р. стояла в одному ряду з Одеським університетом у зведеннях ЦК КП(б)У про розвиток вищої освіти в місті [62, арк.60]. Та й спеціальна постанова НКО наказувала із 1932 р. вважати усі свідоцтва ПТ рівними документам про освіту, здобуту в ІНО [54, арк.4].

Упродовж десятиліть ПТ вважалися повноцінною частиною системи вищої педагогічної освіти та структурним елементом у системі підготовки учителів. Тому їхні колективи мають бути рівноправним предметом даної розвідки, коли мова піде про довоєнні часи. Уже після звільнення території України від німецької окупації, у 1944 р., ці заклади отримали звичну нам назву ПУ [32]. Їхня частка у підготовці освітян залишалася значною. Так, на початок 1961-1962 н.р. в СРСР діяли 388 подібних закладів із 157,2 тис. учнів (в УРСР з них попрацювали 10% (38 ПУ) із майже 8% загального контингенту (12,1 тис. учнів) [33]. Отже, під час опису побуту освітян у повоєнній країні, мусимо думати про наявність 54 педколективів (а беручи до уваги ПУ України, то цей показник зростає до 131 соціальної групи).

Наступна пастка у визначенні досліджуваної групи полягає у наслідках війни. Через евакуацію, матеріальну та кадрову бідність вищі не справлялися із підготовкою учителів у часи війни. Тому з'явилися екстремальні форми вищої освіти – педагогічні класи. Їхня історія сягала ще дореволюційної Росії, де подібні форми підготовки діяли при єпархіальних та жіночих гімназіях [31]. У 1930-х рр. близько 1,5 тис. учителів навчалося при міцних районних семирічках [52, арк.25]. Цю практику запозичили в СРСР у часи німецько-радянської війни. В Україні влада відкрила 11 педагогічних класів при окремих десятирічних жіночих середніх школах. Закінчуючи їх, дівчата отримували звання учительок початкової школи і прирівнювалися в усіх правах до випускників ПУ [26].

Експериментальні експрес-курси підготовки вчителя найперше започаткували при 6 жіночих середніх школах у Києві, Харкові, Сталіно, Одесі, Дніпропетровську та Львові [4]. Педкласи були тісно пов'язані з ПІ. Так, одна з випускниць столичного педкласу В.Романова продовжила навчання на заочному відділі ПІ. А викладач Харківського ДПІ Зальденберг був керівником педпрактики вихованок харківської школи №6 [17]. Як і в Одеській школі №90, тут намагалися копіювати хоча б приблизну програму ПІ, залучаючи учениць, окрім навчання, і до позакласної роботи [37]. Та якщо виш давав освіту за 4 роки, готуючи спеціаліста для десятирічки, жіночий педклас за рік готував учительку лише для початкової школи [24].

Перші випускні іспити в експериментальних педагогічних класах розпочалися 18 червня 1946 р. Того року 150 учениць 11 класів УРСР екзаменувалися з педагогіки, української мови з методикою, психології та методики арифметики, російської мови, природознавства, географії та історії [4]. У повоєнні роки педагогічні класи стали прятунком для системи освіти, допоки педінститути приходили до тями і відновлювали свій науково-педагогічний та матеріальний потенціал. Уже 1946 р. подібні класи відкрили й при багатьох інших десятирічках [6]. Педагогічні класи 1940-х були «передмовою» у відновленні вищої педагогічної освіти.

Вищі ПК як форма короткотермінової підготовки учителів 1-4 класів I концентру трудової школи та підвищення кваліфікації учителів діяла у перші роки радянської влади. Ще у 1919 р. Полтавський повітовий відділ народної освіти зауважував, що стара схоластична система освіти не відповідала вимогам педагогіки та вимогам дня, і не виховувала дітей. Планували провести «революцію по усіх галузях шкільного життя і на руїнах старої схоластичної школи збудувати нову єдину трудову школу». З цією метою мали утворити губернські ПК на 300 осіб, на які від кожного повіту демобілізували по 15 слухачів. Вони на місцях скликали повітові конференції та навчали інших освітян. Система ПК мала почати «фільтрацію» учителів – всіх непрацездатних звільнити і припинити калічити дітей» [12, арк.1-6зв].

Уже у 1923 р. Укрглавпрофос чітко визначав ПК другими у структурі вищої педагогічної освіти після ПТ та перед інститутами. Їхнім завданням була підготовка працівників для молодших груп шкіл соцвиху. Їх вважали тимчасовим явищем. Влада планувала перейти до навчання тільки в ІНО, ліквідувавши нижчі та середні педшколи [58, арк.21зв]. «Положення про дворічні курси для підготовки пролетарського елемента для вступу в ІНО» у 1922 р. теж регламентувало їхній тимчасовий статус [56, арк.18]. Та вони виявилися живучішими, ніж очікувалося.

Бум відкриття цих закладів припав на 1920-1930-ті рр. у зв'язку з уведенням загальної початкової освіти. Вони були покликані швидко підготувати учителів початкової школи. Коли ж республіка змогла нарешті унормувати систему стаціонарних педагогічних навчальних закладів, то потреба у подібних курсах відпала. Одні перетворилися на ПТ, інші були ліквідовані (або, як радикальніше висловлювалися у НКО, «знищені» [53, арк.2]). Нова потреба у вчителях семирічки на початку 1930-х рр. змусила владу організувати ПК з підготовки учителів, які закінчили семирічку із правом вищих навчальних закладів. Місячні ПК діяли при 19 ІСВ республіки та навчали до 9 тис. учителів [52, арк.25], чотиримісячні для підготовки учителів I концентру – при педтехнікумах країни [55, арк.1]. В уряді був проект повної ліквідації ПТ у 1937 р. із створенням однорічних та дворічних вищих ПК для підготовки учителів 1-4 класів, які з 1939 р. мали б називатися УІ [5, арк.2-3, 14]. Та через геополітичні зміни, реформи не справилися. І у роки «відлиги» ПК діяли як тимчасові форми підвищення кваліфікації учителів [27].

Завершувати структуру колективів варто появою навчально-допоміжних установ при педвишах. Вони створювалися у 1928 р. відповідно до положення НКО УСРР і ставали базою для допомоги вишам у роботі з всебічного вивчення дітей та юнацтва з біологічного та соціологічного боків, для наукової прив'язки методів навчання, для пристосування студентства до умов майбутньої професії та часткового проведення педагогічної практики. Держава виділила 4 типи таких установ: при факсоцвихах ІНО (трудшколи-семирічки, дитячі будинки, дитсадки, книгозбірні та клуби) (наприклад, у Полтаві велися роботи з організації при дошкільному факультеті науково-дослідного дитсадка [11, арк.5]); при ПТ (трудшколи-чотирирічки); при факпрофосах ІНО (профшколи, фабзавучі), при факполітосах ІНО (школи дорослих, клуби, сільбудинки, книгозбірні). Зауважимо, що ці допоміжні установи ставали частиною колективу сповна: виш приймав їхніх працівників до своїх лав, а також отримував і розподіляв гроші на їхнє обладнання як власних баз. Так, по 1 тис. крб. у 1928 р. отримали 7 ІНО (Полтава, Житомир, Миколаїв, Херсон, Кам'янець-Подільський, Чернігів та Ніжин) [48, арк.1, 17].

На середину 1930-х рр. Україна мала строкату мережу педагогічних колективів, народжених реформами. В документах НКО знаходимо свідчення про існування 13 ПІ та 14 УІ [66, арк.7], в інших – 12 учительських та 15 педагогічних [63, арк.38-40], у третіх – педагогічних інститутів уже 14 [64, арк.5]. Та процес змін лише починався. У 1930 р. майже був реалізований новий проект системи вищої педагогічної освіти в УСРР. Згідно із ним у республіці мали постати 21 інститут соціального виховання (по 1 на 2 округи, а згодом, у новій п'ятирічці, по 1 на кожен округ), 8 інститутів профосу, 4 фізико-математичних інститутів, Інститут фізкультури у Харкові, Інститут чужоземних мов в Одесі, Інститут політосвіти та 75 ПТ (53 шкільних, 4 трудових процесів, 3 фізичного виховання та 13 політосвіти) [53, арк.2]. У ході таких перетворень одні виші заступали попередників, другі функціонували у тих самих містах та часто на тій же матеріальній базі на рівні з новоствореними інституціями, породжуючи структурну та функціональну хаотичність. Серед таких були численні національні ПІ, ІСВ, УІ, ІНО, ПО, робітфаки, виділені фізико-математичні факультети, ПТ, відділення Всеукраїнського інституту підвищення кваліфікації учителів...

Влада шукала способи оптимізації. У 1936 р. НКО висунув радикальну ідею збереження лише 5 ПІ в Україні. «Право на життя» залишалося за вишами Харкова (за планами 9 тис. студентів), Києва (10,5 тис. студентів), Одеси та Дніпропетровська (по 7,5 тис.). Новий великий заклад мав постати у Сталіно (6,5 тис.). Усі інші периферійні ДПІ (Мелітополь, Полтава, Черкаси, Кривий Ріг, Херсон, Суми, Ніжин), як зауважили в уряді, «не могли претендувати на назву повноцінного вузу». Поруч із 5 потужними педінститутами мали б лишитися національні заклади: Російський ПІ у Миколаєві, Німецький ПІ в Одесі, Молдавський ПІ у Тирасполі, Польський факультет у Києві, Єврейський та Болгарський факультети в Одесі [65, арк.14-20]. Загалом, беручи до уваги втілення у життя усіх змін, можемо говорити про існування на середину 1930-х рр. в Україні 36 різних форм інститутів та щонайменше 33 ПТ [19, С.856].

Станом на 1926 р. у документах НКО мова йде про 96 установ підготовки учителів, куди входили 12 ІНО, 61 ПТ та ПК [47, арк.2]. Проте, на нижній хронологічній межі дослідження коло об'єктів вивчення було ширшим. У 1920 р. в Україні працювали 103 ПК та 18 ІНО [22, С.27]. Однак, у документах НКО за 1921 р. маємо неймовірно розширену сітку в 150 педагогічних освітніх закладів. Вона охоплювала 25 ПК у губернських центрах та 104 ПК в інших населених пунктах, а також 21 «вищу» установу, серед яких 7 ІНО (Київ, Житомир, Херсон, Миколаїв, Вінниця, Катеринослав, Одеса), 9 педшкіл (4 у Києві, 2 у Житомирі та по одному у Полтаві, Харкові та с. Андрушівка), 3 ПІ (Полтава, Чернігів, Глухів), один науково-педагогічний інститут (Ніжин) та одні Вищі ПК у Києві [43, арк.4-5зв].

На основі вищенаведених свідчень ми визначили етапність зміни змістового тлумачення поняття «колективу вищої педагогічної школи».

1) 1920-1923 рр. (революційний етап) – держава називала його періодом «гострої напруженої політичної та соціальної боротьби та важкого недороду» [57, арк.2], характеризувався ліквідацією університетів із запереченням їхньої необхідності та створенням на основі їхніх історико-філологічних [13, арк.2] та фізико-математичних факультетів тимчасових вищих ПК [8] (наприклад, Вищого ІНО у Києві, який суміщав факультети Університету та ПІ [10, арк.6]), а згодом і 18 ІНО, які також хаотично відкривалися, розформовувалися та приєднувалися до інших закладів, як Вінницький ІНО, чий контингент у 1921 р. розформували між вишами Києва, Одеси та Кам'янця-Подільського [44, арк.29], та Чернігівський, який ледь уникнув розформування як той, що «має мало прав на існування» [45, арк.6].

2) 1923-1926 рр. (кризовий етап) – період небувалого розширення системи вищої педагогічної освіти за рахунок трирічних ПК та педагогічних технікумів з правом

вишів через неспроможність вишів задовольнити вимоги держави з підготовки освітянських кадрів [64, арк.2] (на 1923 р. працювали 12 інститути, 58 ПТ [57, арк.18] (згодом 13 ІНО та 55 ПК) [45, арк.6], не враховуючи 144 робітфаки [46, арк.8]). Це викликало по собі необхідність різкого скорочення кількості закладів і контингенту студентів через фінансовий колапс [9, С.41], хоча НКО позиціонував цей час як період, коли «робітничо-селянська влада звернула увагу на культурну сферу та взялася за безпрецедентне скорочення у стискання сітки навчальних закладів» [57, арк.2].

3) 1926-1933 рр. (етап стабілізації) – період акумуляції владного і суспільного незадоволення системою підготовки учительських кадрів з відносною пасивністю у реформах – збереження в середньому 12 інститутів та 60-61 ПТ [59, арк.1зв], які згодом втратили статус закладів вищої педагогічної школи; виключно структурні зміни відбулися з реформатуванням мережі ІНО у 1930 р. Із найслабших периферійних (за визначенням НКО «хилих») ІНО створили ІСВ із трьохрічним терміном підготовки учителів семирічок (Умань, Глухів, Бердянськ тощо), визнані кращими стали ІПО для підготовки учителів профшколи та викладачів технікумів. А у 1932 р. з ІПО виокремили фізхіммат інститути з функцією підготовки викладачів для технікумів та вишів [64, арк.2]. Зміни полягали у посиленні практичного блоку підготовки за рахунок ущільнення теоретичних занять. Подальші трансформації стосувалися створення у 1933 р. чотирирічних ІІ на базі кращих ІСВ із завдання підготовки учителів предметників. У той самий час сильні ІПО стали університетами, а слабкі перетворилися на педагогічні вищі [36].

4) 1934-1941 рр. (етап диференціації) – після спроб зменшення кількості вишів, держава знову зрозуміла неспроможність швидко заповнити нестачу кадрів для середніх шкіл, тому система ДПІ країни розширилася за рахунок створення при них юридично окремих (а фактично паразитуючих) УІ з дворічним терміном підготовки учителів для неповної середньої школи 5-7 класів, окремі такі заклади були утворені на базі педтехнікумів, а також відкриті «з нуля», що значно розширило кількість освітянських колективів – 27 у 7 областях та Молдавській АРСР 1937 р. з урахуванням Тираспольського вишу, який розглядався як структурна частина української вищої педагогічної школи [67, арк.76-80].

5) 1941-1943 рр. (етап руйнації) – вищі евакуйовані, закриті або знищені в роки німецько-радянської війни.

6) 1943-1945 рр. (етап низької селективності) – в умовах воєнної розрухи держава була «всеїдною» у питанні розгортання сітки підготовки педагогів, тому кількість колективів розширилася до 142 за рахунок ДПІ та УІ, ПУ та педагогічних класів.

7) 1946-1960-ті (етап стабілізуючого відбору) – приходячи до тями, держава поступово вдавалася до укрупнення, спеціалізації, злиття, ліквідації та переведення вишів (на середину століття викристалізувалося у систему 25 педінститутів, 13 залежних та 22 самостійних УІ (загалом 60 установ), що на кінець досліджуваного періоду у 1960-х рр. звелось до 33 колективів.

Тож, визначаючись із колом колективів, можемо зауважити його поступове звуження до останніх років «відлиги» за рахунок реорганізації, злиття та ліквідації закладів (із 121 установ у 1920 р. до 33 інститутів у 1961 р.).

Джерела та література

1. Аксакова, Н. О. (2017). З історії формування мережі та структури педагогічних ВНЗ УСРР у 1920-ті роки. International Scientific and Practical Conference World Science, Vol.4, 6 (22), pp.17-21.

-
2. Бадер, А.В. (2015). Політизація спортивного життя студентської молоді УРСР у середині 1950-х – середині 1980-х рр. (на матеріалах Донбасу). Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць, Випуск 102, с.420-422.
 3. Булгакова, О. (2015). Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції. У: В. М. Даниленко, відп. ред. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія. Київ: Інститут історії України, с.556-574.
 4. В педагогічних класах (1945). Радянська освіта, (48), с.1.
 5. Вітранюк, Н. О. (2016). Організаційні засади створення та діяльності педагогічних технікумів у радянській Україні (1920-1925). Освітологічний дискурс, № 2 (14), с.14-26.
 6. Володарський, Є. (1947). Майбутні педагоги. Радянська освіта, (22), с.2.
 7. Высшие учебные заведения (1951). У: Б.А. Введенский, гл. ред. Большая Советская Энциклопедия (далі – БСЭ). Т.9. Государственное научное издательство «БСЭ», с. 514-520
 8. Год Б. В., Єрмак О. П. (2010). Заклади вищої педагогічної освіти в Полтаві у 1918–1933 роках. Історична пам'ять, 2, с.104–118.
 9. Грищенко, М.С. (1958). Розвиток радянської школи на Україні. Київ: Радянська школа.
 10. Державний архів міста Києва. Ф.Р-346. Оп.1. Спр.18, 18 арк.
 11. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф.П-251. Оп.1. Спр.4748, 23 арк.
 12. ДАПО. Ф.Р-134. Оп.2, Спр. 2, 51 арк.
 13. ДАПО. Ф.Р-1507. Оп.1. Спр. 75, 3 арк.
 14. ДАПО. Ф.Р-4010. Оп.1. Спр. 13, 89 арк.
 15. Закон України «Про вищу освіту» (2014). Відомості Верховної Ради, (37-38), с.2004.
 16. Закон України «Про професійно-технічну освіту» (1998). Відомості Верховної Ради України, (32), с. 215.
 17. Іваненко, Ю. (1945). В педагогічних класах. Київ. Харків. Радянська освіта, (48), с.1.
 18. Колектив (1973). У: І. К. Білодід, ред.: Словник української мови: в 11 тт. Т.4, Київ: Наукова думка, с. 217.
 19. Комарніцький, О. Б. (2017). Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монограф. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута».
 20. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями). Доступно за посиланням: URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm> (перегляд: 10.02.2018)
 21. Лаврут, О. О. (2017). Якість навчальної діяльності учнів шкіл УРСР у другій половині 1950-х років. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць, Випуск 127, С.49-52.
 22. Липинський В.В., Аксакова Н.О. (2011). Становлення мережі та структури педагогічної освіти в УСРР у 1920-і рр. Наука. Релігія. Суспільство, №3, с.23-30.
 23. Ліцензія Міністерств освіти і науки на надання освітніх послуг навчальними закладами, пов'язаних з одержанням професійної освіти на рівні кваліфікаційних вимог до професійно-технічного навчання – Кременчуцький педагогічний коледж імені А. С. Макаренка. Доступно за посиланням: URL: <http://ru.org.ua/licenzii.pdf> (перегляд: 08.03.2018)
 24. Падалко Г. (1945). В педагогічних класах. Сталіно. Радянська освіта, (48), с.1.
 25. Педагогические институты (1955). У: Б.А. Введенский, гл. ред. БСЭ. Т.32. Государственное научное издательство «БСЭ», с.272-274.
 26. Педагогические классы (1955). У: Б.А. Введенский, гл. ред. БСЭ. Т.32. Государственное научное издательство «БСЭ», с.274
 27. Педагогические курсы (1955). У: Б.А. Введенский, гл. ред. БСЭ. Т.32. Государственное научное издательство «БСЭ», с.274
 28. Педагогическое образование (1955). У: Б.А. Введенский, гл. ред. БСЭ. Т.32. Государственное научное издательство «БСЭ», с.276-277.
 29. Педагогическое училище (1955). У: Б.А. Введенский, гл. ред. БСЭ. Т.32. Государственное научное издательство «БСЭ», с.277.
 30. Педагогічні інститути (1963). У: М.П. Бажан, гол. ред. Українська Радянська Енциклопедія (далі – УРЕ), Т.11, Київ, с.18-19.
 31. Педагогічні класи (1963). У: М.П. Бажан, гол. ред. УРЕ, Т.11, Київ, с.18-19
 32. Педагогічні технікуми (1963). У: М.П. Бажан, гол. ред. УРЕ, Т.11, Київ, с.18-19.
 33. Педагогічні училища (1963). У: М.П. Бажан, гол. ред. УРЕ, Т.11, Київ, с.20.
 34. Положение о высших учебных заведениях СССР, утвержденное постановлением Совета Ми-

нистров СССР от 21 марта 1961 года №251. Доступно за посиланням: URL: <http://docs.cntd.ru/document/9053534> (перегляд: 3.02.2018)

35. Постановление ЦИК СССР и Совета Народных Комиссаров СССР от 11 сентября 1929 года «Об установлении единой системы индустриально-технического образования». Доступно за посиланням: URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=26494#01099508723609739> (перегляд: 3.02.2018)

36. Прокоф'єв, Є. (2015). Удосконалення процесу вивчення загальнопедагогічних дисциплін у вишах України в 20-30-ті роки ХХ століття. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету, №1, с.62-68.

37. Соколов Г. (1945). В педагогічних класах. Одеса. Радянська освіта, (48), с.1.

38. Статут Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка від 6 червня 2016 р. Доступно за посиланням: URL: [http://ru.org.ua/Статус%20%20Кременчуцького%20%20педагогічного%20коледжу%20імені%20А.С.Макаренка%20\(нова%20редакція\).pdf](http://ru.org.ua/Статус%20%20Кременчуцького%20%20педагогічного%20коледжу%20імені%20А.С.Макаренка%20(нова%20редакція).pdf) (перегляд: 8.03.2018)

39. Типовой устав высшего учебного заведения. Утверждено Советом Народных Комиссаров Союза ССР 5 сентября 1938 года. Доступно за посиланням: URL: <http://lawru.info/dok/1938/09/05/n1194951.htm> (перегляд: 6.03.2018).

40. Учительские институты (1956). У: Б.А. Введенский, гл. ред. БСЭ. Т.34. Государственное научное издательство «БСЭ», с. 461.

41. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 4621. Оп. 1. Спр. 27, 123 арк.

42. ЦДАВО. Ф.4621. Оп.7. Спр. 18, 12 арк.

43. ЦДАВО. Ф.166. Оп.2, Спр. 296, 250 арк.

44. ЦДАВО. Ф.166. Оп.4, Спр. 619, 397 арк.

45. ЦДАВО. Ф.166. Оп.4, Спр. 621, 75 арк.

46. ЦДАВО. Ф.166. Оп.4, Спр.1090, 11 арк.

47. ЦДАВО. Ф.166. Оп.5, Спр.1177, 84 арк.

48. ЦДАВО. Ф.166. Оп.7, Спр. 513, 96 арк.

49. ЦДАВО, Ф.166. Оп.8. Спр.1772, 115 арк.

50. ЦДАВО. Ф.166. Оп.8. Спр.394, 155 арк.

51. ЦДАВО. Ф.166. Оп.9. Спр.1590, 404 арк.

52. ЦДАВО. Ф.166. Оп.9. Спр.1753, 80 арк.

53. ЦДАВО. Ф.166. Оп.9. Спр.303, 107 арк.

54. ЦДАВО. Ф.166. Оп.10. Спр.1500, 23 арк.

55. ЦДАВО. ф.166. Оп.10, Спр.1525, 36 арк.

56. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). Ф.1. Оп. 20. Спр.1513, 106 арк.

57. ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр.1776, 198 арк.

58. ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр.1778, 157 арк.

59. ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр.2703, 86 арк.

60. ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр.2930, 49 арк.

61. ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр.3098, 70 арк.

62. ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр.6634, 133 арк.

63. ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр.6643, 68 арк.

64. ЦДАГО. Ф.1. Оп. 20. Спр.6659, 70 арк.

65. ЦДАГО. Ф.1. Оп. 20. Спр.6859, 39 арк.

66. ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр. 6869, 16 арк.

67. ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр.7096, 92 арк.

68. ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр.7110, 20 арк.

69. ЦДАГО. Ф.1. Оп.71. Спр. 225, 106 арк.

70. ЦДАГО. Ф.1. Оп.71. Спр. 239, 186 арк.

References

1. Aksakova, N. O. (2017). Z istoriyi formuvannya merezhi ta struktury pedahohichnykh VNZ USRR u 1920-ti roky. International Scientific and Practical Conference World Science, Vol.4, #6 (22), pp.17-21.

2. Bader, A. V. (2015). Polityzatsiya sportyvnoho zhyttya student • s'koyi molodi URSSR u seredyni 1950-kh – seredyni 1980-kh rr. (na materialakh Donbasu). Hileya: naukovyy visnyk: Zbirnyk naukovykh prats', Vypusk 102, s.420-422.

3. Bulhakova, O. (2015). Povsyakdenne zhyttya naukovy-pedahohichnoyi intelihtentsiyi. In: V. M. Danylenko, vidp. red. Sotsial'ni transformatsiyi v Ukraini: pizniy stalinizm i khrushchovs'ka doba: Kolektyvna monohrafiya. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy, s.556-574.
4. V pedahohichnykh klasakh (1945). Radyans'ka osvita, (48), s.1.
5. Vitranjuk, N. O. (2016). Orhanizatsiyini zasady stvorenniya ta diyal'nosti pedahohichnykh tekhnikumiv u radyans'kiy Ukraini (1920-1925). Osvitohichnyy dyskurs, № 2 (14), s.14-26.
6. Volodars'kyi, YE. (1947). Maybutni pedahohy. Radyans'ka osvita, (22), s.2.
7. Vysshye uchebnye zavedeniya (1951). In: B.A. Vvedenskiy, gl. red. Bol'shaya Sovetskaya Ĭntsyklopediya (dali – BSĬ). T.9. Gosudarstvennoe nauchnoe izdatel'stvo «BSĬ», s. 514-520
8. Hod B. V., Yermak O. P. (2010). Zaklady vyshchoyi pedahohichnoyi osvity v Poltavi u 1918–1933 rokakh. Istorychna pam'yat', №2, s.104–118.
9. Hryshchenko, M.S. (1958). Rozvytok radyans'koyi shkoly na Ukraini. Kyiv: Radyans'ka shkola.
10. Derzhavnyy arkhiv mista Kyieva. F.R-346. Op.1. Spr.18, 18 ark.
11. Derzhavnyy arkhiv Poltavs'koyi oblasti (dali – Derzharkhiv Poltavs'koyi oblasti). F.P-251. Op.1. Spr.4748, 23 ark.
12. Derzharkhiv Poltavs'koyi oblasti. F.R-134, Op.2, Spr. 2, 51 ark.
13. Derzharkhiv Poltavs'koyi oblasti. F.R-1507. Op.1. Spr. 75, 3 ark.
14. Derzharkhiv Poltavs'koyi oblasti. F.R-4010. Op.1. Spr. 13, 89 ark.
15. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» (2014). Vidomosti Verkhovnoyi Rady, (37-38), s.2004.
16. Zakon Ukrainy «Pro profesiyno-tekhnichnu osvitu» (1998). Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy, (32), s. 215.
17. Ivanenko, YU. (1945). V pedahohichnykh klasakh. Kyiv. Kharkiv. Radyans'ka osvita, (48), s.1.
18. Kolektyv (1973). U: I. K. Bilodid, red.: Slovyk ukraïns'koyi movy: v 11 tt. T.4, Kyiv: Naukova dumka, s. 217.
19. Komarnits'kyi, O. B. (2017). Studenty-pedahohy u modernizatsiyi vyshchoyi osvity radyans'koyi Ukrainy u 1920-1930-kh rr.: monohraf. Kam'yanets'-Podil's'kyi: TOV «Drukarnya «Ruta».
20. Konstytutsyya (Osnovnoy zakon) Soyuzu Sovet · skykh Sotsyalystycheskykh Respublyk. Utverzhdena Chrezvychnym VIII s'ezdom Sovetov Soyuzu SSR 5 dekabrya 1936 hoda (s posleduyushchymy yzmenenyamy y dopolnenyamy). Available at: URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm> [Accessed: 10.02.2018]
21. Lavrut, O. O. (2017). Yakist' navchal'noyi diyal'nosti uchniv shkil URSR u druhiy polovyni 1950–kh rokiv. Hileya: naukovyy visnyk: Zbirnyk naukovykh prats', Vypusk 127, S.49-52.
22. Lypyn's'kyi V.V., Aksakova N.O. (2011). Stanovlennya merezhi ta struktury pedahohichnoyi osvity v USRR u 1920-i rr. Nauka. Relihiya. Suspil'stvo, №3, s.23-30.
23. Litsenziya Ministerstv osvity i nauky na nadannya osvitnikh posluh navchal'nykh zakladamy, pov'yazanykh z oderzhannyam profesiynoyi osvity na rivni kvalifikatsiynykh vymoh do profesiyno-tekhnichnoho navchannya – Kremenchuts'kyi pedahohichnyy koledzh imeni A. S. Makarenka. Available at: URL: <http://pu.org.ua/licenzii.pdf> [Accessed: 08.03.2018]
24. Padalko H. (1945). V pedahohichnykh klasakh. Stalino. Radyans'ka osvita, (48), s.1.
25. Pedagogicheskie intityuty (1955). In: B.A. Vvedenskiy, gl. red. BSĬ. T.32. Gosudarstvennoe nauchnoe izdatel'stvo «BSĬ», s.272-274.
26. Pedahohycheskye klassy (1955). In: B.A. Vvedenskiy, gl. red. BSĬ. T.32. Gosudarstvennoe nauchnoe izdatel'stvo «BSĬ», s.274
27. Pedahohycheskye kursy (1955). In: B.A. Vvedenskiy, gl. red. BSĬ. T.32. Gosudarstvennoe nauchnoe izdatel'stvo «BSĬ», s.274
28. Pedahohycheskoe obrazovanye (1955). In: B.A. Vvedenskiy, gl. red. BSĬ. T.32. Gosudarstvennoe nauchnoe izdatel'stvo «BSĬ», s.276-277.
29. Pedahohycheskoe uchylyshche (1955). In: B.A. Vvedenskiy, gl. red. BSĬ. T.32. Gosudarstvennoe nauchnoe izdatel'stvo «BSĬ», s.277.
30. Pedahohichni instytuty (1963). In: M.P. Bazhan, hol. red. Ukrayins'ka Radyans'ka Entsyklopediya (dali – URE), T.11, Kyiv, s.18-19.
31. Pedahohichni klasy (1963). In: M.P. Bazhan, hol. red. URE, T.11, Kyiv, s.18-19
32. Pedahohichni tekhnikumy (1963). In: M.P. Bazhan, hol. red. URE, T.11, Kyiv, s.18-19.
33. Pedahohichni uchylyshcha (1963). In: M.P. Bazhan, hol. red. URE, T.11, Kyiv, s.20.
34. Polozhenye o vysshnykh uchebnykh zavedenyyakh SSSR, utverzhdennoe postanovlenyem Soveta Mynystrov SSSR ot 21 marta 1961 hoda №251. Available at: URL: <http://docs.cntd.ru/document/9053534> [Accessed: 3.02.2018]

35. Postanovlenye TSYK SSSR y Soveta Narodnykh Komyssarov SSSR ot 11 sentyabrya 1929 hoda «Ob ustanovlenyy edynoy systemy yndustrial'no-tekhnicheskoho obrazovanyya». Available at: URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=26494#01099508723609739> [Accessed: 3.02.2018]

36. Prokof' yev, YE. (2015). Udoskonalennya protsesu vyvchennya zahal'nopedahohichnykh dystsyplin u vyshakh Ukrayiny v 20-30-ti roky KHKH stolittya. Naukovyy visnyk Melitopol's'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu, №1, s.62-68.

37. Sokolov H. (1945). V pedahohichnykh klasakh. Odesa. Radyans'ka osvita, (48), s.1.

38. Statut Kremenchuts'koho pedahohichnoho koledzhu imeni A. S. Makarenka vid 6 chervnya 2016 r. Available at: URL: [http://pu.org.ua/Status%20%20Kremenchuts'koho%20%20pedahohichnoho%20koledzhu%20imeni%20A.S.Makarenka%20\(nova%20redaktsiya\).pdf](http://pu.org.ua/Status%20%20Kremenchuts'koho%20%20pedahohichnoho%20koledzhu%20imeni%20A.S.Makarenka%20(nova%20redaktsiya).pdf) [Accessed: 8.03.2018]

39. Typovoy ustav vyssheho uchebnogo zavedenyya. Utverzhdeno Sovetom Narodnykh Komyssarov Soyuzu SSR 5 sentyabrya 1938 hoda. Available at: URL: <http://lawru.info/dok/1938/09/05/n1194951.htm> [Accessed: 6.03.2018].

40. Uchytel'skye ynstytuty (1956). In: B.A. Vvedenskiy, hl. red. BSŃ. T.34. Gosudarstvennoe nauchnoe izdatel'stvo «BSŃ», s. 461.

41. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vladyy ta upravlinnyya Ukrayiny (dali – TS-DAVO). F. 4621. Op. 1. Spr. 27, 123 ark.

42. TSDAVO. F.4621. Op.7. Spr. 18, 12 ark.

43. TSDAVO. F.166. Op.2, Spr. 296, 250 ark.

44. TSDAVO. F.166. Op.4, Spr. 619, 397 ark.

45. TSDAVO. F.166. Op.4, Spr. 621, 75 ark.

46. TSDAVO. F.166. Op.4, Spr.1090, 11 ark.

47. TSDAVO. F.166. Op.5, Spr.1177, 84 ark.

48. TSDAVO. F.166. Op.7, Spr. 513, 96 ark.

49. TSDAVO, F.166. Op.8. Spr.1772, 115 ark.

50. TSDAVO. F.166. Op.8. Spr.394, 155 ark.

51. TSDAVO. F.166. Op.9. Spr.1590, 404 ark.

52. TSDAVO. F.166. Op.9. Spr.1753, 80 ark.

53. TSDAVO. F.166. Op.9. Spr.303, 107 ark.

54. TSDAVO. F.166. Op.10. Spr.1500, 23 ark.

55. TSDAVO. f.166. Op.10, Spr.1525, 36 ark.

56. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny (dali – TSDAHO). F.1. Op. 20. Spr.1513, 106 ark.

57. TSDAHO. F.1. Op.20. Spr.1776, 198 ark.

58. TSDAHO. F.1. Op.20. Spr.1778, 157 ark.

59. TSDAHO. F.1. Op.20. Spr.2703, 86 ark.

60. TSDAHO. F.1. Op.20. Spr.2930, 49 ark.

61. TSDAHO. F.1. Op.20. Spr.3098, 70 ark.

62. TSDAHO. F.1. Op.20. Spr.6634, 133 ark.

63. TSDAHO. F.1. Op.20. Spr.6643, 68 ark.

64. TSDAHO. F.1. Op. 20. Spr.6659, 70 ark.

65. TSDAHO. F.1. Op. 20. Spr.6859, 39 ark.

66. TSDAHO. F.1. Op.20. Spr. 6869, 16 ark.

67. TSDAHO. F.1. Op.20. Spr.7096, 92 ark.

68. TSDAHO. F.1. Op.20. Spr.7110, 20 ark.

69. TSDAHO. F.1. Op.71. Spr. 225, 106 ark.

70. TSDAHO. F.1. Op.71. Spr. 239, 186 ark.

Oleksandr Lukianenko

THE COLLECTIVES OF HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTION: THE EVOLUTION OF THE CONCEPT IN UKRAINE OF 1920-1960's.

The article provides an analysis of the formation of the system of the higher pedagogical education of the Soviet Ukraine, generalizes information on the content of the concept of “the collective of the higher pedagogical school”, illustrates the change of the government approaches to the teachers' training in Ukraine during the 1920-1960's. Speaking about collectives of higher pedagogical education of Ukraine of the first half of XX century, the scheme of the groups is unbalanced. The state, which itself needed in-

stitutionalization, was in search of a universal teacher training system (permanent and temporary professional teams were created). At the end of the studied period, higher education institutions in the UkrSSR were defined as those that trained highly skilled specialists for various sectors of the national economy and culture. The problem of the precise localization of the collectives of the higher pedagogical institutions occurs due to the variety of establishments created during the years of reforms under the influence of socio-economic, political and ideological needs and wartime disasters. During the "thaw" period, the state determined higher pedagogical education as the system of higher education institutions that trained teachers for 5-10 grades of the secondary schools and teachers of general education subjects of secondary vocational education institutions with a term of education of 4-5 years. On the other hand, in the second half of the 1950's, there also were teachers' institutes in Ukraine. In 1946, when the republic led a gradual post-war reconstruction, there were 20 pedagogical institutes, 34 teacher's institutes and 77 pedagogical colleges in its territory. On the one hand, the resolution of the Soviet of the Peoples' Commissars of the UkrSSR "On the establishment of a unified system of industrial and technical education" from September, 1929, determined that pedagogical technical schools trained specialists of secondary education, and the training of specialists of higher qualification remained the prerogative of the institutes of public education. On the other hand, the status of individual institutions forced the authorities to look at them as equal players in the field of higher education. Their activities were controlled by the same instructions as work of universities, pedagogical and teaching institutes. By the last years of the "thaw", in the result of reorganization, merger and liquidation of institutions, the number of pedagogical collectives had decreased from 121 in 1920 to 33 in 1961.

Key words: *higher pedagogical school, collective, pedagogical institute, teacher's institute, pedagogical technical school, pedagogical courses, Ukrainian SSR*

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ

Дмитренко Віталій

кандидат історичних наук, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

OLEKSANDR LUKYANENKO. MYTHS AND LEGENDS OF DE-STALINIZATION: THE DEBRIS OF EVERYDAY PERCEPTION OF POLITICIANS IN THE MINDS OF EDUCATORS OF THE UKRSSR IN 1953-1964: MONOGRAPH. POLTAVA. 2018. 298 p.

Книга Олександра Лук'яненка з'явилася нещодавно, навесні 2018 року. Попри це, вона вже викликала зацікавленість читачів про що красномовно свідчить статистика скачування її електронної версії. Цей факт є достойною відповіддю на одвічні сумніви історика щодо затребуваності/потрібності його роботи. Чи то говорячи мовою академічних текстів – актуальності дослідження. В суспільстві домінування масової культури, коли важливим, а частіше й єдиним критерієм успіху, стає комерційна привабливість створеного продукту, вважаємо, що праця Автора не минула даремно.

Книга є своєрідним продовженням попередньої монографії історика «In the Grip of De-Stalinization», котра вийшла друком у полтавському видавництві «Сімон» 2016 року. Обидва твори тісно пов'язані між собою як методологічно, так і низкою сюжетних ліній. По-перше, це спільний, головний, колективний герой досліджень – студенти, працівники та викладачі педагогічних вишів УРСР. По-друге, спільний час і простір, де живуть герої книг – радянська Україна періоду 1953-1964 років – відомого як «хрущовська відлига». По-третє, обидві книги написані англійською, що передбачає орієнтацію на певну аудиторію, здатну спожити цей інтелектуальний продукт. Схоже, такі підходи не випадкові та мають для автора концептуальне значення, що дає підстави говорити про сформований науковий почерк, притаманний студіям Олександра Лук'яненка.

Рецензована книга складається зі вступу, семи розділів, бібліографічної частини та супроводжується іменним і географічним покажчиком. Монографія містить чимало ілюстрацій. Це – фотографії, зразки плакатів і агітаційної продукції, таблиці, діаграми, уривки поетичних і прозових творів, які дозволяють візуалізувати текст. Книга супроводжується підрядковими посиланнями, що створює додаткові зручності для читача. Гарний друк та чудове оформлення, окрім інтелектуального, сприяє ще й додатковому естетичному задоволенню від читання та переконує, що «ера Гутенберга» таки остаточно не відійшла у вічність.

У світлі нещодавнього чергового спалаху дискусії між «фізиками» і «ліриками» щодо науковості та вартісності їхньої роботи, на особливу увагу заслуговує розділ книги, присвячений теоретичним і методологічним рефлексіям, що супроводжували процес дослідження та написання тексту. Він досить великий за обсягом (р.6-77) і є запрошенням читача на наукову кухню історика. Частина дослідників, особливо у книгах, розрахованих не лише на фахового читача, вважає за необхідне оминати ці питання, вважаючи їх нудними та не потрібними широкому загалу. Вони прагнуть подавати страву вже у готовому виг-

ляді, приховуючи від споживача часом марудний процес приготування інтелектуального продукту. Ми все ж вбачаємо у таких виправах Автора, принаймні, один важливий позитивний момент – читач отримує можливість побачити з середини процес творення тексту, оцінити якість інгредієнтів, прослідкувати логіку їхнього використання та зробити власні висновки щодо переконливості положень і суджень, викладених у творі.

Розмірковуючи про «спосіб приготування», дослідник послідовно акцентує необхідності застосування міждисциплінарних наукових підходів, які в сукупності дозволяють поглянути на людину минулого як на певну цілісність. Це цілком узгоджується з антропологічним вектором руху сучасних історичних студій, прихильність до яких він не приховує. Вдалих підбір та уміле поєднання методів соціології, когнітивної психології, культурної антропології, соціальної, усної та мікроісторій дає можливість реконструювати повсякденний світ досліджуваної групи соціуму.

Вибір для дослідження відносно однорідної групи працівників і студентів вищої педагогічної школи продиктований як особистими, так і науковими резонами. Погоджуємося з дослідником, що відбір для аналізу групи осіб, які проводять разом тривалий час, пов'язані схожими проблемами, життєвими орієнтирами дає можливість здобути загальний вектор їхнього світосприйняття та краще зрозуміти поведінкові реакції. Особиста належність Автора до когорти тих, хто сіє «розумне, добре і вічне» дозволила йому краще зрозуміти специфіку психології досліджуваної команди. У результаті маємо вдале поєднання показу певних спільних реакцій, характерних для багатьох колективів педагогічних інститутів УРСР з чітким усвідомленням унікальності кожного окремого досвіду. Все-таки життя конкретного вузу мало багато індивідуальних рис, зумовлених географічним розміщенням, історією, складом персоналу, матеріальними ресурсами, впливом навколишнього середовища та багатьма іншими слабо вловлюваними речами, які іноді відігравали вирішальну роль у зміні ставлення до реальності.

Попри те, що головна увага дослідження зосереджена на еволюції світосприйняття представниками вищої педагогічної школи політичних явищ і процесів періоду «відлиги» Автор прагне відійти від усталеного підходу, за якого населення лише пасивно реагує на політичні зміни, ініційовані згори, а історик відповідно фіксує ці зміни. Він послідовно відтискає державу на задній план розповіді. Намагається зробити саме звичайних людей головними дійовими особами наративу. Акцентує увагу на їхньому баченні політичних подій. Ось чому основними компонентами дослідження політичного повсякденного життя є не політики, а їхні образи в умах людей. Дослідник проводить думку, що люди ненавиділи або захоплювалися не справжнім політиком, якого фактично не знали, а тим образом, який виробляли у своїй свідомості. Фактори, які впливали на його створення теж перебувають у фокусі дослідження. Тому опис політичної буденності працівників педагогічних інститутів охоплює коло питань, пов'язаних не лише з сприйняттям політичного істеблішменту, а й з організацією внутрішніх справ вишів, громадської діяльності викладачів тощо. Саме у них відбивається сприйняття генеральних настанов партійного керівництва.

Проте, в дослідженні Автор торкається не лише владно-людських взаємин. Він вдало вписує їх в оточуюче предметне середовище (будівлі, вулиці, магазини, парки), серед якого мешкають герої дослідження та яке, впливаючи на їхній настрій, творить основу для різноманітних образів у людській свідомості не менше, ніж офіційні настанови.

У двох розділах монографії (р. 79-91, 234-249) Автор аналізує сприйняття партії та політичних процесів у країні працівниками вишів. Велика увага тут зосереджена на ставленні людей до процесів десталінізації: особистій участі/неучасті у цьому процесі,

зміні/тяглоті риторики щодо нього в офіційних документах і буденному спілкуванні. Проаналізовані такі цікаві явища як «колективізм» і «лідерство» в їх радянській офіційній інтерпретації та повсякденних проявах, зокрема, вчинках окремих осіб у постсталінський період. Показано ставлення до світової політики через реалізацію цікавого концепту «великої політики на малій кухні».

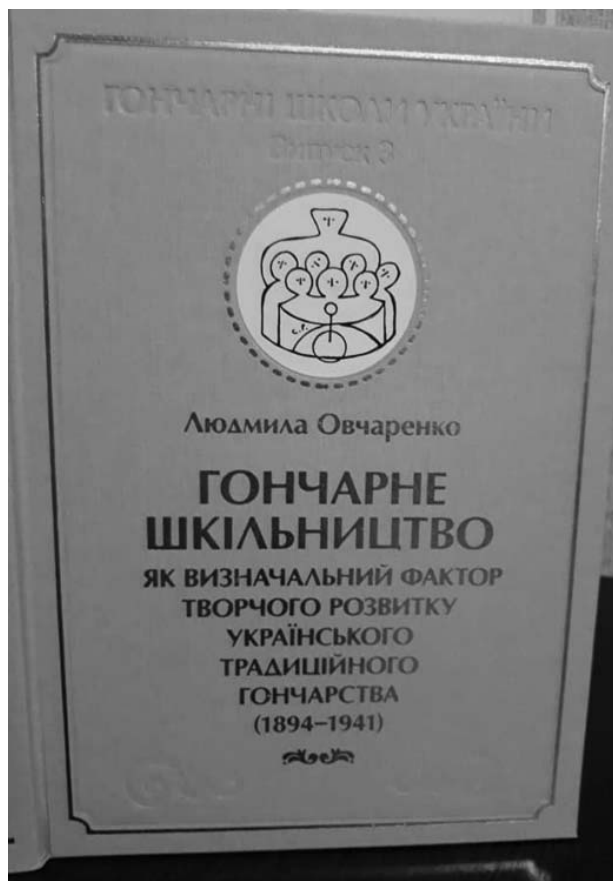
Чотири інших розділи (р.92-112, 113-128, 129-140, 141-233) присвячено дослідженню зміні образів Й. Сталіна, Г. Жукова, Л. Берії та членів так званої «антипартійної групи» (Л. Каганович, В. Молотов, Г. Маленков) у сприйнятті представників вищої педагогічної школи.

Насамкінець, хочу зауважити, що той, хто, прочитавши цей огляд, захоче прочитати книгу не пошкодує. Вона буде цікавою як фахівцям, так і любителям чи сучасникам нашого недалекого минулого.

Метка Людмила

кандидат історичних наук, Інститут керамології – Відділення Інституту Народознавства Національної академії наук України

ОВЧАРЕНКО Л.М. ГОНЧАРНЕ ШКІЛЬНИЦТВО ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ФАКТОР ТВОРЧОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ТРАДИЦІЙНОГО ГОНЧАРСТВА (1894-1941). – ОПШНЕ: УКРАЇНСЬКЕ НАРОДОЗНАВСТВО, 2018. – 1296 С.



У книзі Людмили Овчаренко, на основі численних матеріалів досліджується феномен гончарного шкільництва як важливої складової етнокультури українців. Дослідження охоплює історико-етнографічні райони Наддніпрянської України, тобто тієї частини України, яка в умовах поділу української етнографічної території між кількома державами входила до складу Російської імперії та СРСР. Упродовж 1894–1941 років у Полтавщині, Українському Поліссі, Слобожанщині, Середній Наддніпрянщині й Поділлі діяли гончарні навчальні заклади, більшість з яких відіграли визначальну роль у збереженні й плідному розвитку українського гончарства. Саме завдячуючи їм, втілювалася система заходів, які сприяли налагодженню зв'язків держави з кустарями, впливали на художні та якісні характеристики глиняних виробів, популяризували новітні прийоми роботи в гончарному виробництві, стримували стрімкий занепад промислу.

Вибір хронологічних меж праці зумовлений діяльністю гончарних навчальних закладів на території історико-етнографічних районів Наддніпрянської України, а також наявністю найповнішого корпусу інформаційних джерел для об'єктивного комплексного вивчення гончарного шкільництва та його впливів на творчий розвиток традиційного гончарства.

Спираючись на вже відомі й добути особисто етнографічні та архівні матеріали, автор дослідження вперше в українській керамології здійснила комплексний аналіз передумов виникнення, основних напрямків діяльності та впливів гончарних навчальних закладів на території Наддніпрянської України на традиційний промисел упродовж кінця XIX – першої половини XX століття.

У першому розділі «Історіографія, методика та джерела дослідження» проаналізовано стан дослідження гончарного шкільництва як визначального фактора творчого розвитку українського традиційного гончарства у публікаціях 1879–2017 років, в історіографії дослідженої теми виділено п'ять періодів; з'ясовано методологічну базу дослідження, яка

не лише допомогла виявити систему внутрішніх взаємозв'язків між окремими складовими суспільно-політичного, економічного й культурно-мистецького життя українців, а й встановити причинно-наслідкові зв'язки поміж ними й гончарним шкільництвом у системі творчого розвитку традиційного гончарства; охарактеризовано джерельну базу, яка дозволила реалізувати поставлені завдання.

У другому розділі «Стан традиційного гончарства та заходи державних органів з його модернізації» вивчено традиційні шляхи передачі гончарської майстерності, які в різні історичні періоди були поширені на досліджуваній території (спадкова передача професійних гончарських знань, цехове та домашнє учнівство), з'ясовано перші державні ініціативи з вивчення стану кустарного гончарства (1850–1917), проаналізовано заходи земств, що передували заснуванню гончарних навчальних закладів, та напрацьовані концепції розвитку гончарного шкільництва, доведено, що на території історико-етнографічних районів Наддніпрянської України гончарство належало до найбільш поширених кустарних промислів, а гончарне шкільництво було об'єктивним і логічним явищем.

Основною складовою праці є п'ять розділів, в яких проаналізовано передумови відкриття, основні напрямки діяльності, шляхи вивчення й популяризації традиційного гончарства, технологічні аспекти опанування гончарним виробництвом, етнопедагогічні засади функціонування, персоналії керівників і викладачів, учнівський склад і навчальні програми гончарних навчальних закладів на території Полтавщини, Українського Полісся, Слобожанщини, Середньої Наддніпрянщини, Поділля та їх вплив на творчий розвиток українського традиційного гончарства.

У восьмому розділі монографії «Репресоване гончарне шкільництво України» проаналізовано, як в умовах становлення тоталітарної більшовицької системи агресивні дії російських шовіністів спрямовувалися на тих, хто брав активну участь у національному відродженні України 1920-х років

У монографії вперше в українській етнології на основі етнографічних, керамологічних, архівних і літературних джерел комплексно досліджено роль гончарного шкільництва у творчому розвитку українського традиційного гончарства; здійснено детальний критичний аналіз історіографії порушеної проблематики; з'ясовано способи передачі професійних гончарських знань, поширені в історико-етнографічних районах Наддніпрянської України впродовж XIX – першої третини XX століття; досліджено основні концепції організації гончарного шкільництва впродовж кінця XIX століття – 1910-х років; проаналізовано передумови виникнення, особливості розвитку й причини ліквідації гончарних шкіл у зв'язку з соціально-економічними й політичними умовами, які склалися на досліджуваній території; охарактеризовано зміст діяльності гончарних навчальних закладів, спрямованої на вивчення й популяризацію традиційного гончарства; акцентовано увагу на запровадження в навчально-виховний процес етнографічних матеріалів; встановлено визначальну роль керівників у спрямуванні діяльності навчальних закладів на вивчення особливостей місцевого гончарства; проаналізовано склад педагогічних та учнівських колективів, авторські навчальні плани й програми; виявлено вплив гончарного шкільництва на творчий розвиток традиційного гончарства України; доведено, що фахові гончарні школи в Макаровому Яру, Опішному й Кам'янці-Подільському перетворилися на осередки українського національного відродження, а політика тоталітарного режиму 1930-х років була спрямована на знищення гончарних закладів, які спеціалізувалися на підготовці фахівців з виготовлення традиційної художньої кераміки; опрацьовано і введено в науковий обіг матеріали репресивних кримінальних справ, спрямованих на фізичне

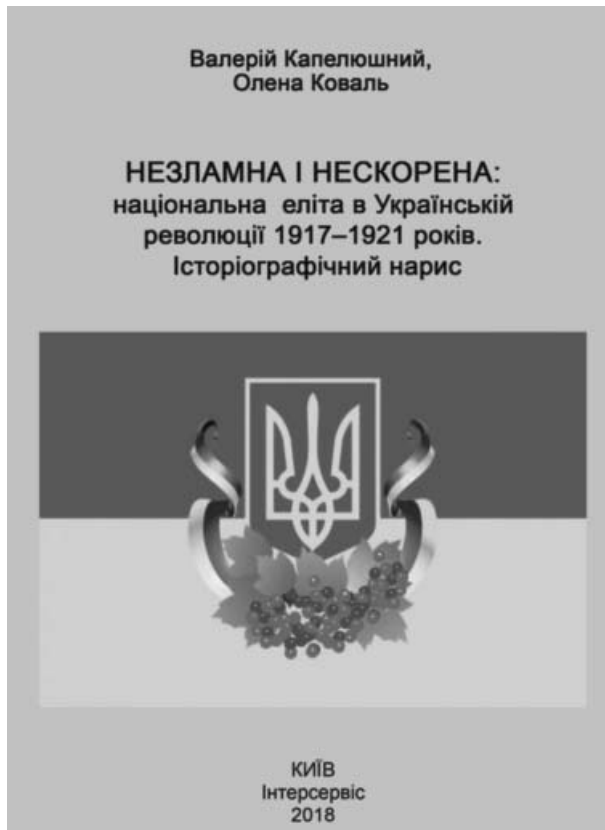
знищення керівників фахових гончарних шкіл України. У монографії вдосконалено знання про гончарне шкільництво Опішного; знання про гончарні навчальні заклади в Межигір'ї, у тому числі з'ясовано непричетність їх до творчого розвитку традиційного гончарства в Україні; знання про виставкову діяльність фахових гончарних шкіл. Подальший розвиток отримали дані про персоналії гончарного шкільництва України; база опублікованих джерел про функціонування фахової освіти в гончарному промислі.

Історичний досвід діяльності гончарних шкіл України, акумульований у монографіях та опублікованих статтях автора, активно використовується в діяльності унікального в системі Міністерства культури України навчального мистецького закладу – Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату «Колегіум мистецтв у Опішні» імені Василя Кривецького, де в тому числі став підґрунтям створення й активного використання в навчально-виховному процесі Художньо-етнографічного музею «Відродження», шеститисячна колекція якого не має аналогів в Україні.

Киридон Петро

доктор історичних наук, професор,

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

**КАПЕЛЮШНИЙ В.П., КОВАЛЬ О.Ф. НЕЗЛАМНА І НЕ-
СКОРЕНА: НАЦІОНАЛЬНА ЕЛІТА В УКРАЇНСЬКІЙ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ
НАРИС. МОНОГРАФІЯ. – К.: «ІНТЕРСЕРВІС», 2018. –
480 С.**

В українській гуманітаристиці останніми роками дедалі впевненіше звучить думка стосовно перманентної зміни наукових парадигм у зв'язку з повільним, суперечливим переходом від засад егалітаризму до варіантів, що тією чи іншою мірою є ознаками елітаризму. Елітам присвячено ряд праць у вітчизняній та світовій історіографії, котрі характеризують застосування елітистських теорій до різноманітних історичних процесів і явищ історичного, політичного, соціологічного аспектів минулого та сьогодення.

Серед плеяди дослідників історії еліт варто згадати впливових розробників теорії елітаризму в особі авторитетних західних фахівців¹. Потужний доробок належить ученим із Російської Федерації². Прикметно, що на цьому тлі не загубилися й вітчизняні дослідники³.

У царині дослідження еліт у національних державотворчих процесах 1917-1921 рр. чільне місце посідають праці авторів рецензованої монографії «Незламна і нескорена:

національна еліта в Українській революції 1917–1921 років. Історіографічний нарис»⁴. Про-

¹ Восленский М.С. (1991). Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза, Москва, 624 с.; Модели Э., Уайт С. (2011). Советская элита от Ленина до Горбачёва. Центральный Комитет и его члены, 1917–1991 гг., Москва, 431 с.; Blackwell R. (1972). Career development in the Soviet obkom elite: a conservative trend. Soviet studies, №1, 24–40; Strayer R. (1998). Why did the Soviet Union Collapse? Understanding Historical Change, New York.

² Афанасьев М.Н. (2001). Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России, Москва, 148–149; Коржихина Т.П. (1995). Советское государство и его учреждения: ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г., Москва; Мохов В.П. (2003). Региональная политическая элита России (1945 – 1991 гг.), Пермь, 238 с.; Колпакиди А., Мухин Ю., Кара-Мурза С., Кремлёв С. и др. (2017). Революция 1917-го в России. Как серия заговоров, Москва, 650 с. та ін.

³ Тимцуник В.І. (2003). Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953– 1964 рр.), Київ, 400 с.; Крушина В.О. (2010). Партійно-державна номенклатура повоєнної України. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр., Київ, Кн.2. – Ч.1/2, 139–176.

⁴ Капелюшний В.П. (2003). Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.), Київ, 608 с.; Капелюшний В.П. (2004). Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Історіографія: дис... д. і. н., Київ, 511 с.; Коваль О.Ф. (2011). Українська еліта в національних державотворчих процесах 1917–1921 років: Історіографія: дис. ... к.і.н., Переяслав-Хмельницький, 284 с.

понований науковий доробок В. Капелюшного та О. Коваль сфокусовано на реалізацію сформульованої авторами тези, котру можна застосувати як епіграф до монографічного дослідження: «Зрозуміти будь-яке суспільство без розуміння його еліт неможливо» (с. 5). На широкому історіографічному та фактичному матеріалі досліджено провідні тенденції та основні етапи в нагромадженні знань з історії діяльності національної еліти, її ролі в державотворчих процесах революційної доби. Авторами виявлено, систематизовано й схарактеризовано основні групи історіографічних джерел з проблеми від 1917 р. до 2017 р. При цьому, оцінюючи напрацювання історіографії, дослідники констатують: «Абсолютна більшість... історіографічних студій характеризується епізодичністю визначення стану дослідження елітарної проблематики революційної доби» (с. 37). Серед низки завдань автори обґрунтовують потребу «позбутися перманентного конструювання образу ворога» при характеристиці еліт та досліджувати минуле з методологічно виважених наукових позицій сьогодення. Такий підхід уможливив авторське окреслення найважливіших задач дослідження.

В. Капелюшний і О. Коваль започаткували й послідовно розвинули концептуальні напрацювання історії Української революції, фокусуючись на персоналізації української еліти з огляду на її причетність до еволюції суспільства 1917–1921 рр. Автори намагалися здійснити історіографічний аналіз наукового доробку попередників та з'ясувати основні етапи і напрями дослідження історії діяльності української еліти, її ролі в державотворчих процесах 1917–1921 рр.; виявити, систематизувати й класифікувати історіографічні джерела з проблеми та встановити об'єктивність їх джерельної інформації; проаналізувати найпоширеніші в історіографії погляди дослідників на трактування поняття «еліта» та прослідкувати його еволюцію; висвітлити відображення в історичній літературі боротьби військової еліти за незалежність України в революційну добу; з'ясувати особливості гендерного та регіонального аспектів історіографії державотворчої ролі політичної, науково-освітянської, культурно-мистецької та духовної еліти за доби Української революції 1917–1921 рр.; проаналізувати стан висвітлення науковцями діяльності української дипломатичної еліти щодо захисту національних інтересів у 1917–1921 рр.; накреслити можливі перспективні напрямки подальшої наукової розробки проблеми.

Автори видання, самокритично визнаючи, що в їхніх попередніх дослідженнях допущені окремі помилки, а ряд аспектів теми залишився поза увагою істориків (с. 42), акцентують увагу, перш за все, на неординарності та пріоритетності пропонованих ними наукових підходів до проблематики.

Авторська структуризація проблеми за напрямками реалізації революційного потенціалу української еліти (а саме: роль у державному і національному будівництві (головна задача), політична сфера, військова галузь (революція в часі збігалася з воєнними діями), дипломатія молодій державі, культурна політика тощо) дозволила конкретизувати нерівнозначну участь лідерів революції (у контексті протистояння контрреволюційним силам) у процесах розбудови України. До честі дослідників, їм вдалося уникнути упереджених оцінок (що, на жаль, ще зустрічаються в наукових працях) ролі окремих керівників визвольних змагань під час героїчних і трагічних подій 1917 – 1921 рр. Не можна не відзначити об'єктивну оцінку В. Капелюшного і О. Коваль намагань окремих сучасних істориків запропонувати перегляд усталених теоретичних напрацювань, пов'язаних як з історією революції, так і стосовно місця в ній національної еліти. Йдеться, зокрема, про спроби переглянути періодизацію революції та її історіографію, а також інші проблеми означеної теми, де відстежуються еkleктичні підходи (с. 43-45).

У дослідженні діяльності та ролі української еліти в національних державотворчих

процесах 1917–1921 рр. автори рецензованої праці увиразнюють п'ять основних історіографічних етапів: роки Української революції (1917–1921); 1920-ті роки; 1930-ті – перша половина 50-х років; друга половина 1950-х – середина 80-х років; сучасний історіографічний етап (з кінця 1980-х років). На кожному з цих етапів напрями та рівень наукових пошуків визначалися комплексом суб'єктивних і об'єктивних чинників та умов. Як зауважили автори монографії, найрезультативнішим щодо вивчення та узагальнення різних аспектів революційної доби 1917–1921 рр. є сучасний період: «Тільки кандидатських та докторських дисертацій, безпосередньо присвячених різним аспектам досліджуваної проблеми, з 1991 р. по 2017 р. захищено понад 200, а що стосується взагалі комплексної проблематики доби Української революції 1917–1921 рр., то кількість захищених дисертаційних досліджень вже сягає понад 400» (с. 346).

Щоправда, запропонована періодизація має нюансування в основній частині та висновковій. Так, у розділі 1.1 «Основні етапи дослідження національної еліти революційної доби 1917–1921 років» автори видання окреслили останній хронологічний сюжет так: «В кінці 1980-х – на початку 90-х років розгортається п'ятий історіографічний період дослідження проблеми» (с. 33). Натомість у висновковій частині читаємо: «Сучасний історіографічний етап (з кінця 1980-х років)» (с. 345). На нашу думку, все ж потребує певної корекції останній із запропонованих авторами етапів. Йдеться про виокремлення підперіодів із кінця 1980-х років до сьогодні, або ж з огляду на смислові акцентування подій навіть окреслення ще одного етапу, формування якого започатковано в 1990-і рр.

Самобутньою видається запропонована в монографії класифікація джерельного комплексу з урахуванням особливостей «специфіки дослідження проблеми та апробованих в українській історичній науці найновіших підходів і схем класифікації історіографічних джерел» (с.47). Авторами виокремлено дев'ять груп джерел. До першої групи віднесено документальні джерела. Це, насамперед, ті документи, що визначали ставлення суспільства в особі держави до національної еліти та власне самої еліти до національного державотворення, а також ті, в яких віддзеркалено суспільно-політичні та ідеологічні настанови, «які протягом досліджуваного періоду впливали на тематику праць істориків»⁵ (с. 47).

Домінуюче місце відведено другій групі джерел – це монографії та наукові праці узагальнюючого характеру з проблеми. Здебільшого йдеться про колективні та індивідуальні дослідження, присвячені ролі національної еліти в Українській революції взагалі, її успіхам та невдачам, а також конкретизація цієї проблеми у виданнях, присвячених діяльності політичного проводу, військової, дипломатичної, наукової, освітянської, духовної та мистецької еліти⁶.

Третю групу класифікаційного діапазону склали десятки дисертацій з історії та суміжних наук, у яких віддзеркалено багатоманітність аспектів ролі національної еліти в державотворчих процесах 1917–1921 років. Це зокрема докторські дисертації В. Верстюка,

⁵ Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.). (1999). Редактор-упорядник П.П. Бачинський, Київ, 640 с.; Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.: Протоколи і стенограми засідань: Збірник документів і матеріалів. (1999), Київ-Нью-Йорк-Філадельфія, 368 с.; Уряди України у XX ст. (2001), Київ, 608 с.; Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. (2003). Упоряд.: В. Верстюк, та ін., Київ, 1024 с.; Українська революція. Документи 1919–1921. (1984). Ред. Тарас Гунчак, Нью-Йорк, Т.2, 478 с.; Українська Центральна Рада: зб. док. і матер.(1996).Ред. П.П.Толочко та ін., Київ, Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. Упор. В.Ф. Верстюк, відп. ред. В.А. Смолій, 586 с.; Українська Центральна Рада (1997), Київ, Т. 2. 10 грудня 1917–29 квітня 1918 р., 424 с.

⁶ Еліта: витоки, сутність, перспектива (2011). Ред. В.Г. Кремень, Київ, 527 с.; Історичні портрети: Махно, Петлюра, Бандера. (1991), Київ, 33 с.; Українська ідея. Постаті на тлі революції. (1994), Київ, 256 с.; Історія України в особах: XIX – XX ст. (1995), Київ, 479 с.; Події і особистості революційної доби. Збірник. (2003), Київ, 296 с.; Литвин М.Р., Науменко К.С. (2004). Військова еліта Галичини, Львів, 376 с. та ін.

С. Литвина⁷ та кандидатські дисертації Л. Козловської, Л. Лозинської, О. Дудко, Ю. Бойко, В. Ситніка, С. Образцова⁸ та ін. До четвертої групи віднесено матеріали наукових конференцій, симпозіумів, читань, які висвітлюють різні аспекти проблеми⁹.

П'ята група джерел репрезентована тематичними збірками наукових статей з означеної проблематики. При цьому автори увиразнюють дві підгрупи джерел. До першої підгрупи вони відносять тематичні збірники статей, присвячені характеристиці української еліти взагалі або якоїсь її частини, наприклад військової, культурно-мистецької, дипломатичної, зокрема й її діяльності в добу Української революції 1917–1921 рр.¹⁰ До другої підгрупи віднесено тематичні збірники праць, присвячені діяльності конкретних діячів (наприклад М. Грушевському, В. Липинському, С. Петлюрі, П. Скоропадському¹¹ та ін.). Шосту групу джерел склала навчальна, науково-популярна, енциклопедична та довідкова література з історії України та національного державотворення. Сюма група історіографічних джерел – це рецензії, бібліографічні покажчики та огляди праць з проблеми.

Восьму групу джерел утворює сукупність видань біографічного плану, джерела особового походження, спогади, мемуари видатних учасників визвольних змагань та революційних змін в Україні.

До дев'ятої групи джерел віднесено матеріали української та зарубіжної періодичної преси, що «відбивають події і факти, пов'язані з розвитком досліджень ролі національної еліти в державотворчих процесах доби Української революції 1917–1921 рр.» (с. 58-59).

Ретельний аналіз джерельного комплексу дозволив зробити науковцям висновок про варіативність та репрезентативність джерельної бази для виконання окреслених ними завдань (с.59). Автори акцентують увагу на новизні порушених питань.

Структурна композиція роботи, яка впливає з авторського поділу еліти на політичну (розділ 3), військову (розділ 4), науково-освітню (розділ 5), дипломатичну (розділ 6), а також запропонований аналіз персоналій та критика різноманітних фальсифікацій історії Української революції, не тільки підсилює загальну наукову концепцію дослідження, а й додає їй політичної значущості та актуальності, оскільки апелює до сучасних проблем як суспільного, так і методологічного сенсу.

Резонансним видається розділ монографії, присвячений аналізу перекручень та фальсифікацій державотворчої ролі національних лідерів та еліти в новітніх публікаціях з історії Української революції 1917–1921 рр. Значу увагу приділено потрактуванню термінів «Українська революція», «Громадянська війна», окресленню хронологічного діапа-

⁷ Верстюк В. (1992). Махновщина – селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918 – 1924 рр.): автореф. д.і.н., Київ, 49 с.; Литвин С. (2000). Симон Петлюра у національно-визвольній боротьбі українського народу (1917–1926: історіографічний та джерелознавчий аспекти): автореф. дис...д.і.н., Київ, 35 с.

⁸ Лозинська Л.О. (1998). Державотворча діяльність В.К. Винниченка (березень 1917 – вересень 1920 рр.): автореф. дис. ... к.і.н., Київ, 26 с.; Козловська Л.В. (2000). Порівняльний аналіз формування української політичної сили на зламних етапах ХХ століття (кінець 10-х і 90-х років): автореф. дис. ... к. політ. н., Одеса, 16 с.; Образцов С.В. (2011). Військова та громадсько-політична діяльність М. Омеляновича-Павленка (1878–1952 рр.): автореф. дис. ...к.і.н., Київ, 15 с. та ін.

⁹ Національна еліта та інтелектуальний потенціал України: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (18–20 квітня 1996 р., м. Львів), 286 с.; Українська еліта: минуле, сучасне, майбутнє: Мат. міжрегіон. наук. конф. (12–13 грудня 1996 р.), 164 с.; Українська еліта та її роль в державотворенні. Мат. всеукраїн. наук.-практ. конф. (18–19 травня 2000 р., м. Київ), Вип. 1, 314 с.; Інтелекція і влада. Мат. п'ятої всеукраїн. наук. конф. (24–25 грудня 2009 р., м. Одеса), Ч.І, 276 с., Ч.ІІ, 192 с., Ч.ІІІ, 208 с. та ін.

¹⁰ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). (1994), Київ, Кн.1, 139 с., Кн.2, 17 с., Українська еліта та її роль в державотворенні. (2000), Київ, №1/2, 204 с.; Еліта: витоки, сутність, перспектива. (2011), Київ, 527 с. та ін.

¹¹ Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. (1992), Київ, 352 с.; Михайло Грушевський і українська історична наука. (1999), Львів, 378 с.; Михайло Грушевський – погляд із сьогодення (1997). Наукові записки Тернопільського державного педагогічного інституту. Серія: історія, Тернопіль, Вип. V, 280 с.; В'ячеслав Липинський – ідеолог українського державотворення. (2001), Луцьк, 188 с.; Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. (2000). Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія. Економіка. Філософія», Київ, 2000, Вип.4, 464 с.; Симон Петлюра та українська національна революція: 36. праць другого конкурсу петлюрознавців України (1995). Упоряд. Михальчук, Київ, 358 с.; Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. (1999), Фастів, 1999, 228 с. та ін.

зону події, розглядові співвідношення термінів «Українська революція» і «Визвольні змагання». На думку авторів рецензованого видання, поняття «Визвольні змагання» є ширшим, ніж «Українська революція». Так, В. Капелюшний і О. Коваль зауважують: «Для першої чверті ХХ ст. їх можна датувати періодом 1914–1923 рр. (починаючи від СВУ і січових стрільців, коли українство зі зброєю в руках вперше за багато століть почало втілювати в життя українську національну ідею, зокрема відроджувати національну державність, і закінчуючи розпуском ЗУНР та тимчасовим затуханням активних дій українства в екзилі, враховуючи боротьбу за державність на всій території України, а не лише на Наддніпрянщині). Звідси випливає, що терміном «Українська революція 1917–1921 рр.» можна назвати найвищий етап, апогей «Визвольних змагань 1914–1923 рр.» (с. 321). Автори видання також звертають увагу на поступову активізацію досліджень, присвячених вивченню діяльності національної еліти на регіональному рівні. Зокрема йдеться про Київщину, Поділля, Донбас, Полтавщину, Харківщину.

У цілому схвально оцінюючи рецензоване видання, переконані, що робота мала б гучніший резонанс серед науковців і пересічних читачів, якби містила розділ, присвячений аналізу методологічних засад дослідження. На нашу думку, автори несправедливо обійшли увагою понятійно-категоріальний апарат, специфіку його використання в пропонуваному історіографічному нарисі історії вітчизняної еліти 1917–1921 рр. Відповідно до канонів історіографічного дослідження, чіткішим хотілося б бачити запропонований перелік перспективних напрямів дослідження проблеми.

Загалом рецензоване видання стало оригінальним дослідженням самотутньої наукової проблеми. Праця сприяє розширенню й поглибленню уявлень стосовно шерегу присутніх проблем історії України, сформульованих і загалом успішно розв'язаних В. Капелюшним і О. Коваль. Можна висловити сподівання, що видання викличе науковий інтерес серед широкого кола на науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією та історіографією історії України.

НАУКОВІ ПОДІЇ, НОВИНИ

Волошин Юрій

доктор історичних наук, професор,

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Момот Анастасія

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

МІЖНАРОДНА ЛІТНЯ ШКОЛА З УСНОЇ ІСТОРІЇ ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ: НАВЧАННЯ, ОБМІН ДОСВІДОМ, ПРЕЗЕНТАЦІЯ ЗДОБУТКІВ

З 8 по 14 липня біля підніжжя Горган (Українські Карпати) за підтримки Міжнародного Вишеградського Фонду та Міністерства закордонних справ Королівства Нідерландів відбулась літня школа з усної історії (с. Яблуниця, Івано-Франківська обл.). Її організаторами виступили чеська громадська організація Асоціація з міжнародних питань (Asociace pro mezinbrodnn otbzk, АМО) та Українська асоціація усної історії. Учасниками школи стали учителі історії (по 10 осіб) з України та Білорусі, які у своїй роботі використовують метод усної історії. Лекції та воркшопи проводили чеські, польські та словацькі науковці. Літня школа стала своєрідним підсумком проекту «Метод усної історії при вивченні новітньої історії в сучасній школі», що реалізується в Україні АМО за підтримки МЗС Чеської Республіки починаючи з 2014 р. Керівник проекту – професор кафедри історії України Юрій Волошин. Організаторка літньої школи з української сторони – Анастасія Момот, науковий співробітник ПНПУ імені В. Г. Короленка.

Перший день школи – 9 липня, розпочався з відкриття. Від імені організаторів, учасників привітали керівниця школи – Інна Шмакова (АМО) та координатор освітнього проекту АМО «Усна історія» в Україні – Юрій Волошин. Вони розповіли про основну мету й ідею школи, її програму та познайомили учасників один з одним. Усю практичну роботу в цей день здійснювали представники польського Центру історії «Депо» (Centrum Historii Zajezdnia), м. Вроцлав. Розпочала навчальну програму, керівниця дослідницького відділу Центру – др. Катажина Бок-Матушек (Katarzyna Bock-Matuszyk, PhD), яка прочитала лекцією на тему: «Як Центр історії «Депо» працює з усною історією. Розробка уроку історії з використанням методу». Лекторка поділилася зі слухачами досвідом роботи Центру історії «Депо», оригінальна назва якого походить від того, що він розташований у приміщенні колишнього тролейбусного депо. Дослідниця розповіла, як саме використовується метод усної історії та яким чином його можна застосувати для розробки уроків історії.

У другій половині дня пані докторка разом зі своїм колегою – Пьотром Зубовським (Piotr Zubowski) провели воркшоп «Деякі аспекти роботи з методом усної історії: інтерв'ювання, укладання питальника» на якому слухачі набули практичних навичок з укладання питальника та проведення інтерв'ю. Надзвичайно корисним у ньому було те, що учасники школи змогли спробувати себе, крім звичної для них ролі інтерв'юєрів, ще й в ролі свідків.

Другий день розпочався теоретичною лекцією докторантки Словацької академії наук (Slovenskej akadımie vied) Клари Когоутової (Klara Kohoutova), яка нагадала учасникам, що собою являє метод усної історії загалом, а також розповіла про всі переваги й недоліки та сучасні тенденції які спостерігаються в усній історії. Дослідниця зауважила, що усна історія дає нові погляди на епоху свідки якої живуть серед нас, а головна її мета полягає не в нако-

пиченні фактів, а дослідженні життя людини. Маємо надію, що участь у нашій школі була так само корисною і для Клари, яка записала кілька інтерв'ю про розвиток української історіографії в добу незалежності та особливості функціонування української системи освіти.

Чимало запитань і жваве обговорення викликала лекція П'ютра Зубовського, про використання методу усної історії в межах міжнародних проєктів на прикладі проєкту в українському місті Обертин, Івано-Франківської області, – «Обертин – оповіді про життя містечка». Дослідник розповів як метод усної історії використовувався для дослідження життя колись мультикультурного й багатонаціонального містечка, що стало заручником карколомних геополітичних змін у роки Другої світової війни.

Українська група стала учасником воркшопу, який провела Каріна Горжені (Karina Hořeni) з Карлового університету (Univerzita Karlova), про розвиток критичного мислення у шкільних проєктах з усної історії. Учасники дізналися про типові помилки при виборі респондентів для інтерв'ю, методичку «мотивування-усвідомлення-рефлексії», а також про те, які існують методи утримання уваги співрозмовників, так як можна використовувати сучасні технології при роботі з усними свідченнями.

Третій, очевидно найбільш насичений, день у нашій школі розпочався з лекції Адама Граділека (Adam Hradilek) з Інституту досліджень тоталітарних режимів (Ústav pro studium totalitních režimů) про досвід роботи Інституту з методом усної історії. Лектор розповів про структуру інституту, методи його роботи. Усноісторичні проєкти які були реалізовані й які реалізуються зараз, особливо ті, які пов'язані з раніше засекреченими документами, з якими нині можна працювати архіві Інституту.

Надзвичайно вжитковий матеріал для учасників нашої школи надав наступний лектор – Вацлав Ададек (Václav Adamek, PhD), вчитель Класичної гімназії у Морджанах (Klasický gymnázium Modřany). Він розповів про проєктну діяльність у школі з використанням методу усної історії, його специфіку у навчальній практиці. Крім того, лектор презентував українським і білоруським учителям власний шкільний проєкт і розповів про деталі його планування та реалізації.

У другій половині дня білоруські учасники мали воркшоп, з Каріною Горжені, а українська група стала учасником воркшопу «Громадянська сміливість», який провели Мартина Чурдова (Martina Čurdová) та Гелена Брожкова (Helena Brožková) з чеської громадської організації Post-Bellum. В його основу було покладено метод структурованої драми, який базується на класичних принципах побудови драматичного сюжету. Цей воркшоп, попри те, що передбачав чотири години роботи, сподобався як українській, так і білоруській групам. Одна з учасниць школи – Юля Тригуб, яка ділилася отриманими емоціями у соціальній мережі, зазначила, що він її надзвичайно вразив. Саме зі спілкування з Мартиною Чурдовою та Геленою Брожковою розпочався четвертий день для білоруської групи. У другій половині дня відбувся круглий стіл: «Шкільні проєкти з усної історії у білоруському та українському контекстах». Його модераторами були Андрій Мастика, Юрій Волошин та Анастасія Момот. Андрій Мастика розповів про розвиток усної історії в Білорусі та про проєкти які реалізує громадська організація «Гісторыка». Так слухачі дізнались про проєкти: «Від історії родини до історії суспільства», «Історія Мінського гетто» й «Білоруський архів усної історії». Юрій Волошин розповів слухачам про діяльність Української асоціації усної історії й розвиток усної історії в Україні загалом. Анастасія Момот поінформувала про особливості реалізації в Україні проєкту «Метод усної історії при вивченні новітньої історії в сучасній школі», який здійснюється АМО за підтримки УАУІ. Вона розповіла про особливості проведення навчальних семінарів та конкурсу для вчителів шкіл. Своїм досвідом використання усної історії в навчальній практиці та підготовці конкурсних робіт поділилися як білоруські так і українські учасники, розповіли про здобутки й труднощі, задали питання.

Усі учасники сертифікати, а також практичний досвід, приємне спілкування й добрих друзів.

Бабенко Людмила

доктор історичних наук, професор,

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВЕЛИКИЙ ТЕРОР 1937 – 1938 РР. : ЖЕРТВИ ТА ВИКОНАВЦІ» (27–28 ВЕРЕСНЯ 2018 Р., ПОЛТАВА)

З 27–28 вересня 2018 р. у Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка відбулася помітна подія у науковому житті – Міжнародна наукова конференція «Великий терор 1937 – 1938 рр.: жертви та виконавці». Її проведення було ініційоване кафедрою історії України ПНПУ (зав. кафедри проф. Л.Л. Бабенко), а її співorganizаторами виступили поважні державні й громадські наукові установи – Інститут історії України НАН України, Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», Національна спілка краєзнавців України. Науковий форум проходив у рамках державних заходів з відзначення 80-річчя початку масштабної масової кампанії репресій громадян, організованої сталінським радянським керівництвом проти реальних і уявних «ворогів народу».

Великий терор увійшов в історію як час нищення української еліти, руйнування соціальної структури українського суспільства, його традиційних цінностей, деформації суспільної свідомості та національної пам'яті. Стартом Великого терору вважається оперативний наказ НКВС СРСР 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р., а його закінченням ухвалення постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства» 17 листопада 1938 р. Разом з тим варто зауважити, що характерною ознакою радянської дійсності в Україні було перманентне здійснення репресій, починаючи з встановлення радянської влади й «червоного терору». Дослідженням проблем Великого терору сьогодні займаються як фахові історики, так і краєзнавці на місцях, що дозволяє зміцнити методологічну базу наукових пошуків, розширити їхній тематичний спектр, посилити персоніфікацію процесів історичного минулого, з'ясувати та виокремити нові актуальні питання й тенденції в галузі вивчення історії радянської доби.

Конференція у Полтаві об'єднала більше 70 науковців з Києва, Харкова, Одеси, Ніжина, Сум, Краматорська, Кривого Рогу, Кременчука, Полтави, а також зарубіжних учених. Зокрема участь у її роботі взяли Франсуа Джінджан, професор Університету Парижа 1 Пантеон Сорбонна (Франція), Олена Барсук, доцент Мозирського державного педагогічного університету (Білорусь), Ірина Романова, професор Європейського гуманітарного університету (м. Вільнюс, Литва), Даріана Блохин, професор, член-кор. УВАН (м. Мюнхен, Німеччина) та ін. Інтерес до конференції був зумовлений науковим і суспільним значенням основних проблем й напрямків обговорення. Її організатори запропонували зосередитися навколо таких питань як: Великий терор 1937–1938 рр. в історіографії та архівних документах, механізми Великого терору та колективна пам'ять, Великий терор у персоналістичному та регіональному вимірах жертв і виконавців.

На пленарному засіданні авторитетні вчені зосередили увагу присутніх на ключових проблемах і завданнях, що очікують свого висвітлення для України і зарубіжжя. Так Франсуа Джінджан у виступі «Перспективи популяризації досліджень з історії України у Європі» наголосив, що в інших країнах громадськість недостатньо обізнана з реальною картиною політичного життя в Україні за сталінської доби. Зокрема він зацікавився причинами й перебігом репресій українських археологів, їхніми долями та науковою спадщиною. Феномен Великого терору і його наслідки, на думку вченого, могли б пояснити нинішній стан українського су-

пільства, зробити його зрозумілішим для західних суспільств. З цією думкою цілком солідаризувалися учасники конференції. Логічним продовженням порушеної теми стали основні маркери доповіді знаного вченого професора Ю.І. Шаповала. Означивши тему «Україна в добу Великого терору: відоме і невідоме», він комплексно охарактеризував здобутки вітчизняних дослідників, які в основному дають відповіді на болючі питання характеру, спрямованості репресій, демографічних втрат, специфіки діяльності головних виконавців політики державного терору – радянських органів держбезпеки.

З великим інтересом учасники вислухали доповідь канд. істор. наук, старшого наукового співробітника відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України Р.Ю. Подкура «Історіографія Великого терору: динаміка, основні тенденції вивчення». Присутніх зацікавили порівняльний аналіз інтерпретацій Великого терору в українській та російській історіографії, нові видавничі проекти відділу, документальні збірники, які вийшли упродовж кількох останніх років. Загалом науковці Інституту історії досить широко представили наукові здобутки у різних тематичних напрямках. Так відомий дослідник Великого терору С.А. Кокін висвітлив досвід вивчення в Україні Польської операції НКВС. Згадана операція була яскравим прикладом цілеспрямованого формування так званих «національних напрямків» репресій, спрямованих проти окремих етнічних груп в Україні. Цікаві інтерпретації й погляди на сталінську практику боротьби проти «ворогів народу» та їх відображення в історіографії запропонували білоруські вчені. В. Кохнович проаналізував сучасну білоруську історіографію, головні її складники, особливості джерельної бази, яка зумовлює повноту вивчення Великого терору в Білорусі. «1937 год в Беларускай ССР» – таку назву мала доповідь І. Романової, яка чітко структурувала спільне й відмінне у здійсненні політики терору в Білорусі та Україні.

Емоційним, насиченим цікавими фактами був виступ доктора істор. наук, проф. О.О. Нестулі на тему «З історії народження проекту «Реабілітовані історією». Він оцінив багатотомні науково-довідкові видання «Реабілітовані історією» в областях України, АР Крим, містах Києві і Севастополі як надважливі результати спільної роботи сотень науковців, об'єднаних спільною метою, наголосивши, що цей проект був одним з чинників формування національної пам'яті українців, деміфологізації радянської історії. Вчений нагадав присутнім, що біля витоків проекту стояли видатні організатори української науки Голова національної спілки краєзнавців України, академік П.Т. Тронько та канд. істор. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Ю.З. Данилюк.

Значне місце в обговоренні займали й проблеми пам'яті про Великий терор у суспільстві. Доктор істор. наук, проф. А.М. Киридон, зупинившись на теоретичних підходах до формування явища колективної пам'яті, констатувала, що пам'ять про «Великий терор» формувалася як суспільно-політичними реаліями, так і відповідним конструюванням національної візії історії в суспільній свідомості. Дослідниця виокремила кілька періодів, комплекс подій всередині яких впливав на формування пам'ятєвих смислів, характеру комеморативних практик в українському суспільстві. У цьому ж контексті цікавий підхід запропонувала білоруська дослідниця О.Є. Барсук, аналізуючи «Фактори формування історичної пам'яті на локальному рівні в умовах сталінського тоталітарного режиму».

На секційних засіданнях учасники порушили цікаві й значущі проблеми, які стосувалися механізмів здійснення Великого терору серед різних соціальних верств, його персонального і регіонального вимірів. Аналіз діяльності виконавців терористичних технологій прозвучав у доповідях В.А. Золотарьова, О.Г. Бажана, Л.Л. Бабенко, О.В. Лисенко, К.В. Кузіної та ін. Репресовані фахівці аграрної галузі, селянство стали предметом уваги проф. Н.Р. Романець, проф. М.А. Якименка, проф. І.В. Козюри. Репресії духовенства знайшли відображення у доповідях

О.А. Гури, В.О. Оліцького, Л.О. Дудки, В.В. Сергієнко та ін. Невичерпною залишається тема відновлення життєвого шляху й діяльності окремих репресованих діячів та цілих установ і їхніх колективів (Д. Блохин, І.М. Петренко, С.М. Шевчук, С.Ю. Сезін, Г.Т. Капустян та ін.).

Важливим складником програми наукової конференції стала тема наукового потенціалу неопублікованих архівних документів та методика й методологія їх залучення до наукових досліджень Великого терору. Динаміки й глибокої фаховості обговоренню питання надала участь у роботі конференції співробітників архівних установ – Галузевого державного архіву Служби безпеки України з Києва та Полтави, Державного архіву Полтавської області (останні підготували виставку документів з фондів ДАПО, які розкривають перебіг подій Великого терору на Полтавщині). Жвавий інтерес учасників викликала доповідь на пленарному засіданні заступника директора ГДА СБУ в м. Києві А.В. Хромова. Він не лише ознайомив з можливостями забезпечення перспективних напрямків дослідження Великого терору архівними документами, але й розповів про структуру архіву, його основні фонди, правові засади його функціонування та використання інформації громадянами й дослідниками, відповів на численні запитання. Досвідом спільної роботи з науковцями та музейниками поділилися співробітники архіву Управління СБУ в Полтавській області. До речі, цей досвід був відзначений А.В. Хромовим як один з кращих в Україні, про що свідчить велика кількість опублікованих праць на основі архівних документів спецслужб.

Робота Міжнародної наукової конференції «Великий терор 1937 – 1938 рр.: жертви та виконавці» тривала два дні й широко висвітлювалася в засобах масової інформації Полтавщини. За матеріалами виголошених доповідей буде опублікований збірник наукових статей, розрахований на науковців, аспірантів, студентів, а також широке коло читачів. Учасники конференції були одностайними в оцінці плідності наукових дискусій, обміну думками, новими ідеями.

Цебрій Грина

доктор педагогічних наук, професор,
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

**МІЖНАРОДНІ НАУКОВО-МИСТЕЦЬКІ ЧИТАННЯ
ПАМ'ЯТІ ОЛЕНИ КОСТЯНТИНІВНИ НАТАЛЕВИЧ
(ДО 100-ЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

3 жовтня 2018 року в Малій актовій залі Полтавського музичного училища імені М.В. Лисенка відбулися Міжнародні Науково-мистецькі читання пам'яті Олени Костянтинівни Наталевич (до 100-ліття з Дня народження), відомого музиканта, педагога по класу «фортепіано», організатора освіти. Її життя і творча та педагогічна діяльність були нерозривно пов'язані з Полтавою, Полтавським музичним училищем імені М.В. Лисенка. Наукова конференція була організована й проведена кафедрою всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка та відділом «фортепіано» Полтавського музичного училища імені М.В. Лисенка.

Педагогічна майстерність О.К. Наталевич, її мистецька школа є широко відомою у багатьох республіках і містах пострадянського простору. Її студенти, випускники Полтавського музичного училища після його закінчення системно вступали до різних консерваторій – Харківської, Київської, Одеської, Воронежської Петрозаводської, Алма-Атинської, Астраханської, Саратовської. Коли вони зверталися за консультаціями до професорів згаданих вишів і повідомляли, в класі якого викладача навчалися у Полтаві, на них звертали особливу увагу. Вона викликала великою повагою до імені О.К. Наталевич, бо це була дійсно справжня професійна мистецька школа. Її колишні учні й по сьогоднішній день працюють у Полтавському музичному училищі, в інших містах пострадянського простору, продовжуючи традиції, закладені славетним педагогом.

Програма роботи Міжнародних науково-мистецьких читань відбувалася в чотирьох напрямках: 1) культурно-музичне та концертне життя Полтавщини в 50–70 рр. ХХ століття; 2) вплив педагогічної діяльності О.К. Наталевич на розвиток української фортепіанної школи; 3) О.К. Наталевич і М.П. Ключник у контексті співпраці Полтавського державного музичного училища імені М.В. Лисенка та Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка; 4) О.К. Наталевич і сучасна світова музична спільнота.

У науково-мистецьких читаннях брали участь сучасні зарубіжні дослідники творчості О.К. Наталевич і продовжувачі її мистецької школи – І.П. Клименко, викладач-методист Кишинівської ДМШ № 3 (Молдова), Л.В. Прагер, менеджер Мюнхенського приватного музичного закладу «Musikunterricht ohne Altersbeschränkung» (Німеччина), А.В. Курбатова, педагог-методист, завідувач Московським обласним методичним кабінетом закладів мистецтва і культури (Росія); Н.С. Артеменкова, заслужений учитель Російської Федерації, викладач спеціального фортепіано школи мистецтв (м. Троїцьк Московської області, Росія). Темі їхніх доповідей знайомили з різними напрямками педагогічної роботи О.К. Наталевич.

Один із напрямів Міжнародних науково-мистецьких читань був присвячений творчій співпраці О.К. Наталевич і М.П. Ключника, завідувача кафедри музики історико-філологічного факультету Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка упродовж 1957-1963 рр. Різні аспекти цієї науково-педагогічної співпраці були розкриті в доповіді доктора педагогічних наук, проф. Б.В. Года «Микола Петрович Ключник: ще одна постать в історії музичного краєзнавства». У роботі науково-мистецьких читань брали участь викладачі Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка проф. Цебрій І.В.

(«О.К. Наталевич і сучасна світова музична спільнота»); доц. Полянська Г.М. («Музичне училище 70-х років ХХ століття: свідчення очевидця»); старший викладач О.В. Лук'яненко («Життєвий та професійний шлях К.Л. Наталевича крізь призму офіційних документів та автобіографічних нотаток») та ін.

Доповіді музично-педагогічного характеру («Педагогічна діяльність О.К. Наталевич в контексті виховних систем Я. Корчака та В. Сухомлинського», доповідач Е.В. Трусова) та мистецько-просвітницького спрямування («Одеська консерваторія в повоєнні роки: викладачі і студенти», доповідач С.Г. Опошнян) були представлені викладачами Полтавського музичного училища ім. М.В. Лисенка та дитячих музичних шкіл Полтави.

На науково-мистецьких читаннях була присутня донька О.К. Наталевич – О.Л. Зубова, викладач вищої категорії Полтавської дитячої музичної школи № 3 імені Бориса Гмирі, яка продовжує музично-педагогічні традиції своєї матері.

У ході практично-методичної частини роботи «Читань» учасники відвідали майстер-клас («Робота над великою сонатною формою за конспектами О.К. Наталевич (методист О.В. Горбушкіна, Полтава) та концерт студентів музичного училища і учнів музичних шкіл м. Полтави.

IN MEMORIAM

ПАМ'ЯТІ ВЧИТЕЛЯ: ПЕТРО ЯКИМОВИЧ ГАВРИШ



1996-1997 навчальний рік, аудиторія Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка. Лекції з улюбленого предмета – археології, заради якого я й поступив на навчання до цього закладу. Викладач – серйозний елегантний, начитаний, тримає дистанцію між собою та студентами. Літо 1997-1999 рр., Західне укріплення Більського городища, розкоп. Завжди зосереджений і уважний, монументально височіє над працюючими студентами, спостерігає, керує, консультує, повагом родить записи в щоденнику. Літо 1998 року, околиця с. Більськ, Висока Левада, хата заможного селянина кінця XIX століття. На подвір'ї повагом ходить господар у солом'яному брилі і хазяйським оком оглядає город, сад, пасіку. Чепурний, середнього зросту, з акуратними вусами (пізніше – й бородою)... Саме таким у пам'яті виринає образ Петра Якимовича Гавриша – одного з моїх учителів.

Він не любив гучних компаній і бенкетів, говорив тихо, але кожне слово зринало з вуст поважно та переконливо, підкріплене народною мудрістю.

Цитуючи безсмертні рядки одного з моїх улюблених віршів Василя Симоненка «Ми не безліч стандартних Я, а безліч всесвітів різних», дозволю далі характеризувати Петра Якимовича, як своєрідний Всесвіт з до кінця не пізнаними законами та особливостями. Син більських селян-колгоспників (народився 7 березня 1956 року), як і годилося, почав трудову діяльність у місцевому сільськогосподарському підприємстві, згодом відслужив у армії. Природні розумові здібності та потяг до пізнання багатой спадщини рідного краю, привели хлопця до вищого навчального закладу, а специфіка грандіозної археологічної пам'ятки малої Батьківщини – обумовили наукову спеціалізацію. Шлях до омріяного вишу для селянина був на той час непростим. Тому спочатку він закінчив підготовче відділення для трудової молоді, а 1978 року вступив на історичний факультет престижного вищого навчального закладу – Харківського державного університету ім. О. М. Горького, де став учнем патріарха й одного з найавторитетніших дослідників лісостепових пам'яток початку доби заліза Бориса Шрамка, школа котрого виразно прослідковувалася в подальшій практичній і теоретичній науковій діяльності. Після навчання був направлений на роботу до Полтавського державного педагогічного інституту (з 1999 року – університет, де працював на різних кафедрах з 1983 по 2018 рік).

Логічно, що власні польові археологічні дослідження розпочав з Більського городища та його округи. У 1984-1986 роках він очолював окремий загін у складі Скіфо-слов'янської експедиції Харківського національного університету під керівництвом Б. Шрамка, вів розкопки на Східному та Західному (1985) укріпленнях фортеці. З 1986 року керувана вченим експедиція Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка здійснювала самостійні археологічні роботи. Розпочалися вони з розвідок у межириччі рр. Псел і Ворскла: на території ближньої округи Більського городища, а також вздовж річищ річок Вільхової Говтви, Груні та Сухої Груні (1986-1987, 2004-2008

роки). 1987 року було здійснено невеликі розкопки на поселенні біля села Саранчівка (округа Більського городища). Упродовж 1988-1993 років широкими площами розкопано частину Кнущівського городища (всього розкрито біля 5 тисяч кв. м.), п'ять курганів Броварківського могильника. Досягнувши запланованих результатів, вчений повернувся до студіювання пам'яток малої Батьківщини. Експедицією розкопувалися культурні нашарування та вал Західного укріплення Більського городища (1994, 1997-2003 роки), поселення в ур. Царина на теренах Великого Більського городища (1996 рік), біля сіл Довжик (1995 рік) і Куземин в урочищі Гєюсів Яр (1996 рік), оборонні споруди Великого Більського городища (2006 рік), курган в урочищі Скоробір (2003 та 2006 рік). На жаль, 2006 року Петро Якимович, закінчив кар'єру польового археолога, але поринув у публікаційну діяльність. Загалом за життя він написав дві монографії, три науково-популярні книги та понад 100 статей.

Здобуті вченим археологічні матеріали зберігаються в Диканському історико-краєзнавчому музеї ім. Д. М. Гармаша, Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному, Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського, Історико-культурному заповіднику «Більськ». Опубліковані та неопубліковані, вони активно використовуються дослідниками і займають вагоме місце в історико-культурній спадщині.

Петро Якимович не поспішав і не намагався будь-якою ціною рухатися по кар'єрній драбині, отримувати чергові звання та почесні. Він просто, щиро, по-селянськи добротно виконував життєву місію... 1996 року захистив дисертацію на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук за спеціальністю археологія на тему «Населення скіфського часу басейну Середнього Псла», 2001 року – отримав звання доцента.

Всі, хто пройшов польову школу Петра Якимовича пам'ятають патріотичний дух в таборі після щоденного урочистого підняття національного прапора. Вперше це відбулося далекого 1990-го року, в часи, коли Україна ще не здобула незалежності. Дружня атмосфера під час практики назавжди лишилася в серцях студентів історичного факультету Полтавського державного педагогічного інституту (університету). Її досі колишні студенти підтримують тісні дружні зв'язки, що зародилися в його експедиціях. Частина студентів Петра Якимовича обрали шлях археолога: Анатолій Гейко, Ігор Гавриленко, Олександр Ткаченко, Сергій Сапегін, Марина Дараган, Костянтин Мироненко, Роман Рейда, Оксана Коваленко, Анатолій Щербань, Роман Луговий, Вячеслав Шерстюк, Юрій Пуголовок, Ярослав Володарець-Урбанович. Більшість з них стали кандидатами історичних наук. Вишкіл і особистий приклад Петра Гавриша значно вплинули на їхню мотивацію до професійних занять археологією.

Окрім публікації та аналізу матеріалів, здобутих під час власних археологічних досліджень, Петро Якимович в роботах 2000-х років віддав шану історії рідного Більська, активно дискутував щодо окремих питань розвитку городища початку доби заліза. Зокрема, через його наукову творчість останніх років наскрізною ниткою тягнеться проблема існування Куземинського укріплення котра, до сьогодні не вирішена. Тобто у питаннях науки та методики археологічних досліджень, загалом м'який і добрий П. Я. Гавриш ставав принциповим і непоступливим.

25 жовтня 2018 року, в день урочистого святкування 100-річчя історичного факультету, якому Петро Якимович віддав 35 років життя, я, та інші колеги, шукали в залі Полтавського академічного театру імені Миколи Гоголя, де відбувалося дійство, наставника. Але він не прийшов. Цього дня тихо, не напружуючи оточуючих, як і жив, Петро Гавриш відійшов у вічність. 26 жовтня біля Успенського собору Полтава та полтавці попрощалися з тлінним прахом непересічного науковця, патріота, викладача і просто Людини. Але нетлінними будуть, доки житимемо ми, когорта його учнів і друзів, ідеї, праці настанови та пам'ять про Вчителя.

*Щербань Анатолій,
кандидат історичних наук,
Харківська державна академія дизайну і мистецтв*

ВИМОГИ ДО АВТОРІВ

НАУКОВОГО ФАХОВОГО ЖУРНАЛУ «ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ»

Шановні колеги!

Запрошуємо до публікації в науковому фаховому журналі
«Історична пам'ять».

*(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23452-13292 ПР від 22 червня 2018 року). Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії (наказ МОН України від 07. 10. 2015 року, № 1021).
Архівні номери розміщені: <http://pnpu.edu.ua/ua/istorychnapamyat.php>*

У 2018 році планується видання двох номерів журналу.

№1 (38) – дата виходу – липень 2018 р., дата кінцевого строку прийому матеріалів – 1 червня 2018 р. Тема номеру: «**100-річчя історико-філологічного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка**».

№2 (39) – дата виходу – грудень 2018 р., дата кінцевого строку прийому матеріалів – 1 листопада 2018 р. Тема номеру: «**Актуальні проблеми археології України**».

До друку приймаються статті не лише з означених тем, але й з різноманітних проблем історії, археології, етнографії, краєзнавства, які відповідають наступним вимогам:

ЗМІСТ:

1. Вступна частина статті, в якій обґрунтовується актуальність та науково-практична значимість обраної теми науки.

2. Подається короткий історіографічний огляд даної проблеми (за виключенням історіографічних статей). Вказується причина обрання цієї теми (абсолютне невисвітлення, не з'ясовані окремі питання, положення попередніх дослідників, які вимагають уточнення, незгода автора з загальноприйнятими науково-теоретичними положеннями, абсолютно новий погляд на проблему, тощо).

3. Мета статті та її основні завдання.

4. Зміст статті має бути логічно послідовним, із зазначенням часу і місця події, персоналізований. Кожне положення статті має бути обґрунтоване конкретним фактичним матеріалом з посиланнями на джерела та літературу.

5. Стаття не повинна бути перевантажена однорідним, малозначущим чи випадковим фактичним матеріалом. Численні факти одного порядку необхідно зводити у таблиці, які повинні мати заголовки та вказівку на джерела, на підставі яких зроблені таблиці, графіки, діаграми тощо.

6. Стаття мусить носити оригінальний, творчий, самостійний характер, повинна включати будь-яку спробу плагіату.

7. Дискусійні моменти, підняті у статті, сприятимуть підвищенню її наукового рівня, власна думка автора свідчитиме про свіжий, неупереджений погляд на проблему.

8. Висновки, які мусять засвідчити ту новизну, той внесок, який вніс автор у розв'язання тієї чи іншої проблеми.

ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ:

Звертаємо Вашу увагу, що з 2018 року вимоги до оформлення статей змінено!

1. Матеріали приймаються в електронному вигляді (редактор MS Word) на e-mail: poltava.history.journal@gmail.com

2. Параметри оформлення тексту: формат аркуша – А-4 (210x297мм.), верхнє, нижнє та праве поля – 20 мм, лівє поле – 30 мм, розмір символу (кегель) – 14, міжрядковий інтервал – 1,5, гарнітура «Times New Roman». У лівому верхньому кутку – індекс УДК, нижче по центру – назва статті великими літерами.

Після назви — ім'я та прізвище, місце роботи, робоча адреса (якщо автор не працює, то вказує домашню адресу), електронна адреса, міжнародний ідентифікатор ORCID.

3. ORCID. Для отримання міжнародного ідентифікатора зареєструйтеся на сайті ORCID (<https://orcid.org/register>). Надання ідентифікатора безкоштовне.

4. Обсяг статті із усіма резюме та анотаціями не повинен перевищувати 1 др. аркуша (40 тисяч знаків з пробілами). Якщо обсяг більший необхідне попереднє узгодження із редакцією.

5. Назва файлу тільки латинськими літерами, бажано прізвище автора (напр., Ivanov).

6. Стаття має бути написана літературною українською чи англійською мовами, містити на початку анотацію українською (до 200 слів), наприкінці – англійською (до 2000 слів) та ключові слова (до 5 слів) – українською та англійською мовами (перекладаються також ім'я та прізвище, назва статті, місце роботи, транслітерується адреса).

7. Оформлення посилань у квадратних дужках, наприклад: [1], [2, с. 12], [3, арк. 87 зв.].

8. Джерела та література подається як нумерований список за алфавітом. Оформлення джерел та літератури за Гарвардським стилем (Harvard referencing style). Один номер відповідає одній позиції у списку.

9. Список літератури дублюється в латинській транскрипції (транслітерація) й називається References. Всі джерела подаються у тому самому порядку, що й список літератури і не орієнтовані на порядок літер латинського алфавіту. Для транслітерації з української мови використовується стандарт 2010 року «Паспорт (КМУ 2010)». Це можна зробити онлайн, наприклад, на сторінці <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>. Для транслітерації з російської мови – міжнародний стандарт ИКАО (Doc 9303, ч. 1) 2012 року. Це можна зробити он-лайн, наприклад, на сторінці <https://www.calc.ru/transliteratsyya.html>.

8. Фотографії, малюнки, схеми тощо подаються окремим файлом формату .tiff, .jpg, .jpeg. якомога вищої якості, але не менше 300dpi.

ОПЛАТА

Автори статей сплачують Редакційний внесок, який складає – 400 грн. Доктори наук друкуються безкоштовно (до 1 д.а., за умов одноосібної статті та отримання лише електронного варіанту журналу. За необхідності друкованого примірника сплачується 150 грн за примірник та пересилку Укрпоштою.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ
Науковий журнал

№ 1 (38) 2018

Редактор **О. В. Коваленко**
Літературний редактор **Л.Л. Бабенко**
Художньо-технічний редактор **А. І. Тимошук**
Комп'ютерна верстка **А. І. Тимошук**

Підписано до друку 30.12.2016 р. Формат 60x84/8.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 14,19. Обл.-вид. арк. 7,19.
Наклад 100 прим. Зам. № 1706

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка,
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.

